

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE SOCIOLOGIE

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Serie nouă • Anul XXI
2010 • Nr. 3–4

DIN SUMAR:

VIVIANA ANDREESCU, Victimization and Fear of Crime in Romania and Hungary: a Comparative Analysis

SORIN M. RĂDULESCU, Incidența și prevalența abuzului sexual asupra copiilor în lumea contemporană

CRISTIANA DÂMBOEANU, Deficiențe care caracterizează sistemul de protecție a copilului în România

EMIL ȚÎRCOMNICU, Cercetări etnografice la românii dintre Vidin, Dunăre și Timoc

SIMONA ȘTEFĂNESCU, „Cultura tradițională” în România în perioada comunistă. O analiză din perspectiva studiilor culturale

SIMONA-GRAZIA DIMA, Solidaritate și spirit comunitar în vremuri de restriște

BRUNO ȘTEFAN, Valorile întreprinzătorilor și potențialilor antreprenori din mediul rural

CRISTINA LEOVARIDIS, Situația forței de muncă feminine în domeniul cercetării științifice în țările europene

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTĂ ACREDITATĂ BID (B⁺) DE CĂTRE CNCSIS

COLEGIUL DE REDACȚIE

Redactor-șef: dr. Sorin M. RĂDULESCU

Redactor: Simona-Grazia DIMA

Membri: Dr. Ilie BĂDESCU (director al Institutului de Sociologie al Academiei Române; director al Centrului de Geopolitică al Universității din București); dr. Franz-Lothar ALTMANN (profesor asociat Universitatea din București, Departamentul UNESCO); dr. Dan BANCIU (cerc. șt. gradul I – Institutul de Sociologie); dr. Camelia BECIU (profesor la Școala Națională de Studii Politice și Administrative); dr. Ștefan BUZĂRNESCU (profesor – Universitatea de Vest din Timișoara); dr. Michael M. CERNEA (profesor – George Washington University, Senior Adviser – The World Bank, membru corespondent al Academiei Române); dr. Emilian DOBRESU (secretar științific al Secției de economie, științe juridice și sociologie a Academiei Române); dr. Ioan DRĂGAN (profesor – Universitatea din București); dr. Christian GIORDANO (profesor – Universitatea Fribourg, Elveția); Ion GLODEANU (secretar științific al Institutului de Sociologie); dr. Erich GOODE (profesor univ. emerit – Universitatea de Stat din New York, Stony Brook); dr. Martin HAUSER (director al Departamentului UNESCO, profesor la Catedra de studii inter-culturale și schimburi inter-religioase); dr. Oscar HOFFMAN (cerc. șt. gradul I – Institutul de Sociologie); dr. Petru ILUȚ (profesor – Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca); dr. Michel MAFESSOLI (profesor – Universitatea Paris V); dr. Ioana PETRE (cerc. șt. gradul II – Institutul de Sociologie); dr. Vasile ȘOIMARU (profesor la Catedra de sociologie a Academiei de Științe din Republica Moldova); dr. Ivan TCHALAKOV (președinte al Asociației Sociologilor din Bulgaria); dr. Katherine VERDERY (profesor univ. dr. docent – City University of New York).

Culegere computerizată: Cristiana GHIȚĂ

Redactor: Alis ALEXĂ

Tehnoredactor: Mariana IONICĂ

Coperta: Andreea ION

Redacția: INSTITUTUL DE SOCIOLOGIE

Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5

050711, București, România

Tel.: 4021-318 81 06; 4021-318 81 27;

4021-318 81 28/2417; Fax: 4021-318 24 48

E-mail: revista@insoc.ro

www.revistadesociologie.ro

© 2010, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5

050711, București, România

Tel.: 4021-318 81 06; 4021-318 81 46

Fax: 4021-318 24 44

E-mail: edacad@ear.ro

Adresa web: www.ear.ro

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Anul XXI, nr. 3-4 • 2010

S U M A R

DEVIANȚĂ ȘI CRIMINALITATE

VIVIANA ANDREESCU, Victimization and Fear of Crime in Romania and Hungary: a Comparative Analysis (Victimizarea și teama de criminalitate în România și Ungaria: o analiză comparativă)	163
SORIN M. RĂDULESCU, Incidența și prevalența abuzului sexual asupra copiilor în lumea contemporană	184
CRISTINA DÂMBOEANU, Deficiențe care caracterizează sistemul de protecție a copilului în România	206

CULTURĂ, ETNIE ȘI SPIRIT COMUNITAR

EMIL ȚÎRCOMNICU, Cercetări etnografice la românii dintre Vidin, Dunăre și Timoc	220
SIMONA ȘTEFĂNESCU, „Cultura tradițională” în România în perioada comunistă. O analiză din perspectiva studiilor culturale	234
SIMONA-GRAZIA DIMA, Solidaritate și spirit comunitar în vremuri de restriște	260

CARIERĂ PROFESIONALĂ ȘI MOBILITATE SOCIALĂ: NORME, VALORI, ATITUDINI

BRUNO ȘTEFAN, Valorile întreprinzătorilor și potențialilor antreprenori din mediul rural	296
CRISTINA LEOVARIDIS, Situația forței de muncă feminine în domeniul cercetării științifice în țările europene	323

ISTORIA MEDICINEI

VLAD POPOVICI, Serviciul sanitar al Județului și Regiunii Cluj în primii ani ai regimului comunist (1948-1952)	333
--	-----

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

HANS MORGENTHAU, <i>Politica între națiuni</i> , Iași, Editura Polirom, 2007, 335 p., 17 lei (Veronica Dumitrașcu)	347
--	-----

VICTIMIZATION AND FEAR OF CRIME IN ROMANIA AND HUNGARY: A COMPARATIVE ANALYSIS

VIVIANA ANDREESCU*

ABSTRACT

VICTIMIZATION AND FEAR OF CRIME IN ROMANIA AND HUNGARY: A COMPARATIVE ANALYSIS

Using multivariate analyses on cross-sectional data from the European Social Survey Round 3–2006/2007 conducted on representative samples of persons aged 15 and over in Romania (N=2139) and Hungary (N=1518), this comparative study will explore the relationships between victimization, trust in the police and fear of crime in two Eastern European neighboring countries that recently became EU member states. Socio-demographic and personal-level indicators which are likely to influence people's perception of safety will also be examined. Based on the number of crimes reported to the police in 2005, total crime rates in Hungary appear to be significantly higher than in Romania. However, the fear of victimization is, on average, significantly more intense in Romania than in Hungary. Although results show that in both countries, persons with higher levels of trust in the police are less likely to be afraid of being victimized, direct and indirect experience with victimization is the most important predictor of fear of crime in Hungary and Romania. Consistent with previous research, gender, age, and urban residency are additional significant correlates of fear of crime.

Keywords: fear of crime, victimization, trust in the police, fear of crime correlates, Eastern Europe.

INTRODUCTION

The popularity of crime-related television shows in North America, Europe, and elsewhere, continuously confirm the public's fascination with crime. However, crime is not a fictitious fact and most modern societies consider it a serious social problem. And news stories about crime, terrorism, civil wars, and international conflicts are a constant daily reminder of that. Despite inter-country variations in

* Direct correspondence to: Viviana Andreescu, Dept. of Justice Administration, University of Louisville, Louisville, KY 40292, USA; e-mail: v0andr01@louisville.edu.

crime rates, in each nation there is a general consensus that local policies should identify strategies meant to create crime-free or safer environments. Direct and/or indirect experience with victimization negatively affects social integration at the community level, contributes to out-migration and neighborhood stigmatization, restricts certain human activities, adds security costs, lowers real estate values, generates avoidance behaviors, and overall, negatively impacts the residents' quality of life.

Scholars have noted that similar to the criminal victimization effects, the negative consequences of fear of crime should not be ignored. Fear of victimization can erode public health and psychological well-being, can change routine activities and habits, can generate people's withdrawal from communities perceived as unsafe, and can adversely impact a neighborhood's cohesion, trust, and stability¹. In addition, a high fear-of-crime level may signal perceived police ineffectiveness². As a result, public policy makers should know more about the intensity and extent of fear of crime and should focus not only on crime-reduction measures, but also on strategies that would alter public beliefs about crime levels and the potential risk of victimization.

More than two decades ago, Pearson noted that along with fear of streets and fear of youth, fear of crime was present in Western culture since immemorial times³. Although crime rate trends registered in the last decade, suggest a decrease in violent and property offenses in North America and Europe as well, fear of crime continues to persist in all industrialized societies. In fact, as research shows, fear of crime levels remained relatively stable since the 1960s across different geographic units⁴.

Fear of crime is an emotional response to crime or to symbols perceived as being associated with crime. In order to obtain a fear reaction in humans, a certain situation has to be recognized as a real or imaginary potential danger⁵. That is why people's feelings of (un)safety should be discussed in relationship with the probability of being victimized, as indicated by official crime data.

¹ See Hale, C. (1996), Fear of crime: A review of the literature. *International Review of Victimology*, 42), p. 79–150; Stafford, M., Chandola, T. & Marmot, M. (2007). Association between fear of crime and mental health and physical functioning. *American Journal of Public Health*, 97, p. 2076–2081.

² Baur, J. (2007), Fear of crime: The impact of age, victimization, perceived vulnerability to victimization, and neighborhood characteristics. *Australasian Center for Policing Research Issues*, 6, p. 1–8.

³ Pearson, G. (1983), *Hooligan: A History of Respectable Fears*. Basingstoke, GB: Palgrave Macmillan.

⁴ See Warr, M. (1995), The polls – poll trends, public opinions on crime and punishments. *Public Opinion Quarterly*, 59, p. 196–310.

⁵ See Ferraro, K. F. (1995), *Fear of Crime. Interpreting Victimization Risk*. Suny Series in New Directions in Crime and Justice. Albany, NY: SUNY Press.

This research is an empirical comparative analysis of how people interpret criminal realities and potential victimization risks in two neighboring EU countries, which are former members of the Eastern Block. To the author's knowledge, this is the first cross-national study that compares Hungary and Romania in terms of victimization levels and fear-of-crime correlates. While the central research question focuses on the inter-country distribution and etiology of fear of crime, this study will also identify the characteristics of the Romanian and Hungarian residents especially sensitive to issues of safety and insecurity. For the ten-year period (1995–2005) that preceded the survey conducted on nationally representative samples that serves as the basis for the secondary analyses presented in this paper, Romania and Hungary had on average different total crime rates. This paper will explore the relationship between official crime statistics and fear of victimization.

In a comparative study of police practices in several European countries, Mawby⁶ noted that in many post-Communist societies the socio-political context has changed dramatically and that increased crime rates and fear of crime influenced police practices, and as a consequence, the public perception of police efficiency. If in the past, the lack of information gave the impression that crime was under control, in recent years, public opinion polls registered changes in attitudes toward the police. In Mawby's view, in many former Communist countries order maintenance replaced freedom and democracy at the top of the political agenda. The present study will also examine the level of trust in the police and its effect on fear of crime.

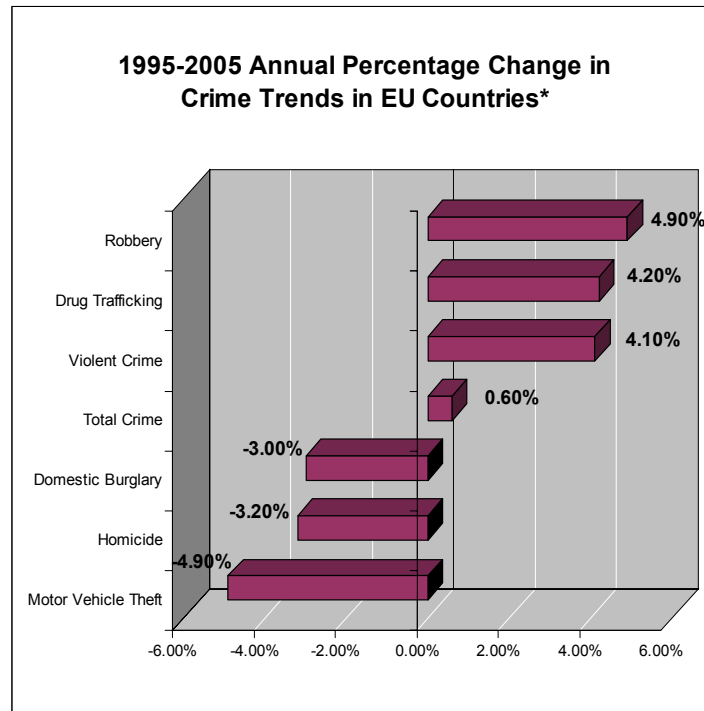
RECENT CRIME TRENDS IN ROMANIA AND HUNGARY

Based on official statistics⁷ regarding 1995–2005 crime trends in Europe, it can be concluded that in most EU countries the total number of crimes increased up to 2002, with a downward trend in the following years. The greatest overall annual increases in crime rates were recorded in Slovenia (10%), Poland (5%), Malta, Greece, and Portugal (all 3%). Violent crimes increased (4.1%) in most EU countries with reliable data, with the highest annual rises in France (7%), the Netherlands (6%), and Portugal (5%). For all countries with complete information (Figure 1), average crime rates suggest the highest increase for robberies (4.9%).

⁶ Mawby, R. J. (1996), Comparative research of police practices in England, Germany, Poland, and Hungary. In Pagon, M. (ed.), *Policing in Central & Eastern Europe. Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*. Ljubljana, Slovenia: College of Police and Security Studies, p. 473–485.

⁷ <http://ep.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/crime/data/comparisons>

Figure 1

Crime trends in EU countries (1995–2005)⁸

When crime trends are compared, from 1995 to 2005, Hungary registered a decrease (–2% annually) in the total number of crimes recorded by police; Hungary also registered a decrease in homicides (–5%) and burglaries (–5%). However, overall, Hungary registered a 3% annual increase in violent crimes. Although the total number of crimes recorded by police in Romania in 2000 (353,745), was higher than in 1995 (297,046), the total number of crimes constantly decreased from 2000 to 2005. From 1995 to 2005, homicides decreased in Romania by 4%, robberies by 3%, and domestic burglaries by 13%. Nevertheless, drug-related offenses increased in both countries. Drug trafficking increased by 16% in Romania and by 30% in Hungary. Table 1 shows the overall distribution of crime in Hungary and Romania for the years 1995 and 2005. Based on police records, 2005 crime rates per 100,000 people have been also calculated for selected

⁸ Adapted from Tavares, C. & Thomas, G. (2007). Crime and criminal justice. In Statistics in focus. Population & Social Conditions, 15/2007. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. It should be noted that these data refer only to European countries (approximately a half or a third of EU states) that had consistent time series and no missing data for the included offenses.

offenses. It can be noticed that in 2005, the total crime rate in Hungary was almost five times higher than in Romania. Also, the violent crime rate was approximately eleven times higher in Hungary than in Romania. In addition, robbery, domestic-burglary, motor- vehicle- theft, and drug-trafficking rates in Hungary were much higher than in Romania. From the reported selected offenses, however, in 2005, homicides had a higher prevalence in Romania than in Hungary. The 2003–2005 average homicide rate per 100,000 people was 1.98 in Hungary and 2.33 in Romania⁹.

Table 1

Police-recorded crimes in Romania and Hungary 1995–2005*

	Hungary			Romania		
	No. of offenses 1995	No. of offenses 2005	Crime rates 2005	No. of offenses 1995	No. of offenses 2005	Crime rates 2005
Total crimes	502,036	436,522	4395.5	297,046	208,236	936.0
Violent crime	25,773	32,760	329.9	9,212	6,469	29.1
Homicide	296	164	1.7	758	453	2.0
Robbery	2,657	2,982	30.0	4,157	3,326	14.9
Domestic burglary	22,372	17,786	179.0	31,163	9,135	41.1
Motor-vehicle theft	18,363	10,736	108.1	2,687	1,082	4.8
Drug trafficking	84	1,197	12.1	368	2,441	10.9

* Adapted from Eurostat data, 2007¹⁰. Crime rates) per 100,000 have been calculated by the author, based on population estimates in Hungary and Romania for 2005¹¹.

FEAR OF CRIME CORRELATES

Since it entered the criminological vocabulary in the 1960s, the ‘fear of crime’ concept has been the subject of an extensive academic debate.¹² In general, research considered as determinants of fear of crime individual-level variables (e.g., gender, age, socioeconomic status, marital status, religious denomination, standard of living, trust in the police, exposure to media, and experience with victimization) as well as contextual variables, such as, population size, residential area, area’s racial composition, or crime rates. To summarize, the three theoretical

⁹ Tavares & Thomas, *op. cit.*, 2007.

¹⁰ <http://ep.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/crime/data/comparisons>

¹¹ See CIA – World Factbook regarding population estimates based on Census data; The Romanian population at the 2002 Census was 22,246,862 and the population of Hungary at the 2001 Census was 9,930,915; <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>

¹² For a critical examination of different ‘fear of crime’ models, see Farrall, S. & Lee, M. (2008). *Fear of Crime: Critical Voices in an Age of Anxiety*. New York, NY: Routledge –Cavendish.

paths¹³ identified in fear-of-crime research are the vulnerability perspective, the experience with victimization perspective, and the ecological perspective that focuses on the effect of contextual factors.

The vulnerability framework is primarily concerned with sociodemographic characteristics of persons (e.g., women, the elderly, racial/ethnic minorities, and the poor) who, in general, lack effective defense mechanisms and have a lower ability to control potential victimization events. With few exceptions¹⁴, almost all studies that included gender among fear-of-crime predictors found that, despite overall lower victimization rates, women seem to be more afraid of crime than men are¹⁵. Similarly, despite a low objective victimization risk, the elderly appear to have higher levels of fear of crime than younger people do. Most research that examined the effect of age on perceived risk of victimization concluded that once they get older, people tend to become more fearful¹⁶. However, some studies did not find a linear relationship between age and fear of crime or found a negative relationship between these two variables¹⁷. Regarding the relationship fear-of-crime – socioeconomic status, research showed mixed results, as well. If some researchers found a negative relationship between fear of victimization and income¹⁸, others

¹³ See Hale, C. (1996). Fear of crime: A review of the literature. *International Review of Victimology*, 4, p. 79–150.

¹⁴ For examples of studies that did not find a significant relationship between fear of crime and gender, see Giles-Sims, J. (1984). A multivariate analysis of perceived likelihood of victimization and degree of worry about crime among older people. *Victimology: An International Journal*, 9(2), p. 222–233; Krannich, R.S., Berry, H.E., and Greider, T. (1989). Fear of crime in rapidly changing communities: A longitudinal analysis. *Rural Sociology*, 54(2), p. 195–212.

¹⁵ See, for instance, De Donder, L., Verte, D., and Messelis, E. (2005). Fear of crime and elderly people: Key factors that determine fear of crime among elderly people in West Flanders. *Ageing International*, 30(4), p. 363–376; Garofalo, J. (1979). Victimization and the fear of crime. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 16(1), p. 80–97; Lagrange, R.L. & Ferraro, K.F. (1989). Assessing age and gender differences in perceived risk and fear of crime. *Criminology*, 27(4), p. 697–729; Chiricos, T. Hogan, M. & Gertz, M. (1997). Racial composition of neighborhood and fear of crime. *Criminology*, 35(1), p. 107–129; Lane, J. & Meeker, J.W. (2000). Subcultural diversity and the fear of crime and gangs. *Crime & Delinquency*, 46(4), p. 497–521; Wilcox, P. Quesenberry, N. & Jones, S. (2003). The built environment and community crime risk interpretations. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 40(3), p. 322–345; Reese, B. (2009). Determinants of the fear of crime. *International Journal of Sociology*, 39(1), p. 62–75.

¹⁶ For a review, see Ziegler, R., & Mitchell, D.B. (2003). Aging and fear of crime: An experimental approach to an apparent paradox. *Experimental Aging Research*, 29(2), p. 173–187.

¹⁷ For research suggesting that age is not related to fear of crime, see Dammert, L. & Malone, M.F.T. (2003). Fear of crime or fear of life? Public insecurities in Chile. *Bulletin of Latin American Research*, 22(1), p. 79–101. For research studies that found younger people having higher levels of fear than their older counterparts, see Chadee, D. & Ditton, J. (2003). Are older people most afraid of crime? *British Journal of Criminology*, 43(2), p. 417–433; Kanan, W.J. & Pruitt, M.V. (2002). Modeling fear of crime and perceived victimization risk: The (in)significance of neighborhood integration. *Sociological Inquiry*, 72(4), p. 527–548.

¹⁸ Taylor, R.B., Gottfredson, S.D., and Brower, S. (1984). Block crime and fear: Defensible space, local social ties, and territorial functioning. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 21(4), p. 303–331.

have not found a significant relationship between these variables of interest¹⁹. Similarly, researchers did not reach a consensus when examining the impact of education on fear of crime²⁰. Minority status is another variable considered to indicate social vulnerability. If some studies²¹ found that people belonging to racial or ethnic minorities tend to be more fearful than non-minority residents, other researchers did not find a significant relationship between minority status and fear of victimization²².

Regarding contextual factors, evidence suggests that the place of residence impacts one's feelings of safety. A number of researchers found that residents of larger urban areas tend to report higher levels of fear of crime than people living in smaller cities or rural areas²³. In addition, other studies found a significant positive relationship between the population size of the residential community and the levels of perceived unsafety²⁴. More recently, using the social integration model, research also examined the relationship between fear of crime and perceived neighborhood characteristics, such as collective efficacy (i.e., how trustworthy the neighbors are) and local social capital (i.e., how likely the neighbors are to help one another). Gibson et al., found, for instance, a negative correlation between perceived collective efficacy and fear of crime²⁵.

¹⁹ See, Clemente, F. & Kleiman, M.B. (1977). Fear of crime in the United States: A multivariate analysis. *Social Forces*, 56(2), p. 519–531.

²⁰ For studies that identified education as a significant predictor of fear of crime see, LaGrange, R.L. & Ferraro, K.F. (1987). The elderly's fear of crime. *Research on aging*, 9(3), p. 372–391; Lane, J. & Meeker, J.W. (2000). Subcultural diversity and the fear of crime and gangs. *Crime and Delinquency*, 46(4), p. 497–521; Scott, H. (2003). Stranger danger: Explaining women's fear of crime. *Western Criminology Review*, 4(3), p. 203–214. For research that did not find a significant relationship between fear of victimization and education, see Clemente, F. & Kleiman, M.B. (1977). Fear of crime in the United States: A multivariate analysis. *Social Forces*, 56(2), p. 519–531; Toseland, R.W. (1982). Fear of crime: Who is most vulnerable? *Journal of Criminal Justice*, 10(3), p. 199–209; Wyant, B. R. (2008). Multilevel impacts of perceived incivilities and perceptions of crime risk on fear of crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 45(1), p. 39–64.

²¹ Skogan, W.G. & Maxfield, M.G. (1981). *Coping with Crime*. Beverly Hills, CA: Sage.

²² See, Wyant, 2008.

²³ See Bankston, W. B., Jenkins, Q. A., Thayer-Doyle, C.L., and Thomson, C.Y. (1987). Fear of criminal victimization and residential location: The influence of perceived risk. *Rural Sociology*, 52(1), p. 98–107; Keane, C. (1992). Fear of crime in Canada: An examination of concrete and formless fear of victimization. *Canadian Journal of Criminology*, 34(2), p. 215–224; Scott, H. (2003). Stranger danger: Explaining women's fear of crime. *Western Criminology Review*, 4(3), p. 203–214; Yin, P.P. (1980). Fear of crime among elderly: Some issues and suggestions. *Social Problems*, 27(4), p. 492–503.

²⁴ See Clemente, F. & Kleiman, M.B. (1977). Fear of crime in the United States: A multivariate analysis. *Social Forces*, 56(2), p. 519–531; Toseland, R. W. (1982). Fear of crime: Who is most vulnerable? *Journal of Criminal Justice*, 10(3), p. 199–209; Will, J.A. & McGrath, J.H. (1995). Crime, neighborhood perceptions, and the underclass: The relationship between fear of crime and class position. *Journal of Criminal Justice*, 23(2), p. 163–176.

²⁵ Gibson, C.L., Zhao, J., Lovrich, N.P., and Gaffney, M.J. (2002). Social integration, individual perceptions of collective efficacy, and fear of crime in three cities. *Justice Quarterly*, 19, p. 537–564.

Research examining the effect of victimization on fear of crime had mixed results. While some authors²⁶ found a significant positive relationship between fear of crime and victimization, other scholars²⁷ concluded that experience with victimization had only a minimal impact on one's feelings of safety. In a recent cross-national study that examined fear of crime determinants, Reese²⁸ found significant positive correlations between victimization and fear of crime in 21 European countries out of 22 included in the analysis. When controlling for gender, age, education, and the country crime rate, this study found that indirect and direct experience with victimization was actually the strongest fear-of-crime predictor. Contrary to expectations, Reese's analysis also identified a significant negative relationship between national crime rates and fear of crime (i.e., the proportion of respondents who are fearful decreases as the country crime rate increases).

Taking into account the fact that only a small percentage of individuals are victims of crime, researchers also considered the impact that media accounts of crime might have on perceived risk of victimization. Although it has been anticipated that people who read print media and watch television news will have a distorted view regarding the incidence of crime and will feel more at risk of victimization, research focusing on the effect of media consumption on fear of crime has been in general characterized by a lack of consistent findings²⁹.

DATA AND METHODS

Data analysis has been conducted on probability samples of persons age 15 and over from Romania (N=2139) and Hungary (N=1518). The source of the data was the European Social Survey Round 3 (2006/2007)³⁰. The main objective of this research was to identify a set of indicators most likely to influence variations in fear of crime at the country level and to determine if there are inter-country differences when the impact of the independent variables on fear of crime is compared.

²⁶ See Bennett, R. & Flavin, J. (1994). Determinants of fear of crime: The effect of cultural setting. *Justice Quarterly*, 11, p. 357–381; Saltiel, J., Gilchrist, J, and Harvie, R. (1992). Concern about crime among Montana farmers and ranchers. *Rural Sociology* 57, p. 535–545. In this study experience with victimization has been found the most important fear-of-crime predictor.

²⁷ See Donnelly, P. (1989). Individual and neighborhood influences on fear of crime. *Sociological Focus* 22 (1), p. 69–84; McGarrell, E., Giacomazzi, A, and Thurman, Q. (1997). Neighborhood disorder, integration, and the fear of crime. *Justice Quarterly* 14(3), p. 479–500.

²⁸ Reese, B. (2009). Determinants of the fear of crime. *International Journal of Sociology* 39 (1), p. 62–75.

²⁹ Eschholz, S. (1997). The media and the fear of crime: A survey of the research. *Journal of Law and Public Policy*, 9, p. 37–59.

³⁰ R. Jowell and the Central Co-coordinating Team, European Social Survey 2006/2007: Technical Report, London, Center for Comparative Social Surveys, City University (2007). Access to the data archive was provided by NSD (Norwegian Social Science Data Services), the distributor of ESS data.

It has been hypothesized that persons considered as having a higher level of vulnerability (e.g., females, older residents, persons with a low socioeconomic status, persons who state they belong to a discriminated group, individuals who show signs of depression, and persons who directly or indirectly experienced victimization) will be more afraid of victimization than their counterparts, respectively, males, younger residents, persons with higher SES, individuals who do not consider themselves members of discriminated groups, persons who are not generally depressed, and persons who have not been victimized. It is anticipated that residency in large urban area and the amount of exposure to TV news will be positively related to fear of crime, while a general sense of well-being is expected to be associated with a lower level of fear of crime. Also, it is expected that fear of crime will be negatively related to the perceived social capital in the respondent's residential area, to interpersonal trust displayed by the respondent, and to the level of trust expressed toward the police.

Data have been analyzed using multivariate regression analyses. The dependent variable, fear of crime, is a composite measure that incorporates three indicators of fear of crime (e.g., extent of fear of walking alone in the dark in residential area; frequency of fear that home might be burglarized; fear of becoming a victim of a violent crime). This summative scale takes values from 3 (lack of fear) to 12 (highest level of fear). The variable has a normal distribution for both samples (i.e., Skewness and Kurtosis are, respectively .399 and -.327 for the Romanian sample and .864 and .567 for the Hungarian sample) and can be considered a reliable measure of fear of crime. The standardized coefficient Alpha is .70 for the Hungarian sample and .73 for the Romanian sample. Following is presented a brief description of the selected fear-of-crime predictors:

- **Gender** [dummy variable; female coded 1, male coded zero]
- **Age** [dummy variable coded 1 for people 65 and over, zero otherwise]
- **Standard of living** [continuous variable, takes values from 0 (extreme dissatisfaction with standard of living) to 10 (extreme satisfaction with standard of living)]³¹
- **Perceived discrimination** [dummy variable; respondents who declare they are member of a discriminated group, coded 1, zero otherwise]
- **Residency** [dummy variable; living in a big city coded 1, zero otherwise]

³¹ This variable was used as a proxy measure for socioeconomic status. Additional analyses, not included, showed non-linear relationships between education and fear of crime. Although in both samples there is a positive relationship between education and a subjective assessment of personal income ($r = .25$), the relationship was not strong enough to generate a 'socioeconomic status' factor. In both countries, there are highly educated persons who do not have a high income. This is particularly true for retired persons, who have college degrees but rely on pensions as the main income source. In this analysis, a higher level of satisfaction with the standard of living was considered a subjective indicator of a higher socioeconomic status, while a lower level of satisfaction with the current standard of living was considered an indicator of a lower SES.

- **TV exposure** [dummy variable; persons who do not watch TV news at all or watch news/politics/current affairs for 0.5 hours a day or less are coded 1, zero otherwise]
- **Interpersonal trust** [continuous variable; this three-item factor scale includes the following questions: “Most people can be trusted or you can’t be too careful”; “Most people try to take advantage of you, or try to be fair”; “Most of the time people are helpful or mostly looking out for themselves”. Each question took values from 0 to 10. Principal Component Analysis has been conducted and only one factor has been obtained in each sample. The factor loadings varied from .862 to .902 (Eigenvalue = 2.32; 77% of the variance is explained by the factor) in the Romanian sample. Factor loadings varied from .806 to .843 (Eigenvalue = 2.04; 68% of the variance is explained by the factor) in the Hungarian sample. The standardized Cronbach Alpha is .85 (Romanian sample) and .77 (Hungarian sample). Higher scores indicate a higher level of interpersonal trust]
- **Trust in the police** [continuous variable, takes values from 0 (no trust at all) to 10 (complete trust)]
- **Depression scale** [a composite measure, this summative six-item scale takes values from 6 (no signs of depression) to 24 (very high level of depression); it is based on cumulative scores obtained at six questions that asked how often in the past week the respondent felt depressed, sad, lonely, felt everything (s)he did as effort, had restless sleep, and could not get going; the standardized Cronbach Alpha = .77 (Romanian sample) and .87 (Hungarian sample)]
- **General happiness** [continuous variable, takes values from 0 (extremely unhappy) to 10 (extremely happy)]
- **Religiosity** [continuous variable, takes values from 0 (not at all religious) to 10 (very religious)]
- **Social capital** [continuous variable, takes values from 0 (people in local area never help each other) to 10 (people in local area help each other a lot)]
- **Victimization** (dummy variable; if respondent or another family member had been a victim of burglary or assault in the past 5 years coded 1, zero otherwise).

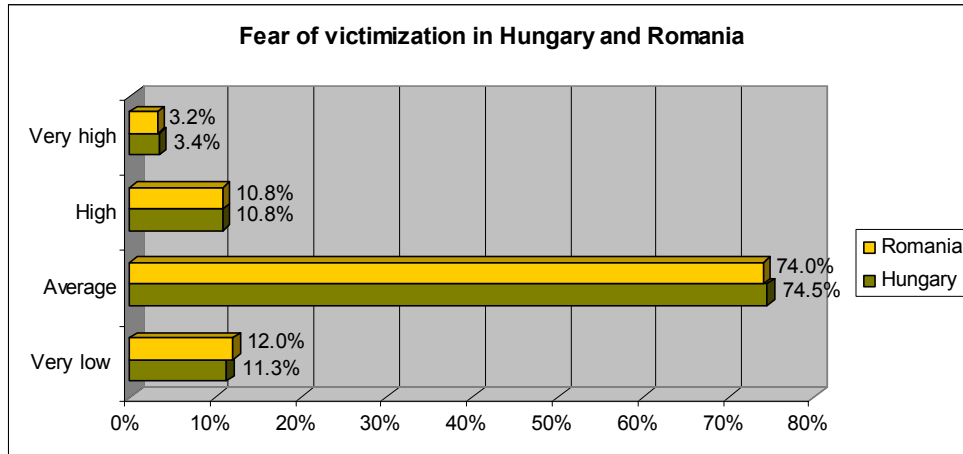
RESULTS

Compared to the average level of fear in each country, when computations based on frequency distributions for the “fear of crime” scale have been produced, results suggest (Figure 2) that in each country there is a comparable proportion of individuals who express a similar level of fear. For instance, the percentage of those who are (highly) afraid they might be victimized is approximately the same

(14%) in both countries. In both countries, the proportion of people who feel safe most of the time is approximately the same (11.3% in Hungary and 12% in Romania).

Figure 2

Levels of fear of crime in Romania and Hungary

Note: "Very low" = scores less than one std. dev. below the mean; "Average" = scores within one std. dev. of the mean; "High" = between one and two std. dev. above the mean; "Very high" = scores more than two standard deviations above the mean.

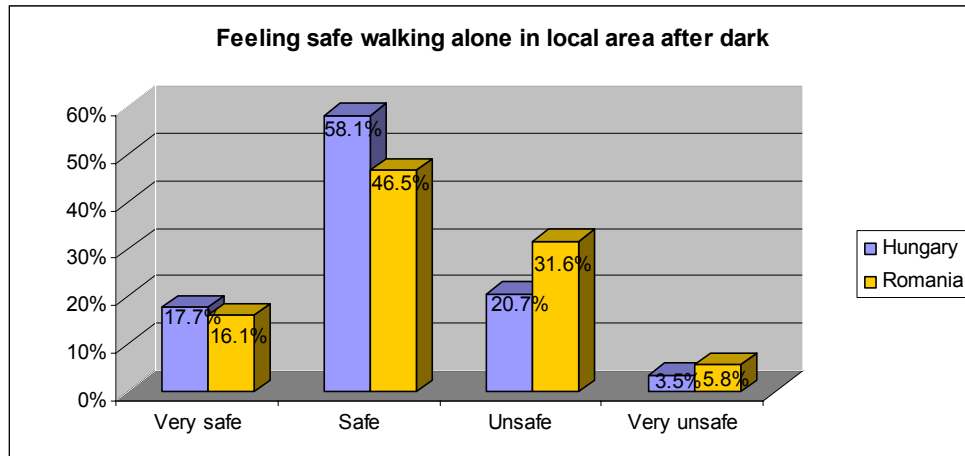
However, the intensity of fear differs from one country to another. When a three-item (e.g., fear of walking alone in the dark in local area; fear of home being burglarized; fear of violent crime) summative fear-of-crime scale has been computed³², the scale mean for the Romanian sample was 6.12 (std. dev. = 2.08) and the scale mean for the Hungarian sample was 5.48 (std. dev. = 1.84). The fear of victimization appears to be significantly more intense in Romania than in Hungary ($t = 9.657$, $p < .001$).

As figures 3, 4 and 5 show, there are inter-country variations in the levels and frequency of fear of crime when Romanians' and Hungarians' attitudes toward different aspects of potential criminal activities are compared. Although in both countries most people feel safe walking alone in the dark in their own neighborhoods (Figure 3), the proportion of those who feel unprotected is higher in Romania than in Hungary. The proportion of people who feel unsafe walking alone at night in their neighborhoods is significantly higher in Romania (37%) than in Hungary (24%).

³² The scale values vary from 3 (highest level of safety) to 12 (highest level of unsafety).

Figure 3

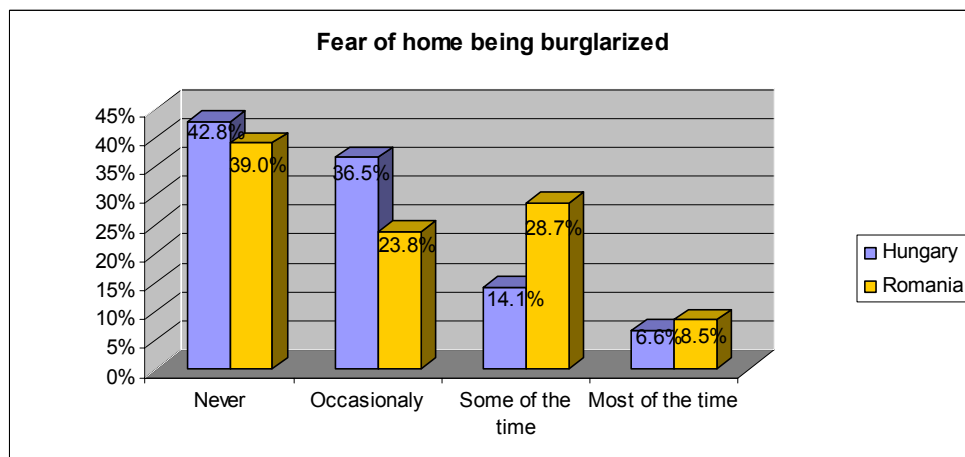
Perceived neighborhood safety in Hungary and Romania

Similarly, the fear of becoming a potential victim of a property crime (Figure 4) is higher in Romania than in Hungary. While only 21% of Hungarians are often afraid of a potential property crime, 37% of Romanians share similar feelings. However, the percentage of those who never think their home could be burglarized is approximately the same in both countries (i.e. 43% in Hungary and 39% in Romania).

Figure 4

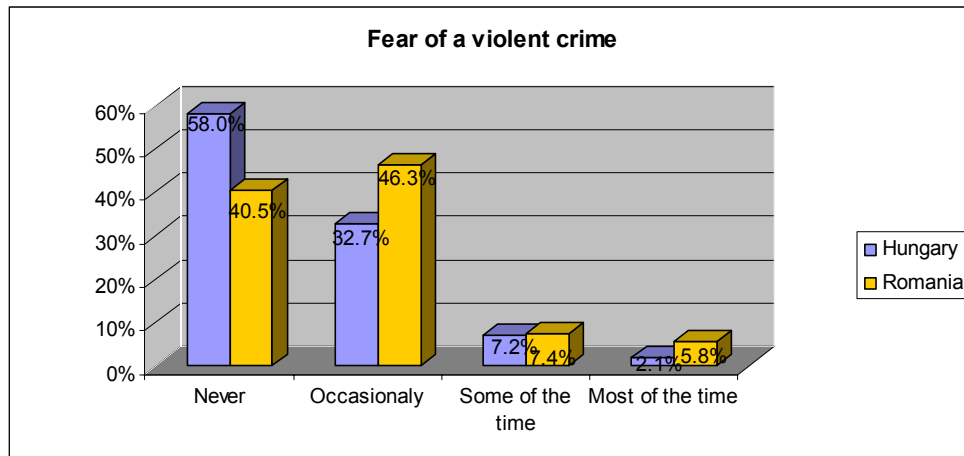
Fear of property crimes in Hungary and Romania

The proportion of Romanians (6%) afraid most of the time of a violent crime is approximately three times higher than the proportion of Hungarians (2%) who express similar attitudes (Figure 5).

Figure 5

Fear of violent crimes in Hungary and Romania

In each country, the proportion of people who have been victimized and the average level of fear of victimization vary by region. Table 2 shows the distribution of fear of crime and the level of victimization by region in Hungary and Romania.

Table 2

Victimization and fear of crime by region in Romania and Hungary

Romania				Hungary			
Region	N	Victim	Fear of crime (mean)	Region	N	Victim	Fear of crime (mean)
North-West	258	15%	5.7713	Central region	338	19%	5.4083
Central region	270	17%	5.9593	Middle-Transdanubia	203	12%	5.5764
North-East	350	19%	6.3886	West-Transdanubia	170	6%	5.1941
South-East	296	16%	6.2128	South-Transdanubia	171	11%	5.2924
South-Muntenia	350	10%	6.1029	North-Region	193	19%	5.8342
Bucharest-Ilfov	202	18%	6.6238	North-Plain	231	10%	5.1472
South-West	229	12%	6.0349	South-Plain	212	15%	5.9104
Oltenia	184	16%	5.7935				
West	184	16%	5.7935				
Total sample	2139	15%	6.1220	Total sample	1518	14%	5.4783

When the respondent's region of residency is considered, in Romania, the proportion of those who directly or indirectly experienced victimization varies from 10% to 19%. In Hungary, victimization rates vary from 6% to 19%. It can be noticed that exposure to victimization is the highest in Moldova (North-Eastern region of Romania) and Bucharest region. Bucharest residents have the highest level of fear of crime. Residents of Moldavia have the next high level of fear. Residents of South Muntenia have the lowest proportion of victims of crime (10%), but their level of fear is close to the national average. The lowest level of fear of victimization is found among North West residents, who are also living close to neighboring Hungary.

In Hungary, residents of South Plain and Northern regions have on average the highest level of fear (5.91 and 5.83, respectively). Residents of the North and those of the Central region have the highest frequency of victimization (19%).

Descriptive statistics and the bivariate correlations for all the variables used in the regression models are displayed in tables 3 and 4.

Beside differences in perceived fear of crime, Hungary and Romania also differ in terms of several other characteristics. For instance, while in Romania 31% of the residents live in large cities, in Hungary the proportion is lower (23%). The proportion of Romanians 65 years old and over is lower (19%) than in Hungary (28%). Romanians (Mean = 6.79) appear to be more religious than Hungarians (Mean = 4.41). Hungarians (Mean = 12.03) appear to display on average more signs of depression than do Romanians (Mean = 10.30). Although in both countries the average level of trust in the police is close in value to the midpoint of the scale, as indicated by independent-sample t-tests for differences in means, Hungarians have on average a significantly higher level of trust in the police ($\text{Mean}_{\text{HU}} = 5.22$) than do Romanians ($\text{Mean}_{\text{RO}} = 4.56$)³³. The majority of Hungarians (52%) do not watch TV news/politics for more than half an hour a day. In Romania, only 36% percent of the respondents have a similar TV exposure. Hungarian communities appear to be characterized by a higher level of social capital than Romanian communities. More Hungarian ($\text{Mean}_{\text{HU}} = 4.10$) respondents declared that people in their neighborhood tend to help each other than did Romanians ($\text{Mean}_{\text{RO}} = 3.07$).

The average level of satisfaction with standard of living ($\text{Mean}_{\text{RO}} = 5.51$; $\text{Mean}_{\text{HU}} = 5.41$) and the average level of happiness ($\text{Mean}_{\text{RO}} = 6.16$; $\text{Mean}_{\text{HU}} = 6.24$) are very close in value, when the two countries are compared. In both countries, the same proportions of residents (5%) consider they belong to discriminated groups. In addition, no significant inter-country differences in experience with victimization can be noticed (14% in Romania; 15% in Hungary).

³³ Abbreviations used: Romania (RO), Hungary (HU).

Table 3

Correlations, Means, and Standard Deviations among Study Variables Romanian sample (N = 2139)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1. Fear of crime	1													
2. Female	.147**	1												
3. Senior citizen	.063**	-.024	1											
4. SES	-.146**	-.077**	-.081**	1										
5. Perceived discrimination	.097**	.022	.053*	-.105**	1									
6. Resident of a big city	.123**	-.004	-.022	.007	-.012	1								
7. Religiosity	.000	.155**	.155**	.103**	-.030	-.141**	1							
8. General happiness	-.174**	-.023	-.138**	.509**	-.090**	.041	.052*	1						
9. Depression	.177**	.127**	.149**	-.293**	.097**	-.081**	.079**	-.331**	1					
10. Interpersonal trust	-.167**	.012	.060**	.137**	-.060**	-.058**	.040	.122**	.011	1				

11. Trust in the police	-0.147**	.017	.053*	.172**	-.022	-.127**	.148**	.199**	-.054*	.193**	1			
12. Low TV-news exposure	-.054*	.137**	-.020	-.023	.027	.000	-.020	.014	.039	.019	-.008	1		
13. Social capital	-.129**	-.011	.073**	.192**	-.035	-.082**	.202**	.103**	.005	.234**	.155**	-.042	1	
14. Victimization	.253**	-.024	-.056*	-.018	.063**	.070**	-.070**	-.066**	.052*	-.098**	-.118**	.009	-.104**	1
Mean	6.12	0.52	0.19	5.51	0.05	0.31	6.79	6.16	10.30	0.00	4.56	0.36	3.07	0.15
Std. Deviation	2.08	0.49	0.39	2.36	0.21	0.46	2.14	2.18	3.11	1.00	2.80	0.48	1.67	0.36

Table 4
Correlations, Means, and Standard Deviations among Study Variables Hungarian sample (N = 1518)

6. Resident of a big city	.004	.010	.005	.055*	-.012	1									
7. Religiosity	.134**	.175**	.282**	-.011	.004	-.115**	1								
8. General happiness	-.163**	-.021	-.099**	.526**	-.063*	.079**	-.014	1							
9. Depression	.215**	.100**	.158**	-.370**	.082**	-.087**	.134**	-.506**	1						
10. Interpersonal trust	-.221**	-.045	-.023	.243**	-.081**	.032	.011	.266**	-.221**	1					
11. Trust in the police	-.103**	.060*	.070**	.168**	-.122**	-.022	.004	.209**	-.110**	.266**	1				
12. Low TV-news exposure	-.065*	.034	-.167**	.002	.014	-.040	-.026	-.009	-.030	.029	-.039	1			
13. Social capital	-.129**	.035	.034	.241**	-.076**	-.016	.012	.309**	-.249**	.273**	.136**	.007	1		
14. Victimization	.211**	.001	.018	.000	.057*	.015	.040	-.058*	.045	-.052*	-.061*	-.039	-.013	1	
Mean	5.48	0.58	0.28	5.41	0.05	0.23	4.41	6.24	12.03	0.00	5.22	0.52	4.10	0.14	
Std. Deviation	1.84	0.49	0.45	2.45	0.22	0.42	3.14	2.54	4.09	1.00	2.74	0.49	1.58	0.35	

*p<.05; **p<.01

In both countries, women and men have similar experiences with victimization. Old age is not significantly related to victimization in Hungary. In Romania, persons over 65 appear to have a significantly lower experience with victimization than younger respondents. In both countries, there is a significant positive relationship between victimization and perceived discrimination. Only in Romania, residents of large cities experienced victimization more frequently than people living in smaller areas.

In the Romanian sample, all but one variable (i.e., 'religiosity'), are significantly related to 'fear of crime'. In Romania, fear of crime has the highest bivariate correlation ($r = .25$) with 'victimization'. In the Hungarian sample, persons who consider themselves discriminated and residents of large cities do not appear to have significantly different levels of fear when compared to persons who do not belong to discriminated groups or those who do not live in large cities. In Hungary, fear of crime has a relatively large bivariate correlation with victimization ($r=.21$), but 'feelings of depression' appear to have an equal impact on perceived feelings of unsafety. Interpersonal trust has the strongest bivariate correlation with fear of crime in the Hungarian sample (i.e., higher the perceived collective efficacy, lower the level of fear). In both samples, higher the level of trust in the police, lower the level of fear of crime will be.

Table 5 presents the results of the regression analyses, separately for the Romanian and Hungarian samples. The estimated model tried to address all the three theoretical perspectives identified in the fear-of-crime literature. The present analysis considered the sociodemographic and psychological characteristics of the population; it included the effect of direct and indirect experiences with victimization, and also evaluated objective (e.g., residential area) and subjective contextual factors (e.g., perceived collective efficacy and social capital in local neighborhood).

Table 5
OLS Regression Estimates for Fear of Crime Predictors³⁴

Independent variables	Romania (N=2139)				Hungary (N=1518)			
	b	Std. Error	Beta	p	b	Std. Error	Beta	P
Intercept	5.560	.273		.000	4.911	.293		.000
Gender (Female)	.607	.085	.146	.000	.587	.091	.157	.000
Age (Senior citizen)	.320	.107	.061	.003	.139	.105	.034	.186
Standard of living	-.021	.021	-.024	.317	-.050	.021	-.066	.020
Perceived discrimination	.512	.195	.053	.009	-.018	.203	-.002	.928
Resident of a big city	.477	.091	.106	.000	.094	.105	.022	.368

³⁴ Abbreviations used: b = unstandardized regression coefficient; BETA = standardized regression coefficient; p = probability level, 2-tailed test.

Religiosity	.020	.021	.021	.325	.046	.015	.078	.002
General happiness	-.066	.023	-.068	.004	.000	.023	.000	.985
Depression	.076	.015	.108	.000	.046	.013	.101	.000
Interpersonal trust	-.219	.043	-.105	.000	-.261	.048	-.142	.000
Trust in the police	-.048	.016	-.064	.002	-.026	.017	-.038	.128
Low exposure to TV-news	-.345	.086	-.080	.000	-.179	.089	-.049	.044
Social capital	-.076	.027	-.060	.005	-.057	.030	-.049	.056
Victimization	1.262	.117	.218	.000	1.015	.127	.190	.000
R²	.171			.159				
Adj. R²	.166			.152				

The model explains approximately 17% of the variation in fear of crime in Romania. The explanatory power of the estimated model is slightly lower in Hungary (15%). It can be noticed that for both samples, victimization can be considered the strongest predictor of fear of crime ($Beta_{RO} = .218$; $Beta_{HU} = .190$). Gender is the second most important fear-of-crime predictor ($Beta_{RO} = .146$; $Beta_{HU} = .157$). As hypothesized, women in both countries, have significantly higher levels of fear of crime than men do. While senior citizens in Romania tend to feel less safe than their younger counterparts, older Hungarians do not differ significantly in their level of fear when compared to people younger than 65. Only in Romania, people who perceive themselves as being discriminated have a higher level of fear of victimization than social majoritarian groups. Also, only in Romania, residents of larger urban areas tend to have higher levels of fear of crime than people who live in smaller cities or in rural areas.

As it has been hypothesized, in both countries there is a significant positive relationship between feelings of depression and feelings of unsafety ($Beta_{RO} = .108$; $Beta_{HU} = .101$). In Hungary, with an increase in one's level of religiosity there is a significant increase in the fear-of-crime level. When controlling for the other variables in the model, religiosity is not a significant predictor of fear of crime for the Romanian sample.

As anticipated, in both samples fear of crime is significantly and negatively associated with the level of interpersonal trust and the level of trust people have in police. Also, in both samples, persons who watch TV-news for half an hour or less have significantly lower levels of fear of victimization than persons who are daily exposed to TV-news/politics/current affairs for longer periods of time. A general sense of well-being is also negatively associated with fear of crime. With an increase in Romanians' level of general happiness and with an increase in Hungarians' satisfaction with their standard of living, there is a decrease in one's

perceived risk of victimization. Although multicollinearity tests³⁵ did not identify extremely high correlations among variables that would affect the results, it should be noted that in both samples 'general happiness' and 'satisfaction with standard of living' have the highest bivariate correlations ($r_{RO} = .51$; $r_{HU} = .53$).

CONCLUSION

As previous research has shown, fear of crime is a complex phenomenon, influenced by a multitude of factors, of which many continue to remain unknown. Compared to other quantitative studies of fear of crime, the predictors used in this analysis have an explanatory power within the reported range that typically varies from 10%³⁶ to approximately 40%³⁷. This study suggests that fear of crime is a result of combined objective (experience with victimization; residency in large urban areas) and subjective factors, such as gender-and-age based emotions, perceptions of one's environment, life satisfaction, and personal interpretations of life events.

This examination of fear of crime correlates continues to reveal the importance of the vulnerability perspective and also recognizes the merit of the crime experience perspective. Although results show that victimization does not vary significantly with gender and age, in both samples women tend to have a significantly higher level of fear. Similarly, the elderly, especially in Romania, tend to be more afraid of becoming victims of crime.

Although it is true that Romanians and Hungarians who are less afraid of crime have also a limited or no exposure to media sources, which indirectly might alter one's opinion about the incidence of crime, it should be noted that when controlling for the selected sociodemographic variables used in the estimated models, experience with victimization had the strongest impact on 'feeling unsafe' in both countries. These results appear to suggest that fear of crime is far from being an irrational phenomenon. However, it is possible that prior victimization

³⁵ Variance inflation factors (VIF) were calculated for all the estimated models and for no analysis did the VIF for an individual variable exceed 1.9, indicating that multicollinearity did not impact the findings. For a discussion of multicollinearity diagnostics, see Gujarati, D.N. (1995). *Basic Econometrics*. (3rd edition). New York: McGraw Hill, p. 339.

³⁶ See Gomme, I.M. (1988). The role of experience in the production of fear of crime: A test of a causal model. *Canadian Journal of Criminology*, 30(1), p. 67–76; Ortega, S.T. and Myles, J.L. (1987). Race and gender effects on fear of crime: An interactive model with age. *Criminology*, 25(1), p. 133–152.

³⁷ See Doob, A.N. and Macdonald, G.E. (1979). Television viewing and fear of victimization: Is the relationship causal? *Journal of Personality and Social Psychology*, 37(2), p. 170–179; Liska, A. E., Lawrence, J.J., and Sanchirico, A. (1982). Fear of crime as a social fact. *Social Forces*, 60(3), p. 760–770; Toseland, R. W. (1982). Fear of crime: Who is most vulnerable? *Journal of Criminal Justice*, 10(3), p. 199–209.

had a stronger effect on fear of crime than other studies found because it included both indirect and direct experience with victimization, increasing the proportion of victims of crime included in the analysis.

The present research offers support for the integrative model as well. In both countries, respondents who acknowledge living in places where people tend to help each other, feel safer and are less afraid of victimization. Regarding the effect of objective contextual factors, only in Romania residency in large urban areas was significantly and positively linked to fear of crime. Nevertheless, it should be noted that the present analysis included only one variable describing the respondent's environment. Additional models that would incorporate a larger number of neighborhood characteristics and would use different statistical procedures, such as multilevel analyses, would be more appropriate to test the accuracy of the ecological model when examining the determinants of fear of crime.

Finally, despite inter-country differences, this analysis suggests that fear of crime should be also considered in relation with one's more general feelings of anxiety and unhappiness. People who are dissatisfied with their standard of living are more likely to express life dissatisfaction, loneliness, sadness, and an increased level of fear of crime. In both countries, economic distress and perceived discrimination are linked to symptoms of poor mental health, a possible mediator of the effects these indicators had on fear of crime. In this sense, it can be supposed that the perceived risk of victimization might be an expression of a more general sense of insecurity that also affects interpersonal and institutional trust, in this case trust in the police. While a unidirectional causal relationship between variables of interest cannot be easily established, it can be noted that fear of crime is negatively related to perceived collective efficacy and trust in the institution meant to ensure community safety and protection. As mentioned before, the level of fear of crime represents an important indicator of the crime policy effectiveness. This analysis implies that when there is trust in the police, the fear of victimization is decreasing. As a result, policy makers, especially in Romania, should focus on finding ways meant to improve the public perception of police, particularly among men, younger adults, and residents of large urban areas.

INCIDENȚA ȘI PREVALENȚA ABUZULUI SEXUAL ASUPRA COPILOR ÎN LUMEA CONTEMPORANĂ

SORIN M. RĂDULESCU*

ABSTRACT

THE INCIDENCE AND PREVALENCE OF CHILD SEXUAL ABUSE IN THE CONTEMPORARY WORLD

The article analyzes the evolution of incidence and prevalence rates of child sexual abuse recorded in the statistics of different states and regions of the world, including the United States of America, Canada, Australia, Central America and South America, Africa, Asia, the Middle East and Europe. The paper also discusses the conclusions of the main international reports and assessments on the extent of the child sexual abuse phenomenon and it emphasizes certain distinct characteristics of child sexual abuse perpetrated by women against minors, mainly against teenagers.

Keywords: child sexual abuse, incidence and prevalence rates of CSA, international reports and assessments on CSA, female perpetrators.

1. AMPLOAREA ABUZULUI SEXUAL ÎN ÎNTREAGA LUME

Informațiile cuprinse în statisticile diferitelor state arată că, în fiecare an, sunt raportate în întreaga lume aproximativ trei milioane de cazuri de abuz asupra copiilor, incluzându-le și pe acelea de abuz sexual, multe dintre ele comise de părinți asupra copiilor. Numai în Statele Unite ale Americii sunt raportate zilnic circa 2 450 de cazuri de abuz asupra minorilor, din care patru includ moartea victimei¹.

Estimările Organizației Mondiale a Sănătății arată că, în anul 2000, în întreaga lume, 1,8 milioane de copii erau implicați în prostituție sau pornografie, iar 1,2 milioane erau victime ale traficării. Aceeași organizație internațională estima faptul că în anul 2002, 150 de milioane de fete și 73 milioane de băieți

* Address correspondence to Sorin M. Rădulescu: Institutul de Sociologie al Academiei Române, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, e-mail: mihai46@clicknet.ro

¹ Conform informațiilor cuprinse e site-ul http://www.bukisa.com/articles/55058_the-social-burden-of-child-abuse.

având vârsta sub 18 ani s-au confruntat cu diferite forme de abuz sexual, printre care contactul sexual forțat². Aceasta înseamnă – subliniază experții – că una din 4 fete și unul din șapte băieți au devenit victime ale abuzului sexual.

La rândul său, UNICEF, într-un raport elaborat în anul 2006, evidențiază faptul că, în întreaga lume, circa 20% dintre femei și între 5–10% dintre bărbați au fost supuși abuzului sexual în perioada copilăriei³.

În pofida evidenței amplerii demonstrate de aceste cifre, care se referă la toate formele de abuz, gradul de răspândire a abuzului sexual asupra copiilor în lumea contemporană constituie un subiect controversat. Deși cele mai multe studii demonstrează că au crescut ratele de incidență și prevalență ale acestui fenomen, există încă numeroase critici care fie pun la îndoială extensia sa în timp și în spațiu, fie subliniază faptul că statisticile sunt bazate pe estimări și extrapolări nerealiste⁴.

Cu toate că există numeroase reticente în a raporta autorităților actele de abuz sexual asupra copiilor, datorate caracterului privat și intim al incestului ca formă de abuz intrafamiliar și există deficiențe vădite ale metodelor și tehnicilor de culegere a informațiilor în acest domeniu, statisticile existente arată o amplificare peste măsură a acestui fenomen, care, în ultimele patru decenii, a devenit mult mai vizibil în ochii opiniei publice și ai specialiștilor decât înainte. Nu se știe însă dacă această creștere a actelor de abuz sexual asupra copiilor se datorează unei creșteri a numărului real de cazuri sau conștientizării mai adecvate a acestui fenomen de către opinia publică și, implicit, a unei disponibilități sporite a populației de a raporta noile cazuri care apar.

2. TENDINȚE ALE ABUZULUI SEXUAL ASUPRA COPIILOR, EVIDENȚIATE ÎN STATISTICILE DIFERITELOR STATE

Deși cifrele se contrazic unele pe altele și unele tind să supraevalueze fenomenul, în timp ce altele, dimpotrivă, îl subevaluează, este totuși posibil a analiza cu aproximație evoluția tendințelor sale, pornind de la datele deja existente în statisticile diferitelor state:

² World Health Organization, *Global Estimates of Health Consequences due to Violence against Children*, Background paper for the United Nations Study on Violence against Children, World Health Organization, Geneva, 2006, p. 12.

³ UNICEF Child Protection Information Sheet, *Violence Against Children*, 2006, p. 5.

⁴ În timp ce incidența este proporția de *noi cazuri*, care apar într-o anumită perioadă de timp în cadrul unei populații date, prevalența este proporția *tuturor cazurilor* (vechi și noi) prezente într-o anumită populație și într-o perioadă determinată de timp. În mod evident, ratele de incidență ale abuzului sexual asupra copiilor sunt mult mai scăzute decât ratele sale de prevalență. De exemplu, rata de incidență a acestui fenomen în Statele Unite este de 0,7%, în timp ce rata de prevalență se situează peste 20% (vezi, de pildă, M. Lamb, *The Investigation of Child Sexual Abuse: An International, Interdisciplinary Consensus Statement*, în „Family Law Quarterly”, 1994, no. 28 (1), p. 151–162.

(2.1.) STATELE UNITE

În Statele Unite, de exemplu, unde există o mai mare disponibilitate pentru analiza cauzelor și tendințelor de răspândire a abuzului sexual asupra copiilor, s-au estimat ponderi extrem de ridicate în rândul populației, în orice caz mult mai ridicate decât în țările europene, de exemplu.

National Resource Council on Child Sexual Abuse a estimat, astfel, că ponderea populației abuzate sexual din totalul întregii populații americane se situează între 20–24% (cea mai scăzută pondere) și 54–62% (cea mai ridicată pondere). Acest din urmă procent include expunerea organelor sexuale sau masturbarea în fața victimei, fără atingerea acesteia⁵. De asemenea, același centru, care a întreprins în anul 1994 cel mai cuprinzător studiu retrospectiv american asupra prevalenței abuzului sexual asupra copiilor, a ajuns la concluzia că cca 30% dintre femei și aproximativ 15% dintre bărbați au raportat că au fost, în cursul copilăriei sau adolescenței, victime ale unui asemenea act de abuz. Alte studii au evidențiat faptul că prevalența abuzului sexual este de 16,8% – în cazul femeilor și de 7,9% – în cazul bărbaților⁶.

În ceea ce privește incestul, ca formă intrafamilială de abuz sexual asupra copiilor, în Statele Unite, s-a estimat că o pondere de 10 până la 15% din întreaga populație a experimentat cel puțin o dată un act de incest, peste 2% din populație fiind implicată într-un act sexual sau într-o tentativă de act sexual cu caracter incestuos⁷. În mod complementar, aproximativ 20% dintre femei s-au confruntat cu experiența incestului⁸. Referitor la prevalența incestului comis de unul dintre părinți asupra fiicei (fiului), s-a estimat că aproximativ 20 milioane de americani au fost victimizați prin această formă de abuz intrafamilial în cursul copilăriei lor⁹.

O imagine cvasicompletă a extinderii fenomenului de abuz sexual asupra copiilor în societatea americană, așa cum relevă diversele studii și cercetări întreprinse, este prezentată în Caseta 1 (vezi Caseta 1).

⁵ *Understanding Child Abuse*, National Research Council, Washington, DC: National Academy Press, 1993.

⁶ K. Gorey, Donald Leslie, *The Prevalence of Child Sexual Abuse: Integrative Review Adjustment for Potential Response and Measurements Biases*, Rev. cit., p. 391–398.

⁷ C.B. Nemeroff, E.W. Craighead, *The Corsini Encyclopedia of Psychology and Behavioral Science*, New York, Wiley, 2001.

⁸ C.A. Courtois, *Healing the Incest Wound: Adult Survivors in Therapy*, W.W. Norton & Company, 1988, p. 208.

⁹ J.S. Turner, *Encyclopedia of Relationships Across the Lifespan*, Greenwood Publishing Group, 1996, p. 92.

(2.2.) CANADA

În Canada, Fundația Marie-Vincent din Québec a estimat următoarele cifre¹⁰:

- 14% dintre adulții din Québec au fost abuzați sexual înainte de vârsta de 18 ani;
- 25% dintre adulții investigați afirmă că au cunoscut una sau mai multe persoane abuzate sexual în timpul copilăriei;
- 18% dintre femei și 10% dintre bărbați au fost victime ale unui act de abuz sexual;
- abuzul sexual asupra copiilor are consecințe dramatice la nivel fizic, psihologic, comportamental și relațional.

De asemenea, ancheta Națională a Populației (The National Population Survey), comandată de Committee on Sexual Offences Against Children and Youth, care a utilizat un eșantion reprezentativ al canadienilor din toate zonele țării, a ajuns la concluzia că 17,6% dintre femei și 8,2% dintre bărbați din populația totală au fost victimizați sexual (în diferite forme) înainte de a ajunge la vârsta de 17 ani¹¹.

CASETA 1

a. Una din patru fete este abuzată sexual înainte de împlinirea vârstei de 14 ani (J. Hopper, <i>Child Sexual Abuse: Statistics Research, Resources</i>, MA Boston University School of Medicine, 1998);   b. unul din șase băieți este abuzat sexual înainte de împlinirea vârstei de 16 ani (J. Hopper, <i>op. cit.</i>);   c. peste 90% dintre victimele abuzului sexual își cunosc agresorul. Aproape 50% dintre abuzatori sunt membri ai familiei, iar 38% sunt cunoscuți ai familiei victimei (U.S. Department of Justice, 1997 și D. Finkelhor, R.K. Ormrod, <i>Child Abuse Reported to the Police</i>, NCJ Publication No. 187238, Washington, DC: US. Bureau of Justice Statistics, 2001);   d. media pentru un agresor sexual în serie se situează între 360–380 de victime în timpul vieții sale (<i>South Carolina Forcible Sex Crimes</i>, South Carolina Law Enforcement Division, Columbia, S.C., 1999);   e. numai 12% din toate cazurile de abuz asupra copilului sunt raportate (R.F. Hanson, H.S. Resnick, B.E. Saunders, D.G. Kilpatrick, <i>Factors Relating to the Reporting of Childhood Sexual Assault</i>, în „Child Abuse and Neglect”, 1999, no. 23, p. 559–569);   f. 38% dintre fete sunt abuzate sexual înainte de împlinirea vârstei de 18 ani (conform cu www.womenofsubstance.org);   g. cele mai frecvente vârste la care apare abuzul sexual se situează între 8 și 12 ani (D. Finkelhor et al., <i>A Sourcebook on Child Sexual Abuse</i>, Newbury Park, Sage Publications, 1986);   h. 21,6% dintre femeile care au declarat că au fost violate în cursul vieții lor aveau sub 12 ani în timpul primului viol comis asupra lor. 32,4% dintre ele aveau vârste cuprinse între 12–17 ani, iar peste 50% din toate victimele femei aveau sub 18 ani (<i>Full Report of the Prevalence, Incidence and Consequences of Violence Against Women: Findings from the National Violence Against Women Survey</i>, NCJRS, 2000);

¹⁰ *The Problematic of Sexual Abuse*, Report, Québec, Marie-Vincent Foundation, 2003, p. 1.

¹¹ C. Bagley, *Child Sexual Abuse in Canada: Further Analysis of the 1983 National Survey*, Ottawa, National Health and Welfare, 1988.

- i.* persoanele sub 18 ani reprezintă 67% din toate victimizările prin abuz sexual raportate agențiilor abilitate. Copiii care au sub 12 ani reprezintă 34% din aceste cazuri, iar copiii care au sub 6 ani reprezintă 14% din cazuri (H. Snyder, *Sexual Assault of Young Children as Reported to Law Enforcement: Victim, Incident, and Offender Characteristics*, Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice, 2000);
- j.* 1,8 milioane din 22,3 adolescenți din Statele Unite sunt abuzați sexual (D.G. Kilpatrick, B.E. Saunders, *The Prevalence and Consequences of Child Victimization: Summary of a Research*, National Institute of Justice, U.S. Department of Justice, 1997);
- k.* tinerii sunt responsabili pentru victimizarea a 40% dintre copiii sub 6 ani, victime ale abuzului sexual (H. Snyder, *Sexual Assault of Young Children as Reported to Law Enforcement: Victim, Incident, and Offender Characteristics*, Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice, 2000);
- l.* adolescenții (adolescentele) care au vârsta cuprinsă între 16–19 ani au o probabilitate de 3 ori și jumătate mai mare decât populația generală de a fi victime ale violului, tentativelor de viol sau abuzului sexual (M. Callie Rennison, *Criminal Victimization 1999: Changes 1998–2000 with Trends 1993–1999*, Bureau of Justice Statistics, U.S. Department of Justice, August 2000);
- m.* în concordanță cu Departamentul american de Justiție, victimele violului și abuzului sexual declară că, în circa 3 din 4 situații, agresorul nu este un străin. În acord cu datele Poliției, în 90% dintre violurile asupra copiilor sub 12 ani, aceștia cunosc agresorul (L. Greenfield, et al., *Sex Offences and Offenders: An Analysis of Data on Rape and Sexual Assault*, Department of Justice, 1997);
- n.* la fel ca și violul, molestarea sexuală a copilului este una dintre infracțiunile cele mai neraportate (F.B.I. Law Enforcement Bulletin, February 1999);
- o.* femeile care au fost abuzate sexual în timpul copilăriei au o probabilitate de 4,7 ori mai mare să fie ulterior violate (L.L. Merrill, C.E. Newell, J.S. Milner, et al., *Prevalence of Premilitary Adult Sexual Victimization and Aggression in a Navy Basic Trainee Sample*. San Diego, CA: Naval Health Research Center. Report No. NHRC 97–4, 1997).

CASETA 2

- a.* 19% dintre studențe și 9% dintre studenții de colegiu au raportat faptul că au fost agresați sexual atunci când erau copii (având vârsta de 16 ani sau mai puțin) de către un partener mai vârstnic. Majoritatea respondenților fie aveau 21 de ani, fie erau mai tineri (D. Finkelhor, *Sexually Victimized Children*, New York, Free Press, 1979);
- b.* 38% dintre femeile din San Francisco au raportat că s-au confruntat cel puțin cu un episod de abuz sexual înainte de a împlini 18 ani, 28% subliniind că au fost implicate într-un asemenea episod înainte de a avea vârsta de 14 ani. Aceste cifre exclud episoadele care au avut loc fără contact sexual ca atare (D. Russell, *The Incidence and Prevalence of Intrafamilial and Extrafamilial Sexual Assault of Female Children*, în „Child Abuse and Neglect”, 1983, no. 7, p. 133–146);
- c.* 11% dintre femeile și 3% dintre bărbații locuitori ai Texasului au declarat, într-o anchetă efectuată prin poștă că au fost abuzați sexual în timpul copilăriei (vârsta fiind nespecificată), (G.A. Kercher, M. McShane, *The Prevalence of Child Sexual Abuse Victimization in An Adult Sample of Texas Residents*, în „Child Abuse and Neglect”, no. 8, 1984, p. 495–501);

- d.** 15% dintre femeile mame și 6% dintre bărbații tați din Boston au declarat că au avut experiențe considerate a fi abuzuri sexuale din perioada copilăriei, care au avut loc la vârsta de 16 ani și sub această vârstă (D. Finkelhor, *Child Sexual Abuse: New Theory and Research*, New York, Free Press, 1984);
- e.** 18% dintre femei și 8% din bărbații canadieni au declarat, în cadrul unei anchete naționale, că au fost victimele unor „acte sexuale nedorite” (incluzând și contactul fizic) înainte de a împlini vârsta de 17 ani (C. Bagley, *Child Sexual Abuse in Canada: Further Analysis of the 1983 National Survey*, Ottawa, National Health and Welfare, 1988);
- f.** 20% dintre studențe și 9 % dintre studenții din populația de studenți din Canada de Vest au raportat că au avut o relație sexuală în timpul copilăriei (implicând, în mod obișnuit, forța ori amenințarea sau un partener semnificativ mai în vârstă), care a lăsat urme în sentimentul scăzut de autostimă ca tânăr adult. Aceste evenimente au avut loc înainte de vârsta de 18 ani (L. Sorrenti-Little, C. Bagley, S. Robertson, *An Operational Definition of the Long-Term Harmfulness of Sexual Relations With Peers and Adults By Younger Children*, în *Canadian Children: „Journal of the Canadian Association for Young Children”*, 1984, no. 9, p. 46–57);
- g.** 45% dintre femeile din Los Angeles au raportat cel puțin un eveniment considerat a fi abuz sexual petrecut înainte de vârsta de 18 ani. Nu a existat nicio deosebire între repondentele afro-americane și cele albe (G.E. Wyatt, *Thre Sexual Abuse of Afro-American and White-American Women in Childhood*, în „Child Abuse and Neglect”, 1985, no. 9, p. 507–519);
- h.** 12% dintre femei și 8% dintre bărbații din Anglia au raportat că au fost abuzați sexual înainte de a împlini vârsta de 16 ani (A.W. Baker, S.P. Duncan, *Child Sexual Abuse: A Study of Prevalence in Great Britain*, în „Child Abuse and Neglect”, 1985, no. 9, p. 457–467);
- i.** 22% dintre studentele de colegiu din Estul Statele Unite a raportat cel puțin o experiență sexuală abuzivă din perioada în care aveau 16 ani sau sub această vârstă (M.E. Fromuth, *The Relationship of Childhood Sexual Abuse with Later Psychological and Sexual Adjustment in a Sample of College Women*, în „Child Abuse and Neglect”, 1986, no. 10, p. 5–15);
- j.** 22% dintre femeile de toate vârstele au raportat, în cadrul unui studiu întreprins asupra sănătății mentale comunitare din Calgary, în Canada de Vest, că s-au confruntat cu un abuz sexual grav înainte de a împlini 17 ani (C. Bagley, R. Ramsay, *Sexual Abuse in Childhood: Psychosocial Outcomes and Implications for Social Work Practice*, în „Journal of Social Work and Human Sexuality”, 1986, no 4, p. 33–47);
- k.** 24% dintre femeile cuprinse în grupa de vârstă 22–36 de ani, în cadrul unei anchete asupra a 632 de mame cu copii mici au raportat că s-au confruntat cu un abuz sexual care a implicat cel puțin contactul cu aria genitală înainte de a împlini 17 ani (C. Bagley, L. Young, *Depression, Self-esteem and Suicidal Behaviour as Sequels of Sexual Abuse in Childhood: Research and Therapy*, în G. Cameron (ed.), *Child Maltreatment: Expanded Concepts of Helping*, New York, Lawrence Erlbaum, 1988).

Mai recent, s-a estimat că, dintr-un total de 12 00 de investigații asupra abuzului sexual comis în Ontario, acesta a fost identificat în 29% dintre cazuri, în 27% dintre ele fiind doar presupus a fi fost comis¹².

¹² N. Trocme, D. McPhee, K.K. Tam and T. Hay, *Ontario Incidence Study of Reported Child Abuse and Neglect*, Toronto: The Institute for the Prevention of Child Abuse, Toronto, Ontario, 1994.

O trecere cuprinzătoare în revistă a celor mai reprezentative estimări și studii ale fenomenului de abuz sexual asupra copiilor în Statele Unite, Canada și Marea Britanie a fost realizată de Christopher Bagley și Kathleen King¹³ (vezi Casetă 2).

(2.3.) AUSTRALIA

În Australia, un studiu având ca scop principal identificarea cazurilor raportate de abuz și neglijare a copiilor a constatat că, în perioada 1993–1994, au existat 28 711 de cazuri, din care 19% au fost cazuri de abuz sexual. 74% din aceste cazuri au implicat abuzul sexual asupra unei minore¹⁴. În perioada 1996–2002 au fost întreprinse, de asemenea, 7 studii în acest domeniu, care au estimat că prevalența ajustată a abuzului sexual în rândul femeilor din Australia este de 27,5%, iar în rândul bărbaților depășește 5%, ponderi care corespund cu cele înregistrate în cazul altor țări dezvoltate. În ceea ce privește abuzul sexual finalizat prin contact sexual direct, prevalența ajustată este de 17,9% pentru femei și de 3,6% pentru bărbați, adică două treimi din ponderile menționate anterior. Vârsta medie a victimei este cea de 10–12 ani, iar cea a abuzatorului se situează în jurul a 32 de ani. În 40% dintre cazuri, acesta este un membru al familiei¹⁵.

(2.4.) AMERICA CENTRALĂ ȘI AMERICA DE SUD

Date semnificative sunt raportate și în America Centrală și în America de Sud.

Astfel, în El Salvador (America Centrală), un studiu întreprins asupra 83 de femei din mediul rural a indicat faptul că 17% dintre ele au fost supuse abuzului sexual în jurul vârstei de 14 ani, dar niciuna în cadrul familiei, ci numai în afara acesteia. Această ultimă constatare trebuie însă tratată cu precauții, ținând seama de importanța pe care o deține virginitatea premaritală în cultura salvadoriană¹⁶ și care a determinat probabil femeile intervievate să nu ofere informații complete asupra abuzului sexual căreia i-au fost victime. În Nicaragua, în orașul León, al doilea ca mărime, un studiu de prevalență întreprins în anul 1999 a arătat că 26% dintre femei și 20% dintre bărbați au raportat că au fost abuzați sexual înainte de a împlini vârsta de 19 ani. Vârsta mediană în timpul primului act de abuz sexual a fost cea de 10 ani atât pentru fete, cât și pentru băieți. Comparativ cu femeile care au declarat

¹³ C. Bagley, K. King, *Child Sexual Abuse. The Search for Healing*, London and New York, Tavistock/Routledge, 1990, p. 68–69).

¹⁴ K.L. Kinnear, *Child Sexual Abuse: A Reference Book*, second edition, ABC-CLIO, Inc., 2007.

¹⁵ A. Gavin, G. Bronwyn, C. Justine, *Child Sexual Abuse Revisited*, în „The Medical Journal of Australia”, 2002, no. 176 (10), p. 458–459A.

¹⁶ L.M. Barthauer, J.M. Leventhal, *Prevalence and Effects of Child Sexual Abuse in a Poor, Rural Community in El Salvador: A Retrospective Study of Women after 12 Years of Civil War*, în „Child Abuse and Neglect”, 1999, no. 23, p. 1117–1126.

că 66% dintre abuzatori au fost membri ai familiei, dintre care 6% – tați și 17% – frați, bărbații au declarat că 18% dintre abuzatori au fost membri ai familiei¹⁷.

În America de Sud, există date la fel de semnificative asupra abuzului sexual. De exemplu, în São Paulo (Brazilia), statisticile pentru anul 1981 au evidențiat faptul că au existat 168 cazuri de abuz sexual asupra copiilor. În aceste cazuri, 70% dintre abuzatori erau tații victimelor, iar 98% dintre victime erau fete¹⁸. Un alt studiu, realizat în São Paulo¹⁹, a arătat că, în perioada februarie 1988–martie 1990, au fost raportate Serviciului pentru Apărarea Copilului 203 cazuri de abuz sexual asupra minorilor. Mai recent, un studiu efectuat de UNICEF asupra datelor obținute de SOS Copilul (*hotline*) din São Paulo, în perioada 1988–1993, a evidențiat faptul că, dintr-o mie de apeluri (reclamații) adresate liniei telefonice menționate, agresorul reclamat era, în 75% din cazuri, o rudă apropiată, în 50% din aceste cazuri acesta fiind chiar tatăl victimei²⁰.

(2.5.) AFRICA

În Africa de Sud, în perioada 1992–2001 s-a constatat o creștere cu 400% a cazurilor raportate și, de asemenea, o creștere a numărului de victime foarte tinere. În 2001, de exemplu, jumătate dintre victime aveau sub 7 ani. Poliția a estimat, în același timp, că în Africa de Sud sunt implicați în industria sexului 28 000 de copii, iar 25% dintre prostituatele din Cape Town sunt fete minore²¹.

În Harare (Zimbabwe), 3 din 10 copii se confruntă cu riscul de a fi abuzați sexual. Estimările arată că incidența abuzului sexual este aici de trei ori mai mare decât oriunde în lume²².

În Uganda, un studiu efectuat în anul 2004 a arătat că 75,8% dintre copiii investigați s-au confruntat cu experiența abuzului sexual. 10,7% dintre ei au

¹⁷ A. Olsson, M. Ellsberg, S. Berglund, A. Herrera, E. Zelaya, R. Peña, F. Zelaya, L. Persson, *Sexual Abuse During Childhood and Adolescence Among Nicaraguan Men and Women: A Population-Based Anonymous Survey*, în „Child Abuse and Neglect”, 2000, no. 24, p. 1579–1589.

¹⁸ L. Barsted, *Uma Vida Sem Violência é um Direito Nosso (A Life Without Violence is Our Right)*. Sponsored by the Interagency Committees of Gender and Communication of the United Nations and the Brazilian National Department of Human Rights of the Ministry of Justice, Brasília, Brazil, 1998.

¹⁹ *Violência Contra a Criança e o Adolescente: Proposta Preliminar de Prevenção e Assistência à Violência Doméstica, (Violence Against Children and Adolescents: Preliminary Proposal for Prevention and Assistance for Domestic Violence)*, Brasília, 2^a. Edição, 1997, citat în L. Barsted, *op. cit.*, p. 18.

²⁰ UNICEF (1996), *A Situação do Abuso Sexual e da Prostituição Infanto-Juvenil no Brasil, (The Situation of Sexual Abuse and Juvenile-Child Prostitution in Brazil)*. Brasília, citat în L. Barsted, p. 19–20.

²¹ *A Study on Violence Against Children. 10 Essential Learning Points: Listen and Speak Out Against Sexual Abuse of Girls and Boys*, The International Save the Children Alliance, Turid Heilberg, Save the Children Norway, 2005, p. 38.

²² Conform cu *site-ul* http://pangaea.org/street_children/africa/zimba3.htm

declarat că au fost supuși abuzului sexual cel puțin o dată pe săptămână, iar 8% au indicat că au fost abuzați zilnic. 32% dintre copii au declarat că abuzul sexual a avut loc în cadrul familiei²³.

În Rwanda, deși nu există statistici reprezentative în domeniu, se estimează²⁴ că una din patru femei a fost victimă a abuzului sexual în familie sau în afara acesteia, fetele din grupul de vârstă 12–14 ani și cele în vârstă de 17–19 ani având riscul cel mai mare de a fi abuzate.

(2.6.) ORIENTUL MIJLOCIU

Studii asupra abuzului sexual asupra copilului au fost efectuate și în Orientul Mijlociu. Astfel, într-o comunitate urbană din Israel, având o populație de numai 3 000 de locuitori, 15 fete au raportat că au fost abuzate sexual de propriul tată²⁵. De asemenea, în Israel, de la un număr de 53 de cazuri de abuz sexual asupra copilului raportate în anul 1985 Departamentului de Poliție, s-a ajuns, în anul 1995, la un număr de 1 531 de cazuri. Din totalul cazurilor, 16% erau cazuri de incest²⁶. Pe de altă parte, în teritoriile palestiniene (Ramallah, Nablus și Hebron din West Bank) au fost identificate, în anul 1999, 38 de fete care au fost abuzate sexual cu doi ani înainte de efectuarea unui studiu dedicat acestui subiect. Victimele, majoritatea în vârstă de 12–18 ani, au fost abuzate de agresori având vârsta între 20–40 de ani. În 24 de cazuri, agresorul era tatăl sau fratele victimei²⁷.

(2.7.) ASIA

În Nepal, o cercetare efectuată în anul 2003²⁸ a constatat că o proporție situată între 13,7% și 18% dintre copiii investigați a fost abuzată sexual prin contact direct, dintre care 18% fete și 11% băieți. Cei mai vulnerabili sunt copiii cu vârsta cuprinsă între 11–14 ani. Totuși, o proporție de 12% dintre copiii cu vârsta sub 11 ani a fost, de asemenea, frecvent abuzată sexual. Folosirea forței de către abuzatori a caracterizat, cu precădere, abuzul sexual exercitat asupra fetei, în timp

²³ *A Study on Violence Against Children. 10 Essential Learning Points: Listen and Speak Out Against Sexual Abuse of Girls and Boys*, The International Save the Children Alliance, Turid Heilberg, Save the Children Norway, 2005, p. 38.

²⁴ *Ibidem*, p. 40.

²⁵ H. Itzhaky, A.S. York, *Child Sexual Abuse An Incest: Community-Based Intervention*, în „Child Abuse and Neglect”, 2001, no. 25, p. 959–972.

²⁶ M. Schein, A. Biderman, M. Baras, L. Bennett, B. Bisharat, J. Borkan, Y. Fogelman, L. Gordon, D. Steinmetz, E. Kitai, *The Prevalence of a History of Child Sexual Abuse Among Adults Visiting Family Practitioners in Israel*, în „Child Abuse and Neglect”, 2000, no. 24, p. 667–675.

²⁷ N. Shalhoub-Kevorkian, *The Politics of Disclosing Female Sexual Abuse: A Case Study of Palestinian Society*, în „Child Abuse and Neglect”, 1999, no. 23, p. 1275–1293.

²⁸ *A Study on Violence Against Children. 10 Essential Learning Points: Listen and Speak Out Against Sexual Abuse of Girls and Boys*, edit. cit., p. 40.

ce seducerea prin intermediul unor cadouri sau vorbe ademenitoare a fost mai specifică în cazul abuzurilor sexuale comise asupra băieților.

În Siria, în cadrul unui studiu efectuat în anul 2003 s-a evidențiat faptul că anterior, cu 5 luni înainte, organele de poliție au înregistrat 59 agresiuni sexuale asupra copiilor. Dintre acestea, 13% au fost comise de membri ai familiei, 49% de persoane cunoscute copiilor, iar restul de către persoane necunoscute. Dintre victime, majoritatea (66%) erau băieți, 48% având vârsta cuprinsă între 7–12 ani, iar 27% între 13–18 ani²⁹.

(2.8.) EUROPA

În ceea ce privește Europa, experții apreciază că o proporție situată între 10 și 20 % dintre copii sunt agresați sexual în timpul copilăriei lor. Totuși, această pondere este subevaluată, deoarece majoritatea victimelor nu au capacitățile necesare pentru a înțelege ce li s-a întâmplat, iar multor dintre aceste victime fie le este rușine de ceea ce li s-a întâmplat, fie sunt manipulate ori amenințate de abuzator³⁰. Incestul, exploatarea sexuală, pornografia, prostituția sau traficul sunt numai câteva dintre formele pe care le ia abuzul sexual în Europa.

În țările europene, în general, s-a estimat³¹ că o proporție de persoane de ambele sexe, situată între 10–20%, a fost abuzată sexual în cursul copilăriei, cei mai frecvenți abuzatori fiind cei din rândul familiei, prietenilor și vecinilor³². S-a constatat că cea mai mare parte dintre victime este formată din fete, iar majoritatea abuzatorilor sunt bărbați, deși există și cazuri, mai izolate, de agresori femei și băieți victime. Din punct de vedere al tendințelor în timp, evidența arată că fenomenul de abuz sexual a crescut în țările europene, dar este posibil, arată experții, ca această creștere să se datoreze, între altele, și perfecționării tehnicilor de recoltare a datelor³³. Consiliul Europei a elaborat, în acest sens, mai multe rapoarte, evidențiind că ratele de prevalență a abuzului sexual asupra copiilor în țările europene selectate variază de la 7% (în Irlanda) la 36% (în Austria) pentru fete și între 3% (Suedia și Elveția) și 27% (Marea Britanie) pentru băieți³⁴.

²⁹ *Ibidem*, p. 39.

³⁰ C. May-Chahal, M. Herczog, *Introduction and Overview of Child Sexual Abuse in Europe*, în C. May-Chahal, M. Herczog (coordinators), *Child Sexual Abuse in Europe*, Council of Europe Publishing, 2003, p. 3–35.

³¹ *Ibidem*.

³² *Violence against Women in Europe*, Council of Europe Parliamentary Assembly, Doc. no. 8667, 2000, 15 March.

³³ *Violence against Children in Europe. A Preliminary Review of Research*, UNICEF, June 2005, p. 10.

³⁴ C. May-Chahal, M. Herczog (coordinators), *Child Sexual Abuse in Europe*, edit. cit.

(2.8.1.) FRANȚA

În Franța, în cadrul anchetelor desfășurate de investigatorii Institutului Național de Studii Demografice (INED), s-a constatat că numărul de declarații privind agresiunile sexuale, inclusiv asupra copiilor, s-a dublat în perioada 2000–2006, în timp ce numărul de plângeri înregistrate de organele de poliție a rămas constant.

De asemenea, într-o anchetă efectuată în anul 2000 tot în Franța, 16% dintre femei și 5% dintre bărbații cuprinși în perioada de vârstă 18–69 de ani au declarat că au suferit un act sau o tentativă de abuz sexual înainte de a împlini vârsta de 18 ani.

Într-o altă anchetă având ca scop prevalența incestului asupra copiilor din Franța, aflați sub vârsta de 7 ani, în condițiile separării părinților, s-a evidențiat faptul că 75% dintre victime erau fete, iar 85% dintre abuzatori erau tați naturali sau adoptivi³⁵. Observatoire National de l'Action Sociale a ajuns, în același timp, la concluzia că numărul de copii în pericol din Franța s-a mărit cu 12% în perioada 1994–1995³⁶. Astfel, din cei 20 000 de copii maltratați identificați, 4 500 în anul 1994 și 5 500 în 1995 s-au confruntat cu un act de abuz sexual.

(2.8.2.) MAREA BRITANIE

În Anglia, în cadrul unei anchete efectuate asupra unui eșantion reprezentativ la nivel național, cuprinzând 2 019 fete și băieți în vârstă de 15 ani și peste, 10% dintre subiecți (12% fete și 8% băieți) au declarat că au fost abuzați din punct de vedere sexual³⁷.

S-a estimat că există peste 4,5 milioane de adulți în Marea Britanie, care au fost abuzați sexual în perioada copilăriei și, în mod potențial, aproximativ 1 117 000 de copii vor fi abuzați atunci când vor avea vârsta de 15 ani. Dintre aceștia, cel puțin 143 000 vor fi abuzați în cadrul familiei.

Un studiu exploratoriu asupra prevalenței abuzului sexual, efectuat asupra unui eșantion de 1 244 studenți din Anglia, Scoția și Țara Galilor, a evidențiat, la rândul lui, următoarele constatări³⁸:

a. înainte de vârsta de 18 ani, una din două femei și unul din patru bărbați s-au confruntat cu un eveniment care poate fi considerat drept abuz sexual;

b. cea mai obișnuită formă de abuz sexual a fost expunerea organelor genitale ale agresorului (27% dintre experiențe), urmată de atingerea victimei (23%);

³⁵ *Violence against Women in France*, Report prepared for the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, The World Organisation Against Torture (OMCT), Geneva, 2003.

³⁶ *Les violences sexuelles dans le monde*, vezi site-ul http://geocities.com/sosvx_online/viol_sexuelles_monde.htm

³⁷ A.W. Baker, S.P. Duncan, *Child Sexual Abuse: A Study of Prevalence in Great Britain*, în „Child Abuse and Neglect”, 9 (4) 1985, p. 457–467.

³⁸ *Research on Child Sexual Abuse*, London, London Metropolitan University Ladbroke House, 2004, p. 1–2.

c. excluzând aceste două forme de abuz sexual, cifrele de prevalență sunt una din cinci femei și unul la 14 bărbați (care s-au confruntat cu diverse experiențe);

d. cele mai grave forme de abuz sexual (de exemplu, violul și masturbarea forțată a victimei) au implicat una din 20 de femei și unul din 50 de bărbați;

e. femeile au o probabilitate de două sau trei ori mai mare de a se confrunta cu un act de abuz sexual; pe de altă parte, femeile au o mai mare probabilitate de a fi abuzate de un membru al familiei, comparativ cu bărbații, care au o mai mare probabilitate de a fi abuzați de persoane străine;

f. deși se crede, în general, că numai adulții comit abuzuri sexuale, peste o treime din actele de agresiune sexuală sunt comise de prieteni, care au vârsta sub 18 ani;

g. 2% din eșantion au raportat că au fost victimele unor acte de incest, mai ales femeile; jumătate au fost victimele unor abuzuri sexuale comise de tați, inclusiv vitregi, sau frați și 4% au fost victime ale unor membri apropiați ai familiei (bunici, unchi, mătuși), dintre care o parte locuiau în același cămin cu victimele;

h. cea mai mare parte a agresorilor era formată din bărbați; ponderea femeilor era de 15% din rândul prietenilor victimelor și de 5% din rândul adulților;

i. o cincime dintre experiențele celor anchetați au fost doar tentative de abuz sexual, victimele reușind să-l evite prin rezistență fizică, fugă etc.; totuși, strategii similare de evitare a abuzului sexual au fost folosite și de 90% dintre victimele care nu au reușit însă să-l oprească;

k. aproximativ jumătate dintre cei care s-au confruntat cu un act de abuz sexual au povestit cuiva, mai probabil prietenilor (prietenele) sau rudelor, ceea ce li s-a întâmplat; mai puțin de 1 la 10 nu au fost crezuți, iar faptul că cealaltă jumătate dintre victime nu a povestit nimănui abuzul s-a datorat tocmai temerii că nu vor fi crezute; pe de altă parte, numai 5% dintre abuzuri au fost raportate unei agenții de resort; în același timp, din cele 1 051 acte de abuz declarate, numai 10 au fost puse sub acuzare de către autorități.

Complementar cu anchetele și studiile menționate, un studiu epidemiologic efectuat în Irlanda de Nord în anul 1987 a ajuns la constatarea că rata de incidență a abuzului sexual este de 0,9 cazuri la 1 000 de locuitori. În același timp, dacă la numărul total al cazurilor noi raportate se adaugă și cazurile care ridică anumite îndoieli în ceea ce privește gradul lor de veridicitate, rata menționată ajunge până la 1,16 cazuri la 1 000 de copii³⁹.

(2.8.3.) GERMANIA

În Germania, o anchetă asupra criminalității, efectuată de Institutul de Cercetări Criminologice⁴⁰ asupra unui eșantion de 3 289 de persoane cu vârsta cuprinsă între 16–59 de ani, din care a răspuns la întrebări vizând abuzul sexual o

³⁹ G. Mackenzie, R. Blaney, A. Chivers, O.E. Vincent, *The Incidence of Child Sexual Abuse in Northern Ireland*, Department of Epidemiology and Public Health, The Queens Univerlity of Belfast Mulhouse Building, Belfast BT12 6BJ, Northern Ireland, UK, 1992.

⁴⁰ P. Wetzels, *Gewalterfahrungen in der Kindheit. Sexueller Missbrauch, körperliche Misshandlung und deren langfristige Konsequenzen*, 1. Aufl., Baden-Baden, 1997.

proporție de 69,7%, circa 7,3% dintre bărbați și aproximativ 18,1% femei au declarat că s-au confruntat cu o situație de abuz sexual înainte de a împlini vârsta de 16 ani. S-a evidențiat, cu această ocazie, că 90% dintre abuzatori erau bărbați, dintre care 41,9% erau cunoscuți victimelor, iar 27,1% erau membri ai familiei de origine. De asemenea, în Germania, dintr-un număr total de 18 044 de copii care au fost victime ale abuzului sexual în anul 1995, 91,2% aveau între 6 și 14 ani, 75,8% fiind fete, iar 24,2% băieți⁴¹.

Mai recent, o anchetă efectuată în anul 2005, în Germania, de către Departamentul de Ginecologie și Obstetrică al Spitalului Universitar din Aachen, în colaborare cu Asociația „Frauennotruf” – specializată în acordarea de îngrijiri victimelor abuzului sexual, a ajuns la concluzia că, din cele 221 de femei care au completat un chestionar cu privire la probleme de obstetrică și altele vizând abuzul sexual, prevalența acestei forme de abuz în cursul copilăriei se situează între 11,5 (minimum) și 14,6% (maximum); aceasta, incluzând și femeile care nu erau foarte sigure dacă s-au confruntat sau nu cu experiențe legate de abuzul sexual. Perioada în care a avut loc abuzul sexual era cuprinsă între 12,8 ani și 15,9 ani. Din totalul femeilor care au oferit asemenea răspunsuri, 42,3% au menționat că abuzul sexual a continuat timp de cel puțin 6 luni⁴². Studiul a evidențiat, pe de altă parte, impactul negativ pe care îl are abuzul sexual din timpul copilăriei asupra sănătății fetale și bunăstării materne.

(2.8.4.) SPANIA

În Spania, diferitele studii retrospective⁴³ au arătat că 23% dintre fete și 15% dintre băieți au fost supuși unor acte de abuz sexual cu intensitate diferită. În mod general, unul din patru cazuri de abuz sexual se concretizează în relații sexuale vaginale sau anale, sex oral sau masturbare. În cadrul unei cercetări întreprinse asupra unor tinere în vârstă de 20 de ani, 40,9% dintre acestea au declarat că au fost abuzate din punct de vedere sexual. De asemenea, în anul 2000, Sistemul Spaniol de Protecție a Copilului a înregistrat un număr de 7,1 cazuri de abuz sexual la 10 000 de copii⁴⁴.

⁴¹ H.J. Schneider, *Sexual Abuse of Children: Strengths and Weaknesses of Current Criminology*, în „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology”, 1997, no. 41, p. 310–324.

⁴² B. Leeners, P. Neumair-Wagner, A.F. Quarrg, W. Rath, *Childhood Sexual Abuse Experiences: An Underestimated Factor in Perinatal Care*, vezi site-ul <http://childabuse.researchtoday.net/archive/2/7/67.htm>

⁴³ *A Study on Violence Against Children. 10 Essential Learning Points: Listen and Speak Out Against Sexual Abuse of Girls and Boys*, edit. cit., p. 39.

⁴⁴ *Ibidem*.

(2.8.5.) ELVEȚIA

În Elveția, un studiu întreprins în anul 1996 asupra unui eșantion format din 1 116 adolescenți din Geneva, cu vârsta cuprinsă între 14–16 ani, a identificat o prevalență a abuzului sexual de 33,8% pentru fete și de 10,9% pentru băieți, proporția între cele două sexe fiind de un băiat la 3,2 fete. În același timp, fetele au raportat de șase ori mai multe raporturi sexuale directe decât băieții⁴⁵. Majoritatea subiecților (fete sau băieți) au fost abuzați înainte de a împlini vârsta de 12 ani. În ceea ce privește incestul, ca formă de abuz intrafamiliar, acesta a fost comis asupra a 20,5% dintre fete și a 6,3% dintre băieți. Studiul menționat a fost reiterat în anul 1999⁴⁶ asupra aceluiași eșantion, constatându-se că 16% dintre fete și a 10% dintre băieți sunt supuși unor acte de incest.

(2.8.6) SUECIA

În Suedia, o analiză, pentru o perioadă de 5 ani, a dosarelor de judecată privind toate infracțiunile sexuale comise asupra copiilor sub 15 ani din regiunea Vastara Gotaland⁴⁷, a constatat că au fost comise 496 infracțiuni sexuale, din care 203 (40,8%) au fost abuzuri sexuale asupra minorilor. S-a identificat faptul că au existat 283 de victime, din care 85% au fost fete, 12% băieți, iar 3% erau și fete și băieți.

(2.8.7.) POLONIA

În Polonia, ca urmare a unei anchete inițiate, în anul 1998, de Fundația Copiii Nimănui, asupra a 500 de copii în vârstă de 12 ani, s-a constatat că 3,6% dintre cei din Varșovia și 5,5% din cei din Glogov au avut cel puțin un contact sexual cu un adult, iar 8,4% dintre copiii din Varșovia și 18,9% dintre aceia din Glogov au fost convinși de către un adult să vadă un material pornografic cel puțin o dată⁴⁸.

De asemenea, o altă anchetă efectuată, în anul 2001, în Polonia, în cadrul căreia au fost chestionați 1 058 de adulți, a evidențiat faptul că 6,5% s-au confruntat cu o situație de exhibiționism, 5,8% au fost de față în momentul în care a avut loc un contact sexual între adulți, 3,7% au fost atinși pe părțile intime ale

⁴⁵ D.S. Halperin, P. Bouvier, P.D. Jaffe, R.L. Mounoud, C.H. Pawlak, J. Laederach, H. Rey Wicky, F. Astie, *Prevalence of Child Sexual Abuse Among Adolescents in Geneva, Switzerland*, în „British Medical Journal”, 1996, no. 32, p. 1326–1329.

⁴⁶ P. Bouvier, D. Halperin, H. Rey, P.D. Faffe, J. Laederach, R. Mounoud, C. Pawlak, *Typology and Correlates of Sexual Abuse in Children and Youth: Multivariate Analyses in a Prevalence Study in Geneva*, în „Child Abuse and Neglect”, 1999, no. 23, p. 779–790.

⁴⁷ A. Carlstedt, A. Forsman, H. Soderstrom, *Sexual Child Abuse in a Defined Swedish Area 1993–1997: A Population Based Survey*, în „Archives of Sexual Behavior”, 2001, no. 30, p. 483–493.

⁴⁸ M. Sajkowska, *Child Sexual Abuse in Poland: The Process of Uncovering a Social Problem*, în C. May-Chahal, M. Herczog (coordinators), *Child Sexual Abuse in Europe*, edit. cit., p. 101–114.

corpului, 3,3% au fost convinși să privească un material pornografic și 1,3% au avut relații sexuale cu un adult⁴⁹.

(2.8.8.) LETONIA

În Letonia, în anul 2000 au fost raportate 935 de infracțiuni în care au fost implicați copiii. Dintre acestea, 80 (8,6%) au fost violuri, 93 (9,9%) au reprezentat satisfaceri prin violență a impulsurilor sexuale, 16 (1,7%) au fost relații sexuale cu minori aflați sub vârsta de 16 ani, iar alte două (0,2%) au constituit acte de cruzime și violență împotriva unui minor⁵⁰.

(2.8.9.) RUSIA

În Rusia, în anul 1996⁵¹, a fost înregistrat un număr de 2 500 de infracțiuni sexuale, incluzând abuzarea indecentă a minorilor de către adulți, număr care evidențiază creșterea acestui tip de infracțiuni față de anul 1992. O anchetă efectuată, de asemenea, în Rusia asupra a 174 băieți și 172 de fete având vârsta cuprinsă între 14–17 ani, elevi, respectiv eleve ale unor școli din Sankt Petersburg, a constatat că 25% dintre fete și 11% dintre băieți au declarat că au fost supuși unui contact sexual nedorit⁵².

3. STUDII ȘI EVALUĂRI LA NIVEL INTERNAȚIONAL, CU PRIVIRE LA RATELE DE PREVALENȚĂ ALE FENOMENULUI DE ABUZ SEXUAL ASUPRA COPIILOR

La nivel internațional au fost întreprinse relativ mai puține studii decât la nivel național, care să-și propună evidențierea tendințelor de răspândire ale abuzului sexual asupra minorilor. Unul dintre aceste studii a fost acela realizat în anul 1992, de către Institutul Național American al Sănătății Copilului și Dezvoltării Umane, în colaborare cu Fundația Allmanna Barnhuset din Suedia și Consiliul suedez al cercetării în domeniul științelor sociale⁵³. Țările cuprinse în studiu au fost Finlanda, Germania, Israel, Norvegia, Suedia, Marea Britanie și Statele Unite. În toate aceste țări s-a constatat că numărul de raportări cu privire la

⁴⁹ G. Fluderska, M. Sajkowska, *The Problem of Child Abuse in Poland. Attitudes and Experiences*, Warsaw, Nobody Children Foundation, 2001.

⁵⁰ *Violence against Children in Europe. A Preliminary Review of Research*, edit. cit., p. 10.

⁵¹ *Ibidem*, p. 11.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ K. McBride, *Child Sexual Abuse Investigations. A Joint Investigative Approach Combining The Expertise of Mental Health and Law Enforcement Professionals*, în *Policing in Central and Eastern Europe. Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*, Milan Pagon, College of Police and Security Studies, Slovenia, 1996.

abuzul sexual asupra copiilor a crescut, față de perioadele anterioare, cu precădere în Statele Unite. Astfel, în timp ce în Statele Unite 0,7% dintre copii au devenit noi victime ale abuzului sexual în 1992, în Anglia acest procent s-a ridicat la 0,37%, iar în Oslo (Norvegia) a fost de 0,22%. În Israel, s-a contatat că, într-o perioadă de 7 ani, creșterile anuale ale raportărilor reprezintă 10% din întreaga perioadă analizată. Deși acest studiu a fost supus criticii, pentru că nu a utilizat mijloace valide de investigare a cazurilor de abuz sexual el a demonstrat, totuși, amploarea fenomenului de abuz sexual în societățile contemporane⁵⁴.

De asemenea, în anul 1994, David Finkelhor a analizat 21 de anchete epidemiologice, care au fost efectuate asupra unor grupuri de populație non-clinice din zonele unde se vorbește cu precădere limba engleză, zona Europei de Nord, din țări în care se vorbește spaniola (Spania, Costa Rica și Republica Dominicană) și din Grecia⁵⁵. Deși aceste studii difereau sensibil în funcție de numeroase variabile, printre care definițiile abuzului sexual, tipul de eșantionare, aria de eșantionare și dimensiunea eșantionului, s-au putut identifica, totuși, anumite tendințe comune. S-a demonstrat, astfel, că în toate țările unde au fost realizate studiile respective:

a. o largă proporție de populație s-a confruntat cu experiența abuzului sexual în perioada copilăriei, înregistrând rate de prevalență între 7–36% pentru fete și între 3–29% pentru băieți;

b. fetele au fost abuzate de 1,5 până la 3 ori mai frecvent decât băieții;

c. agresorii erau în proporții covârșitoare bărbați, iar victimele fete (peste 90%);

d. incestul (abuzul intrafamiliar) era mai obișnuit pentru fete, decât pentru băieți, reprezentând aproximativ între o treime și 50% dintre abuzurile sexuale declarate.

În evaluarea menționată, D. Finkelhor a subliniat existența unei ample tendințe de răspândire a abuzului sexual asupra copilului și în țări sau regiuni precum China, Japonia, Africa de Sud și Africa de Vest, precum și existența unor vaste rețele de exploatare a copilului în Filipine, Tailanda și Sri Lanka.

Începând din anul 1994, au fost efectuate mai multe studii de prevalență a abuzului sexual asupra copilului, utilizând eșantioane din rândul populației, în țări din America de Nord, America Centrală, Europa Occidentală, Orientul Mijlociu, Africa, Asia și zona Pacificului⁵⁶. În cadrul acestor studii, ratele de prevalență a abuzului sexual, atât pentru femei, cât și pentru bărbați, s-au încadrat în limitele evidențiate de sinteza evaluativă a lui D. Finkelhor, doar cu trei excepții. Astfel, pentru femeile canadiene native (nu aborigene) s-a constatat o rată de prevalență de 80%⁵⁷, pentru studenții bărbați din zona nordică a Africii de Sud s-a identificat o

⁵⁴ M.E. Lamb, *The Investigation of Child Sexual Abuse: An International, Interdisciplinary Consensus Statement*, în „Family Law Quarterly”, 1994, no. 28(1), p. 151–162.

⁵⁵ D. Finkelhor, *The International Epidemiology of Child Sexual Abuse*, în „Child Abuse and Neglect”, 1994, no. 18, p. 409–417.

⁵⁶ V. Fahlberg, S. Kershner, *Child Sexual Abuse Across Cultures: What We Know So Far*, Commissioned by UNICEF, 2003, February 10.

⁵⁷ E.D. LaRocque, *Violence in Aboriginal Communities*, Ottawa, Ontario, Canada: Royal Commission on Aboriginal Peoples, 1994.

rată de prevalență de 60%⁵⁸, iar pentru studenții înscriși la studii paramedicale din Malaysia s-a constatat o rată de prevalență de 2,1%⁵⁹. Pe de altă parte, în studiile menționate, proporția victimelor femei, în raport cu victimele bărbați, a fost diferită față de cea existentă în evaluarea făcută de D. Finkelhor. De exemplu, în Geneva (Elveția), s-a constatat că, față de 3,2 femei abuzate sexual în timpul copilăriei, există un singur bărbat abuzat, în León (Nicaragua) raportul este de 1,3 femei la fiecare bărbat, în Malaysia proporția este de 13 femei la un bărbat etc.⁶⁰

Experiența a arătat că studiile întreprinse asupra datelor obținute din raportările cazurilor de abuz oferă mai multe informații decât aceste raportări ca atare. De exemplu, asemenea studii evidențiază mult mai multe cazuri de incest decât cele obținute ca urmare a raportărilor din studiile de prevalență care folosesc eșantioane din rândul populației. Pe de altă parte, în timp ce datele obținute din raportările abuzului sexual asupra minorilor indică faptul că toți agresorii sunt bărbați, studiile de prevalență arată că există și femei agresoare.

Deși încă insuficiente pentru a putea oferi o imagine globală a răspândirii abuzului sexual asupra copiilor în întreaga lume, precum și o comparație adecvată între modul în care acest fenomen se manifestă în cadrul diferitelor națiuni, studiile de prevalență la nivel internațional oferă totuși numeroase informații, în absența cărora cercetarea în acest domeniu ar fi mai săracă.

4. ABUZUL SEXUAL COMIS DE FEMEI ASUPRA COPIILOR ȘI ADOLESCENȚILOR

Un aspect mai puțin cunoscut în domeniul abuzului sexual comis asupra copiilor și adolescenților îl constituie agresiunile comise de femei. Până în urmă cu două decenii, abuzul sexual săvârșit de femei era un subiect tabu, situație determinată, între altele, și de mișcările feministe, care incriminau această formă de abuz ca fiind o infracțiune de natură exclusiv masculină. Sub influența ideologiilor feministe, abuzul sexual era definit, în cea mai mare măsură, ca o consecință a puterii și autorității bărbaților într-o lume dominată de simboluri și privilegii masculine. Pe de altă parte, deoarece statisticile diferitelor țări evidențiau faptul incontestabil că bărbații sunt, în proporții copleșitoare, abuzatori sexuali, femeile abuzatoare erau ignorate. Principalele cauze sau motive pentru care bărbații sunt, într-o măsură mai mare decât femeile, abuzatori sexuali sunt următoarele⁶¹:

⁵⁸ S.N. Madu, K. Petlzer, *Prevalence and Patterns of Child Sexual Abuse and Victim-Perpetrator Relationship Among Secondary School Students in the Northern Province (South Africa)*, în „Archives of Sexual Behavior”, 2001, no. 30, p. 311–321.

⁵⁹ H.A. Singh, W.W. Ying, H.N.K. Nurani, *Prevalence of Childhood Sexual Abuse Among Malaysian Paramedical Students*, în „Child Abuse and Neglect”, 1996, no. 20, p. 487–492.

⁶⁰ V. Fahlberg, S. Kershner, *op. cit.*, p. 2.

⁶¹ D. Russell, *Sexual Exploitation: Rape, Child Sexual Abuse, and Workplace Harassment*, Beverly Hills, Sage Publications, 1984, p. 229–230.

a. femeile sunt socializate în așa fel încât să prefere parteneri mai în vârstă, mai înalți și mai puternici decât ele, în timp ce bărbații sunt socializați astfel încât să prefere parteneri mai tineri, mai scunzi, inocenți, vulnerabili și fără putere. Acest fapt face să crească gradul de atractivitate al copilului pentru bărbați și să-l descrească pentru femei;

b. se așteaptă nu numai ca bărbații să ia inițiativa, dar și să depășească rezistența privind relațiile sexuale, în timp ce femeile sunt condiționate să fie mai pasive, astfel că este mai improbabil ca abuzul sexual să fie inițiat de ele;

c. bărbații au tendința să aibă o existență mai promiscuă decât femeile, fapt determinat, se pare, de factori biologici. Dar, indiferent de cauză, alegerea unor parteneri multipli este mai probabil să includă parteneri mai mici ca vârstă;

d. bărbații par mai capabili să fie excitați de stimuli sexuali aparte de orice context relațional. Femeile, pe de altă parte, se bazează pe o multitudine de elemente dependente de natura relației cu partenerul sexual. De asemenea, femeile au o probabilitate mai mare să aibă cu copiii o relație care exclude excitația sexuală;

e. bărbații tind, mult mai mult decât femeile, să sexualizeze exprimarea emoțiilor. La rândul lor, femeile par să fie mult mai capabile decât bărbații să exprime afecțiunea și intimitatea într-o manieră care să nu implice sexul;

f. existența unor oportunități sexuale pare mai importantă în menținerea autostimei în cazul bărbaților. Femeile caută alte căi de întărire a stimei de sine;

g. în timp ce rolul social al femeii include responsabilități maternale, bărbații interacționează mai puțin frecvent cu copiii într-o manieră protectivă, astfel că sunt mai puțin sensibili față de vătămarea determinată de un contact sexual cu aceștia;

h. bărbații sunt mai puțin capabili să înțeleagă potențiala vătămare, deoarece este mai puțin probabil să fi fost victimizați;

i. contactul sexual cu copiii poate fi mult mai protejat și susținut de subcultura masculină.

Cu toate aceste determinări, care explică de ce femeile comit mai puține acte de abuz sexual decât bărbații, a devenit însă din ce în ce mai evident că, deși mult mai puține, comparativ cu cele comise de bărbați, există și abuzuri sexuale comise de femei. În mod paradoxal poate, această problemă a fost abordată, pentru prima dată, de un mic grup, format din reprezentante ale mișcărilor feministe, în cadrul unei conferințe ținute la Londra, în anul 1990⁶². Această abordare a însemnat o reevaluare drastică a rolului de „protector” al femeii în cadrul familiei, punând sub semnul întrebării ideile feministe despre dominația bărbatului și rolul subordonat al femeii și fiind contrară construcției sociale a feminității.

⁶² L. Kelly, *Records of Feminist Conference on Child Abuse*, unpublished papers, Child Abuse Studies Unit, University of North London, 1990 (conform cu Renee Koonin, *Breaking the Last Taboo: Child Sexual Abuse by Female Perpetrators*, în „Australian Social Work Journal”, May 1995, no. 2).

Încercând să concilieze întrucâtva ideile feministe cu realitatea statisticilor, care demonstrează că și femeile pot fi abuzatoare, unii autori susțin că o parte dintre ele sunt, la fel ca și bărbații, „abuzive, vicioase, crude, posesive, dominatoare, violente, manipulative, agresive, lipsite de onestitate, mincinoase și infractoare”, dar aceste trăsături sunt, ele însele, o consecință sau reacție față de opresiunea patriarhală la care sunt supuse⁶³. Sexul – conchid alți autori – este irelevant în distribuția actelor de abuz sexual asupra minorilor și tinerilor.

În pofida acestor sublinieri, datele cu privire la incidența și prevalența actelor de abuz sexual sunt relevante în ceea ce privește configurația unei asemenea distribuții. Statisticile britanice estimează, de pildă, că aproximativ 75% dintre agresorii sexuali sunt bărbați și doar 25% sunt femei. Deoarece peste 85% dintre victimele agresiunilor sexuale femei nu sunt crezute de autorități, actele comise de acestea din urmă nu sunt raportate sau înregistrate, motiv pentru care datele oficiale cu privire la abuzul sexual comis de femei sunt subreprezentate⁶⁴.

De asemenea, în Statele Unite⁶⁵, se apreciază că, în timp ce majoritatea actelor de abuz sexual asupra copilului este comisă de bărbați, femeile comit circa 14% dintre aceste acte asupra băieților și 6% asupra fetelor. The American Humane Association, de exemplu, care s-a ocupat, între altele, de această problemă, culegând date de la agențiile de protecție din 50 de state americane, pentru perioada 1973–1987, a ajuns la concluzia că aproximativ 20% din cazurile de abuz sexual au fost comise de către femei.

În general, există multiple reticente în a considera că femeile pot comite acte de abuz sexual asupra copiilor și adolescenților. Datorită caracterului rar al acestei forme de abuz comise de femei, s-a apreciat, adeseori, că femeile abuzatoare suferă de anumite tulburări psihice.

Asemenea caracteristici, presupuse rare, ale abuzurilor sexuale săvârșite de femei s-au concretizat, de altfel, în procente extrem de scăzute cu care mulți cercetători au estimat asemenea acte de abuz sexual comise de către femei și care variază între 3 și 10%. Este interesant însă faptul că, în stabilirea acestor procente, un rol principal îl deține sexul victimei. Astfel, dacă victima este de sex masculin, estimările menționează că femeile abuzatoare variază între 1 și 24% din totalul abuzatorilor, iar dacă victima este de sex feminin, estimările indică un procent situat între 6 și 17% din ansamblul femeilor agresoare⁶⁶. Cercetări mai detaliate, în acest sens, efectuate în Statele Unite, au identificat procente de femei agresoare

⁶³ R. Koonin, *op. cit.*, p. 4–5.

⁶⁴ Conform cu UK TV Programme „Panorama” (BBC1, Monday, October 6th, 1997, 10 pm).

⁶⁵ J. Whealin, *Child Sexual Abuse*, National Center for Post Traumatic Stress Disorder, US Department of Veterans Affairs, 2007 (conform cu http://www.ncptsd.va.gov/ncmain/ncdocs/fact_shts/fs_child_sexual_abuse.html).

⁶⁶ D. Finkelhor, G. Hotaling, I.A. Lewis, & C. Smith, *Sexual Abuse in a National Survey of Adult Men and Women: Prevalence, Characteristics, and Risk Factors*, în „Child Abuse and Neglect”, 1990, no. 14, p. 19.

mergând chiar și până la 25% din totalul abuzatorilor. Cu toate aceste evaluări, analiștii din domeniul medicinei clinice observă că, exceptând masochismul sexual, în care proporția este de 20 de bărbați la o femeie, alte forme de parafilie nu sunt niciodată diagnosticate în cazul femeilor⁶⁷.

Diferențele sensibile, înregistrate în ratele de abuz sexual caracteristice femeilor, se datorează, între altele, utilizării unor definiții variate date acestei forme de abuz și folosirii unor eșantioane sau loturi foarte variabile ca structură. Unele studii folosesc definiții care amplifică abuzurile sexuale comise de femei. De exemplu, așa cum subliniau D. Finkelhor și D. Russell⁶⁸, Studiul Național de Incidență, efectuat în Statele Unite, arată că aproape jumătate din experiențele sexuale ale copiilor includ o femeie abuzatoare. Totuși, în concordanță cu definiția utilizată de studiul menționat, mama victimei poate fi, ea însăși, considerată abuzatoare, dacă a permis comiterea actului de abuz respectiv. În acest sens, dacă o mamă și-a neglijat copilul în timp ce acesta a fost abuzat sexual de către tată, ea va fi considerată, în aceeași măsură, participantă la comiterea actului de abuz sexual. Cu alte cuvinte, orice mamă care nu supraveghează activitățile sexuale ale copilului său poate fi considerată ca fiind abuzatoare. Studiile realizate de American Humane Association – subliniau Finkelhor și Russell – se confruntă cu aceleași probleme ridicate de definiția abuzului sexual, suficient de largă pentru a include și femeile care nu și-au supravegheat copiii ajunși victime ale unor acte de agresiune sexuală. Astfel, atunci când datele studiilor asociației menționate au fost reanalizate, pentru a exclude cazurile de acest tip, cifrele au scăzut, pentru a indica că numai 14% dintre abuzatorii sexuali ai băieților și doar 6% dintre agresorii sexuali ai fetelor sunt femei.

O explicație specifică pentru ponderea relativ ridicată a actelor de abuz sexual comise de către femei ar putea fi aceea că, mult mai frecvent decât băieții, fetele au fost victime, în perioada copilăriei, ale unui act de abuz sexual. Ca atare, dacă există un risc mai mare ca victimele abuzate să devină, mai târziu, ele înseși, agresoare, există și un risc ridicat ca o mare parte dintre femei să comită acte de abuz.

Totuși, așa cum au subliniat mai mulți critici ai teoriei perpetuării ciclului violenței, nu există suficiente argumente pentru a putea explica de ce „identificarea” cu agresorul este (ar putea fi) mai pregnantă în cazul fetelor decât al băieților. Pentru acest motiv, unii analiști au apreciat că, mai degrabă decât transformarea fetelor victime în adulte agresoare, trebuie susținută ideea unui risc mai mare a acestor fete de a deveni mame ale unor victime. Aceasta, în condițiile în care unele cercetări au ajuns la constatarea că ratele de victimizare timpurie în cadrul mamelor victimelor sunt foarte mari⁶⁹. Trebuie precizat însă că, și în legătură cu acest aspect, evidența empirică este contradictorie.

⁶⁷ H. Wakefield, R. Underwager, *Female Child Sexual Abusers: A Critical Review of the Literature*, IPT Library Resources, <http://www.ipt-forensics.com/library/female.htm>

⁶⁸ D. Finkelhor, D. Russell, *Women as Perpetrators: Review of the Evidence*, în D. Finkelhor (Editor), *Child Sexual Abuse: New Theory and Research*, New York, Free Press, 1984.

⁶⁹ Vezi K.C. Faller, *Understanding Child Sexual Maltreatment*, Newbury Park, CA: Sage, 1990 și M. Hunter, *Sexually Abused Male*, Lexington, Mass., Lexington Books, 1990.

Trebuie menționat și faptul că înseși definițiile abuzului sexual pot influența ratele de incidență și prevalență în domeniu, la fel ca și modul de culegere a datelor sau structura eșantioanelor de femei folosite. Unii analiști au observat că până și alegerea investigatorilor sau modul de punere a întrebărilor pot influența datele cercetărilor. P. Okami⁷⁰, de exemplu, a subliniat faptul că, în studiul său cu privire la rolul incestului în viața femeilor, D. Russell⁷¹ și-a selectat și instruit cu deosebită grijă interviatorii, în așa fel încât să câștige încrederea victimelor, să știe să pună întrebările astfel încât să încurajeze dezvăluirile și să descurajeze „mitul” conform căruia contactul sexual dintre un adult și un copil are o natură benignă. O asemenea abordare „ideologică”, crede P. Okami, a determinat distorsionarea rezultatelor cercetării efectuate de D. Russell, de o așa manieră încât ratele de prevalență raportate apar mult mai mari decât cele existente în alte studii.

Excepțând asemenea constatări, diverse analize, orientate în direcția identificării și diferențierii agresorilor în funcție de sex, au ajuns la constatarea că modul de comitere a unui act de abuz sexual este diferit în cazul femeilor agresoare, comparativ cu cel al bărbaților agresori. Astfel, în timp ce bărbații agresori tind să se angajeze mai mult în relații sexuale anale și să oblige victimele la raporturi oral-genitale, femeile agresoare tind să folosească, cu mai multă probabilitate, diferite obiecte menite să stimuleze sexual victima sau tind să se angajeze, mai frecvent, în masturbare reciprocă și sex oral. Pe de altă parte, spre deosebire de bărbați, care folosesc, cu precădere, forța fizică, femeile utilizează, mai ales, coerciția verbală⁷². Femeile agresoare seamănă însă, în mai multe privințe, cu bărbații agresori, mai ales în ceea ce privește relațiile lor cu victima (majoritatea sunt rude ale acesteia) și legat de locația în care se comite abuzul (adeseori chiar în locuința victimei)⁷³. Ele diferă însă de bărbații agresori din punct de vedere al ponderii ocupațiilor lor: 8% sunt educatoare ori învățătoare (profesoare), iar 23% sunt *babysitters*. Aceasta comparativ cu bărbații, în cazul cărora procente sunt de 0%, respectiv 8%⁷⁴. Este de menționat și faptul că, adeseori, femeile sunt implicate în comiterea unui act de abuz sexual numai la instigarea unui (co)agresor bărbat.

În ceea ce privește caracteristicile comune ale femeilor abuzatoare, diverși autori scot în evidență următoarele⁷⁵: *a.* le caracterizează o relație maritală absentă

⁷⁰ P. Okami, *Sociopolitical Biases in the Contemporary Scientific Literature on Adult Human Sexual Behavior with Children and Adolescents*, Wadsworth, 2003.

⁷¹ D. Russell, *The Secret Trauma: Incest in the Lives of Girls and Women*, New York, Basic Books, 1986.

⁷² K. Kaufman, C.F. Johnson, A.M. Wallace, M.L. Reeder, *The Victims of Female and Male Perpetrators of Sexual Abuse: A Comparative Study*, în „Journal of Interpersonal Violence”, 1995, no. 3, p. 322–333.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ D. Finkelhor and associates, *A Sourcebook on Child Sexual Abuse*, edit. cit.

⁷⁵ B. James, M. Nasjleti, *Treating Sexually Abused Children and their Families*, Palo Alta, CA, Consulting Psychologists Press, 1983 (vezi, de asemenea, S. Forward, C. Buck, *Betrayal of Innocence: Incest and its Devastation*, Middlesex, England, Penguin Books, 1978).

sau vidă din punct de vedere emoțional; **b.** au atitudini extrem de posesive și supraprotective față de copiii victime; **c.** folosesc alcoolul ca suport și dezinhibitor al exprimării simțirilor sexuale; **d.** activitățile sexuale au atât un caracter masturbator, cât și masochist.

În pofida acestor caracteristici sau tocmai depinzând de ele, diversele anchete care au avut ca scop relatarea, de către subiecți, a propriilor experiențe sexuale („neraportate”) din perioada copilăriei au arătat că femeile comit mult mai puține acte de abuz sexual decât bărbații, aceștia comițând aproximativ 95% dintre agresiunile persoanelor adulte împotriva fetelor și 80% din cele împotriva băieților⁷⁶. În cadrul unui studiu care a folosit ca eșantion populația generală din Statele Unite, D. Russell a constatat că „numai 5% din toate actele de abuz sexual asupra fetelor și circa 20% din cele asupra băieților sunt comise de femeile mai în vârstă”⁷⁷. Dar situația cea mai comună, în care o femeie abuzează sexual un băiat, caracterizează adolescentele, care au fost, ele însele, victime, ale unui bărbat mai în vârstă și care se angajează într-un joc sexual cu băieții pe care îi îngrijesc în calitate de *babysitter*.

⁷⁶ David Finkelhor and associates, *op. cit.*

⁷⁷ D.E.H. Russell, *The Secret Trauma: Incest in the Lives of Girls and Women*, edit. cit., p. 308.

DEFICIENȚE CARE CARACTERIZEAZĂ SISTEMUL DE PROTECȚIE A COPILULUI ÎN ROMÂNIA

CRISTINA DÂMBOEANU*

ABSTRACT

SHORTCOMINGS OF THE CHILD PROTECTION SYSTEM IN ROMANIA

This article aims to emphasize the main shortcomings characterizing the system for the protection of children's rights in Romania. In this respect, the article presents the results of a qualitative research project, based on interviews and focus-group discussions with specialists in the field of child protection. This research was carried out by the Institute of Sociology within the National Research, Development and Innovation Plan (PNII), the *Ideas* program.

Keywords: child abuse, child protection, child rights.

1. INTRODUCERE

În România, adoptarea, în anul 2004, a pachetului legislativ din domeniul protecției și promovării drepturilor copilului¹, a reprezentat unul dintre cei mai importanți pași în procesul de reformă a sistemului de ocrotire a minorilor. Cu toate că acesta a contribuit, în mod semnificativ, la ameliorarea situației copilului în țara noastră, cele mai recente cazuri de abuzuri mediatizate arată că sistemul este totuși departe de a funcționa în mod eficient.

Pentru a identifica principalele probleme care caracterizează sistemul de protecție a copilului, am efectuat o serie de interviuri și *focus-grup*-uri cu experții

* Address correspondence to dr. Cristina Dâmboeanu, cercetător științific: Institutul de Sociologie al Academiei Române, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, e-mail: cristinadamboeanu@yahoo.com.

¹ Legea nr. 272/2004 privind protecția și promovarea drepturilor copilului, Legea nr. 273/2004 privind regimul juridic al adopției, cu modificările și completările ulterioare, Legea nr. 274/2004 privind înființarea, organizarea și funcționarea Oficiului Român pentru Adopții, cu modificările și completările ulterioare, și Legea nr. 275/2004 pentru modificarea Ordonanței de Urgență a Guvernului nr. 12/2001 privind înființarea Autorității Naționale pentru Protecția Copilului și Adopție.

implicați în domeniul protecției drepturilor copilului, precum și cu specialiștii care își desfășoară activitatea în sfera prevenirii și controlului social al actelor de abuz săvârșite în familie asupra minorilor. Cercetarea empirică face parte dintr-un studiu mai amplu, realizat de Institutul de Sociologie, în cadrul Planului Național de Cercetare, Dezvoltare și Inovare PNII, programul IDEI².

2. INSTRUMENTAREA UNUI CAZ DE ABUZ SĂVÂRȘIT DE PĂRINȚI ASUPRA COPIILOR

În concordanță cu informațiile furnizate de participanții la discuții, sesizările cu privire la cazurile de abuz se primesc atât la Telefonul Copilului, 983, cât și din partea victimei, cadrelor didactice sau medicale, polițiștilor, reprezentanților Primăriilor, vecinilor, rudelor sau chiar părinților minorului abuzat.

Cazurile de maltratare a copilului se instrumentează de către reprezentanții Direcțiilor Generale de Asistență Socială și Protecție a Copilului (D.G.A.S.P.C.), în colaborare strânsă cu poliția și primăria localității în care minorul își are domiciliul. În funcție de gravitatea cazului semnalat, există trei posibile direcții de acțiune:

1. dacă, pe baza evaluării directe a specialiștilor D.G.A.S.P.C. și a declarațiilor vecinilor, se ajunge la concluzia că în familia respectivă există **riscul** ca acel copil să fie abuzat sau neglijat, se întocmește un raport, care, împreună cu procesul-verbal al poliției și cu declarațiile martorilor, se prezintă în instanță, cu solicitarea de a li se permite reprezentanților D.G.A.S.P.C. accesul în casă, în vederea protejării copilului și a scoaterii sale din mediul de risc în care se află;

2. în cazul în care se constată existența **unui pericol iminent** pentru copil, din cauza abuzului sau neglijării, se intervine imediat, pentru scoaterea din mediul familial și plasarea sa în regim de urgență. Această măsură se adoptă fie în baza dispoziției directorului general adjunct al D.G.A.S.P.C., în cazul în care părinții copilului nu se opun unei asemenea măsuri, fie în baza unei ordonanțe prezidențiale emise de instanța judecătorească, când aceștia refuză să își dea acordul. În termen de 48 de ore de la data executării acestei ordonanțe, D.G.A.S.P.C. este obligată să sesizeze instanța. Aceasta va analiza motivele care au stat la baza măsurii adoptate de către D.G.A.S.P.C. și se va pronunța, după caz, cu privire la menținerea plasamentului în regim de urgență sau la înlocuirea acestuia cu măsura plasamentului într-un centru rezidențial, instituirea tutelei sau reintegrarea copilului în familia sa. În unele cazuri, instanța se va pronunța și cu privire la decăderea, totală sau parțială, a abuzatorilor din exercitiul drepturilor părintești.

² „Abuzul exercitat în familie asupra copiilor și protecția socială a acestora. Studiu victimologic multidisciplinar”, proiect finanțat de CNCSIS în cadrul Planului Național de Cercetare Dezvoltare PNII, Programul IDEI – Proiecte de Cercetare Exploratorie tip PCE (nr. contract 318/01.10.2007, perioada de derulare: octombrie 2007– septembrie 2010, director de proiect: c.s. I Sorin M. Rădulescu).

3. în cazul în care **nu există suspiciuni** cu privire la producerea unui act de abuz, dar au existat conflicte în familia respectivă, se propune un program de consiliere psihologică a părinților și monitorizarea lor.

În situația în care s-a instituit măsura de protecție, D.G.A.S.P.C. are obligația, conform Legii 272/2004, să întocmească planul individualizat de protecție, respectiv documentul prin care se realizează planificarea serviciilor, prestațiilor și a măsurilor de protecție specială a copilului, în vederea integrării sale într-un mediu familial stabil și permanent.

Pe toată durata plasamentului în regim de urgență, se suspendă exercițiul drepturilor părintești, până când instanța se pronunță asupra menținerii sau înlocuirii măsurii. Această suspendare are un caracter provizoriu și operează în temeiul legii, iar nu ca urmare a deciziei unui organ administrativ. Pe perioada suspendării, drepturile și obligațiile părintești privitoare la persoana copilului sunt exercitate și, respectiv, sunt îndeplinite de către persoana, familia, asistentul maternal sau de către șeful serviciului de tip rezidențial, care a primit copilul în plasament, în regim de urgență.

Experții intervievați au arătat că, deși, potrivit legii, durata șederii minorilor într-un centru de primire în regim de urgență nu trebuie să depășească o lună de zile, există numeroase situații când aceștia au stat în medie chiar și 4–5 luni înainte de a se lua o decizie cu privire la plasamentul lor. Această situație este datorată atât familiei, care nu pune întotdeauna la dispoziția D.G.A.S.P.C. actele necesare pentru a înainta dosarul în instanță, cât și termenelor mari, cu care operează unii judecători.

În cadrul centrelor în grija cărora sunt plasați copiii, se desfășoară, conform celor declarate de repondenți, atât activități de susținere a copilului pentru depășirea traumei generate de mediul familial, cum ar fi, de exemplu, consiliere psihologică, îndrumare, informare, cât și activități care vizează asigurarea nevoilor de îngrijire, securitate fizică și emoțională, activități ludice și educative, activități de socializare și petrecerea timpului liber; activități menite să respecte dreptul copilului la sănătate: evaluarea medicală, asigurarea tratamentului medical necesar, oferirea unui regim alimentar adecvat.

3. DIFICULTĂȚI CU CARE SE CONFRUNTĂ SPECIALIȘTII ÎN INSTRUMENTAREA UNUI CAZ DE ABUZ

a. Principalele dificultăți, cu care reprezentanții D.G.A.S.P.C. intervievați se confruntă în activitatea lor de zi cu zi, se referă la deficitul de personal și slaba calificare profesională a resurselor umane existente la nivelul autorităților locale, cu care sunt obligați să colaboreze. În special în mediul rural, primăriile nu dispun de un compartiment de asistență socială, existând cel mult o persoană căreia i s-au transferat atribuții în acest sens. Din acest motiv, mulți angajați din primării neglijează aspectele legate de protecția drepturilor copilului, fiind preocupați în

mai mare măsură de rezolvarea altor probleme sociale, existente pe plan local (acordarea ajutoarelor de încălzire, a venitului minim garantat etc.). În plus, o parte din aceștia nu cunosc prevederile Legii 272/2004 și, în consecință, nu intervin și nu sesizează anumite tipuri de abuzuri, cum ar fi, de pildă, exploatarea prin muncă a copiilor. Cei intervievați explică:

Întâmpinăm dificultăți din partea autorităților locale. În cele mai multe cazuri, acestea nu dispun de un compartiment de asistență socială. Există cel mult o persoană desemnată să se ocupe de asistența socială pe raza localității, iar acea persoană de multe ori îndeplinește și alte atribuții: bibliotecar, agent agricol, referent de stare civilă. Și iarăși, cu o singură excepție sau două, sunt cazuri în care aceste persoane nu au studii de asistență socială. În această situație, bineînțeles că nu cunosc nici prevederile Legii 272 și, necunoscându-le, nu au cum să intervină, măcar în sensul de a semnala. Nu știu ce reprezintă exploatarea prin muncă, nu știu multe lucruri! (E.V. – Responsabil de relația cu mass-media, DASPC Giurgiu)

Din păcate, primăriile au persoane cu atribuții pe partea de asistență socială, dar fără studii în domeniu și, de cele mai multe ori, ele sunt depășite de problemele cu care se confruntă. Astfel, în loc să intervină prompt la nivel local, ne cer nouă să intervenim. În aceste condiții, de cele mai multe ori, din păcate, se rupe legătura dintre copil și familie, și asta tocmai din cauză că nu se acționează la nivel local. (A.M. – Asistent social la DASPC Dâmbovița, „Serviciul Urgență și Telefonul Copilului”)

Și la nivelul D.G.A.S.P.C. există, potrivit respondenților, o lipsă acută de specialiști, asistenți sociali și psihologii existenți făcând cu greu față volumului mare de activitate, mai ales că sarcinile lor de serviciu sunt multiple. Tot datorită numărului redus de angajați ai D.G.A.S.P.C., în unele județe nu s-a dezvoltat întreaga rețea de servicii destinate asistenței familiilor vulnerabile. De exemplu, în județul Prahova nu există servicii destinate sprijinirii și consilierii părinților decăzuți din drepturi. În această situație, arată experții intervievați, deși copilul este scos din mediul abuziv și i se aplică o măsură de protecție, cu familia acestuia nu se mai lucrează în continuare, iar după o anumită perioadă de timp, cu toate că părinții nu și-au reevaluat conduita față de minor, vor solicita și li se va acorda încredințarea sa, cu șanse mari ca acesta să fie abuzat din nou.

Cu lipsa resurselor umane se confruntă și personalul centrelor de primire în regim de urgență, în cadrul cărora, așa cum explică psihologul interviuat la Bacău, datorită specificului, orice activitate cu copiii, prevăzută a fi realizată într-o anumită zi, poate fi amânată, din pricina cazurilor nou venite, care au prioritate. Nici în ceea ce privește centrele rezidențiale situația nu este mai bună, de pildă, în cadrul unor apartamente de tip familial neexistând un educator sau un pedagog social, ci doar referenți și supraveghetori de noapte.

R: Sunt eu, psiholog, există un asistent social, șeful de Centru și lucrătorii, supraveghetorii de noapte. I: Dumneavoastră vă descurcați cu cele aproape 20 de cazuri pe care le aveți? R: Este dificil, pentru că la noi, fiind centru de primire în regim de urgență, se întâmplă să îți programezi ceva pe ziua respectivă și fie să apară un caz-două, fie să se ivească o vizită a unui părinte și atunci trebuie să fii prezent și colo și colo. E, e greu! (M.I. – Psiholog, Centrul de Primire în Regim de Urgență aflat în subordinea DASPC Bacău)

R: Educator n-avem în apartamente. Aici e o problemă. Eu cred că s-a făcut o greșeală cândva. Deci, când aparțineam de învățământ, existau educatorii specializați, bine, sunt compensați de școala specială într-adevăr. Dar zic eu că ar fi nevoie de un pedagog social, care să stea acolo în apartament cu ei, pentru că oamenii care lucrează sunt referenți și supraveghetori de noapte. Și ei n-au specializare. I: Nu sunt nici asistenți sociali? R: Au un curs de asistent social de nivel mediu, de scurtă durată, dar eu zic că era bună o psihopedagogie. Nu s-au mai făcut, după ce n-am mai aparținut de învățământ și un program educațional trebuia acolo. (M.G. – Psihologul Complexului de Servicii Comunitare „Floarea de Colț” din Târgoviște)

De asemenea, în concordanță cu relatările specialiștilor D.G.A.S.P.C., în anumite județe numărul asistenților maternali este insuficient. În plus, datorită lipsei unei selecții riguroase a persoanelor care pot lua în grijă copiii abandonați, neglijăți sau abuzați, o parte a acestor „părinți de profesie” se dovedesc a nu avea pregătirea necesară creșterii și educării minorilor.

Sunt asistenți maternali, care au un singur copil, dar cu handicap grav și noi am început să forțăm nota, să dăm și al doilea copil cât de cât normal. Dar sunt asistenți maternali care au chiar trei copii în regulă. Încercăm pe cât posibil să ținem frații împreună. Problema pe care nu o înțelege foarte multă lume în legătură cu asistenții maternali este că ei lucrează 24 din 24, sunt non-stop în acțiune. Ei beneficiază de concediu doar în acte și, în sfârșit, unii primesc primele de concediu, dar sunt foarte puțini bani. Chiar au nevoie unii dintre ei să iasă măcar o săptămână pe an, să meargă în concediu, nu-și permit pentru că nu am unde să duc copiii respectivi, nu există un alt asistent care să-i țină locul. Pentru unii, a fi asistent maternal este doar o meserie: sunt plătită, am o carte de muncă, dar sunt și asistenți maternali care chiar se atașează de copilul respectiv, care chiar știu să ofere afectivitate, pentru că așa sunt ei, nu neapărat pentru că așa scrie în contractul lor de muncă, că trebuie să se implice cât de cât emoțional și să integreze pe toate planurile copilul în familia respectivă. (D.T. – Asistent social la Direcția Generală de Asistență Socială Prahova, în cadrul Compartimentului de Asistență Maternală)

Salarizarea demotivantă, dar și faptul că domeniul este unul foarte dificil, deoarece presupune un consum emoțional ridicat, sunt principalele explicații oferite de repondenți acestui deficit de personal, care caracterizează întregul sistem de protecție a copilului:

Să recunoaștem! Să lucrezi în fiecare zi cu astfel de familii înseamnă să fii nevoit să vezi copii bătuiți sau să vezi copii cu dizabilități și nu este ușor! Cine poate să facă lucrul ăsta, cine are harul de a lucra într-un astfel de domeniu, rămâne. Dacă nu, nu putem să obligăm pe cineva să lucreze, atâta timp cât omul respectiv este depășit ca problematică. Nu avem cum! Există Facultatea de Asistență Socială, care ne furnizează absolvenți. Dar oamenii nu vor să rămână, oamenii nu vin să lucreze într-un astfel de domeniu. În momentul ăsta, de exemplu, avem grila de posturi ocupată, nu mai putem scoate posturile pentru angajare. Ne îngreunează activitatea, deci vorbim la momentul ăsta. Din punct de vedere al salarizării, la fel, suntem salariați, cu toate problemele pe care le au și ceilalți salariați din alte domenii de activitate. Dacă s-ar găsi o soluție ca persoanele care lucrează într-un astfel de domeniu să aibă salariul un pic mai mare, să se țină cont totuși și de încărcătura emoțională și psihică asupra lor, ar fi foarte bine, poate în felul ăsta i-am determina să vină să se angajeze într-un astfel de domeniu. (C.S. – Șeful Serviciului de Prevenire, Consiliere și Sprijin pentru Copil și Familie din cadrul Direcției Generale de Asistență Socială și Protecție a Copilului, București, sector 3)

b. Din punctul de vedere al resurselor materiale, reprezentanții D.G.A.S.P.C. remarcă lipsa unor mijloace de transport adecvate, care să le asigure intervenția promptă, atunci când primesc o sesizare. Cei mai mulți susțin că dispun de o singură mașină, cu care sunt nevoiți să se deplaseze pe raza întregului județ. Și cei care lucrează în centrele aflate în subordinea D.G.A.S.P.C. își arată nemulțumirea față de lipsa unui mijloc de transport, activitățile pe care copiii, în special cei din centrele de primire în regim de urgență, le desfășoară în exterior (de exemplu, participarea la cursurile școlare) fiind mult îngreunate și necesitând un efort suplimentar din partea personalului și așa insuficient.

Avem un singur mijloc de transport pentru tot județul, pe toate serviciile de prevenire, într-o stare avansată de uzură. (S.C. – Asistent social la Direcția Generală de Asistență Socială și Protecția Copilului Botoșani)

Lipsa mijloacelor de transport și a combustibilului împiedică realizarea unei intervenții prompte. (MS – Asistent social la Direcția Generală de Asistență Socială și Protecția Copilului Prahova)

Din punct de vedere al resurselor financiare e loc și de mai bine. Din păcate, Centrul nu dispune de mașină. Datorită condițiilor și crizei, bugetul este așa cum e. Acum, când trebuie să ducem copiii la școală, merg pe jos. Bine că-i școala aproape! Dacă ar fi mai departe, ar fi mai dificil, pentru că ar trebui însoțiți și nu avem suficient personal. (M.I. – Psiholog, Centrul de Primire în Regim de Urgență, aflat în subordinea DGASPC Bacău)

Alte probleme semnalate de reprezentanții acestor instituții vizează lipsa spațiului corespunzător vizitelor în acele centre în care își are locația și „telefonul copilului”. În această situație, întâlnirile dintre părinții și copiii instituționalizați au loc la sediul D.G.A.S.P.C., însă, așa cum arată șeful „Centrului pentru Copilul Abuzat și Neglijat” din județul Prahova, nici aici nu există o cameră amenajată în acest scop:

Părintele agresor dorește să-și vadă copilul, dar centrul are locație confidențială, din cauza telefonului copilului, ei nu pot veni la vizită și atunci merg cu ei la Direcție, acolo, ca să se vadă, așa. Și la Direcție apar alte probleme, că nu avem un spațiu special amenajat, vorbesc pe holuri, deci n-avem o cameră de vizită. (E.R. – Psiholog, Șeful Centrului pentru Copilul Abuzat și Neglijat din județul Prahova)

c. O problemă frecvent menționată de subiecții intervievați se referă la lipsa sau insuficienta implicare a comunității locale (autoritățile locale, vecinii, școala, poliția), care, de teamă sau pentru a evita eventualele conflicte cu părinții, nu sesizează întotdeauna D.G.A.S.P.C. cazurile de abuz sau neglijare.

Consider că și comunitățile locale, primăria și școala, ar trebui să aibă o implicare mai mare în astfel de cazuri. Comunitatea locală are cunoștință de aceste cazuri din familia respectivă. Noi, dacă nu suntem sesizați, nu avem de unde să știm ce s-a întâmplat sau ce se întâmplă în familia respectivă. Este foarte greu, mulți vecini evită, de teamă să ne aducă astfel de sesizări la sediu. Un vecin, un membru al familiei sau primăria ar trebui să intervină în primă fază. Ei ne sesizează doar pentru a scăpa de grijă, pentru a nu răspunde de situația copilului din familia respectivă. (V.D. – Consilier în cadrul Compartimentului Intervenția în Regim de Urgență a Copiilor Străzii din cadrul Direcției Generale de Asistență Socială și Protecția Copilului Prahova)

Un aspect complementar, care îngreunează munca specialiștilor D.G.A.S.P.C., îl reprezintă faptul că, pe lângă sesizările reale, privind cazurile de copii maltratați și neglijati, aceștia primesc și numeroase reclamații nefondate. Astfel de plângeri sunt formulate în special din partea familiilor aflate în conflict cu vecinii ori în cele în care părinții se află în pragul divorțului și încearcă să folosească minorii pentru a obține drept de cauză.

Am avut un caz când mama acuza tatăl că își abuzează sexual copilul. Toată lumea din Albești Murgu era încordată: și-a abuzat sau nu fata? Părinții trebuiau să se despartă, să facă partajul. Interveneau mulți factori la mijloc, și-atunci, stând de vorbă cu tatăl, cu mama și cu copilul, de mai multe ori, a reieșit, de fapt, că mama se răzbuna pentru o idilă a soțului de nu știu când. Își folosea propriul copil ca unealtă distructivă. (E.R. – Psiholog, Șeful Centrului pentru Copilul Abuzat și Neglijat din județul Prahova)

Au fost câteva sesizări scrise sau la Telefonul Copilului 983, prin care ni se semnală faptul că un copil este maltratat în familie de către mamă sau de către bunică sau de către ambii părinți. Ne-am deplasat acolo împreună cu reprezentanții autorităților locale și am constatat că nu este nimic adevărat din cele relatate, pentru că a fost vorba de o răzbunare. Mama concubinului mamei copilului, cum ar veni, era nemulțumită că băiatul ei se căsătorește cu o fată care are un copil dintr-o altă căsătorie. Și atunci, în ideea de a-i face rău acestei mame și acestei familii, reclamă că este maltratat copilul. Noi constatăm că nu este adevărat, verificăm, stăm de vorbă cu Poliția, luăm referințe despre familie; vecinii, de cele mai multe ori, sunt cei care știu dacă în familia respectivă au loc astfel de evenimente. Sau am avut cazuri, precum următorul: o vecină vine, face o declarație, o sesizare că fetele vecinei ei sunt bătute numai în cap și că urlă toată ziua și că plâng și că sunt într-o

*situație foarte gravă. Ne ducem acolo, chiar sunt revoltați membrii familiei, cum de putem să ne gândim la așa ceva, cum putem să verificăm așa ceva când copiii sunt atât de bine îngrijiți? Și constatăm că, de fapt, e o răzbunare între vecini. Nemulțumiți pe un teren, pe un gard, pe 20 de cm mai la stânga, mai la dreapta, reclamă maltratarea copiilor. Că ei zic că dacă vine Protecția Copilului nu cercetează, îi ia imediat! Există această mentalitate... Noi suntem obligați să mergem, pentru că nu se știe care din aceste cazuri sunt adevărate. Deci nu ne putem permite să le selectăm, să zicem: „S-ar putea să nu”. Sunt cazuri și cazuri. Dar, de obicei, în cazurile acestea neîntemeiate, vecinii ne spun clar: „Doamnă, este răzbunarea mamei concubinului”. Dar această deplasare presupune timp pierdut, bani, benzină etc.... Sau mai sunt cazuri în care părinții unui copil sunt în divorț, până la stabilirea partajului pentru copil, celălalt părinte reclamă faptul că la mamă sau la tată, copilul este maltrat. Mergem acolo și... Acestea sunt cazuri numeroase. (E.V. – **Responsabil de relația cu mass-media, DGASPC Giurgiu**)*

d. O altă problemă, asupra căreia unii participanți la discuții au atras atenția, se referă la mentalitatea unor șefi de serviciu sau directori ai D.G.A.S.P.C., care preferă să ascundă ori să cosmetizeze situația reală și să prezinte activitatea instituției pe care o reprezintă într-o lumină favorabilă.

*Chiar săptămâna trecută am avut o problemă la nivel de serviciu: una dintre colege a încercat să-l contacteze pe unul dintre directori, să-i comunice problema respectivă, dar nu a putut să-l contacteze pe nici unul dintre ei și a sunat direct la Consiliul Județean. Era o problemă destul de urgentă și trebuia să știe cineva de ea. Cei din conducere au fost foarte supărați pe colega respectivă, de ce am anunțat Consiliul, pentru că la Consiliul Județean trebuie să ajungă doar lucrurile bune... Sunt convinsă că n-o să se schimbe sistemul și n-o să putem face nimic, atât timp cât cei care ne pot ajuta nu știu de problemele noastre. Atât timp cât facem ca rapoartele noastre să fie bune și pozitive, nu au cum să ne ajute, pentru că li se ascunde realitatea. Chiar în toamnă a fost control pe asistență maternală și s-au cerut dosare la control de la fiecare asistent social, să predea câteva dosare, și, evident că toată lumea a dat dosare recente, care erau puse la punct, nu contează că erau încă 30 de dosare nelucrate de nu știu cât timp. Cei care au venit în control au văzut, vai, ce bine, ați făcut totul la timp, toate-s bune și frumoase... (D.T. – **Asistent social la Direcția Generală de Asistență Socială Prahova, în cadrul Compartimentului de Asistență Maternală**)*

4. COLABORAREA CU INSTITUȚIILE IMPLICATE ÎN ASIGURAREA PROTECȚIEI DREPTURILOR COPILULUI

Majoritatea reprezentanților D.G.A.S.P.C. intervievați susțin că au o colaborare deficitară cu primăriile aflate în raza lor de acțiune, din cauza lipsei de personal și a slabei pregătiri profesionale a acestuia. Autoritățile locale sunt acuzate de reponenți că furnizează anchete sociale incomplete și nu întotdeauna realizate la fața locului ori că întârzie transmiterea evaluărilor făcute. În plus, așa cum am mai arătat, acestora li se reproșează că neglijează aspectele care vizează protecția

drepturilor copilului și uneori chiar tolerează cazurile de abuz, pentru a nu intra în conflict cu părinții agresori.

E o problemă, una puțin mai delicată, și mă refer la colaborarea cu autoritățile publice locale. Am subliniat și mai devreme că, deși au înființate centre de asistență socială, birouri care se ocupă cu asistență socială, la Protecția Copilului sunt foarte puține persoane care au studii de specialitate, iar asistenții sociali din primării se ocupă, practic, și cu alte componente ale asistenței sociale (e vorba de venitul minim garantat, alocații și așa mai departe). Și, din păcate, se neglijează partea de protecție a copilului. (A.M. – Asistent social la Direcția de Asistență Socială și Protecție a Copilului Dâmbovița, „Serviciul Urgență și Telefonul Copilului”)

Colaborarea cu poliția a fost apreciată de specialiștii D.G.A.S.P.C. participanți la discuții ca fiind, în general, una pozitivă, cele două instituții organizând împreună mai multe întâlniri și campanii de prevenire a violenței îndreptate împotriva copilului. În majoritatea cazurilor, cooperarea cu aceștia s-a consolidat în timp, relațiile au devenit informale, astfel încât, așa cum menționează Șeful Serviciului Prevenire, Consiliere și Sprijin pentru Copil și Familie din cadrul D.G.A.S.P.C. București, sector 3, *atunci când ne confruntăm cu o problemă, știm cui ne adresăm direct, nu printr-o adresă în scris.*

Cu toate că experții implicați în protecția drepturilor copilului din anumite județe susțin că poliția nu îi însoțește întotdeauna atunci când se deplasează la domiciliul unui presupus abuzator, acest fapt se datorează, în opinia lor, nu unei proaste cooperări între cele două instituții, ci volumului mare de muncă al polițiștilor și numărului insuficient al acestora. Din aceste motive, nu există întotdeauna o persoană disponibilă la momentul la care D.G.A.S.P.C. primește o sesizare de abuz.

Colaborarea cu instanțele de judecată a fost apreciată, de majoritatea repondenților, ca fiind una dificilă, din cauza supraaglomerării acestora și a termenelor lungi de judecată.

Și în ceea ce privește relația cu școala, repondenții au semnalat existența anumitor carențe de cooperare. Astfel, o parte din cei intervievați susțin că unii directori de școală nu au avut disponibilitatea de a-i sprijini pe reprezentanții D.G.A.S.P.C. în demersurile lor. Consilierul din cadrul compartimentului Intervenția în Regim de Urgență a Copiilor Străzii, din cadrul Direcției Generale de Asistență Socială și Protecția Copilului Prahova, descrie un asemenea episod:

În familie nu puteam intra, să-l urmăresc pe stradă pe copil nu-i știam programul, la telefonul fix răspundea doar mama, singura soluție era să mă duc la școală. Mi s-a cerut adresă scrisă, fac adresă, stabilesc data, și am cerut o caracterizare, la care am primit trei rânduri, în care îmi spunea ceea ce știam, de fapt. Copilul se numește... fiul lui... cu domiciliul... este elev în clasa a ... cu domiciliul în... (V.D. – Consilier în cadrul Compartimentului Intervenția în Regim de Urgență a Copiilor Străzii din cadrul Direcției Generale de Asistență Socială și Protecția Copilului Prahova)

Mai mult, arată aceștia, există cadre didactice care nu cunosc îndeajuns de bine drepturile copilului, motiv pentru care nu intervin și nu sesizează întotdeauna cazurile de abandon școlar sau de neglijare a procesului educațional.

Colaborarea cu școala este așa și așa. Dau câteva exemple. A fost un cadru didactic, care știa de existența unui caz de abandon școlar. Fata mai mare stătea acasă pentru a avea grijă de frații mai mici. Și a spus: „Nu am sesizat protecția copilului” – pentru că e vorba de o exploatare a copilului, căruia nu-i mai este respectat dreptul la educație – „pentru că am înțeles că, dacă aș chema, s-ar face o instituționalizare”. Această instituționalizare nu se face în toate cazurile, pentru că, în primul rând, se urmărește sprijinirea familiei, pentru a depăși situația de risc în care se află. Sprijinire care se face de către autorități, în primul rând. Instituționalizarea este ultima soluție și numai dacă se constată că acel copil se află într-o situație de risc în familia lui. Sunt cadre didactice care nu ne sesizează, în cazul în care copiii au abandonat școala, și nici nu intervin! Mai este mentalitatea oamenilor care permit exploatarea prin muncă a copiilor, nesusținând autoritățile. Deci pentru ei este absolut firesc ca acel copil să nu se mai ducă la școală, să nu îi fie respectat dreptul la educație și în schimb să muncească, existând mentalitatea: „copilul de mic trebuie să muncească” sau „decât să fure, mai bine să muncească”. Există aceste mentalități și nu se cunoaște legea, care spune clar că munca este permisă de la o anumită vârstă și un anumit număr de ore pe zi. Și acești oameni nu știu nici că faptul că acești copii abandonează școala în favoarea muncii reprezintă exploatarea copilului prin muncă. (E.V. – Responsabil de relația cu mass-media, DGASPC Giurgiu)

Un alt aspect criticat de cei intervievați, în ceea ce privește implicarea școlii, vizează faptul că, deși această instituție a organizat diverse întruniri, la care au participat elevii, părinții, reprezentanții D.G.A.S.P.C., ai poliției și jandarmeriei, acestea nu s-au desfășurat niciodată în mediul rural, mediu în care riscul de victimizare al copiilor este mult mai ridicat decât în cel urban. În plus, arată specialiștii, școala ar trebui să colaboreze mult mai strâns cu familia.

Și reprezentanții centrelor aflate în subordinea D.G.A.S.P.C. și-au exprimat unele nemulțumiri față de cooperarea cu anumite unități de învățământ. Astfel, aceștia declară că, deși nu au existat dificultăți în relația lor de colaborare cu școlile speciale, au întâmpinat probleme din partea profesorilor care predau la școlile normale. Psihologul Complexului de Servicii Comunitare de la Târgoviște explică:

R: Pe unde am avut copii în școlile normale, în cele din urmă au fost respinși. I: Și de profesori și de colegi? R: De colegi nu neapărat, de profesori, da. Ei au tulburări de comportament și orice respingere din partea celorlalți o resimt și devin agresivi la un moment dat sau vorbesc urât sau se poartă într-un anumit fel cu colegii și normal că sunt respinși. Aici cred eu că ar trebui o mai bună colaborare între noi și profesori, care sunt specialiști și care ar trebui să înțeleagă situația lor. (M.G. – Psihologul Complexului de Servicii Comunitare „Floarea de Colț” din Târgoviște)

Referitor la O.N.G.-uri, repondenții susțin că numărul acestora nu este suficient, iar cele care există sunt specializate pe găzduirea copilului aflat în dificultate și nu pe derularea unor programe, care să ofere sprijin familiilor din care provin acești minori ori copiilor, care, odată ajunși la vârsta majoratului, au nevoie să își găsească un loc de muncă și o locuință.

Aproape toți cei intervievați menționează lipsa colaborării cu biserica și cu comunitatea formată din vecinii și rudele familiilor în care se produc abuzuri. Majoritatea acestora, arată repondenții, preferă să adopte o atitudine pasivă, de neimplicare, motiv pentru care nu sesizează cazurile de maltratare și refuză să dea declarații scrise, în calitate de martori.

Să știți că aici la centru, unul din preoți locuiește lângă noi. Și eu îi spun: „părinte, vă rog, veniți să-i împărtășiți pe cei 8 copii?”. A venit părintele și ne-a împărtășit copiii, dar cu noaptea în cap, fiindcă se ducea undeva la țară, la o slujbă. Aș fi vrut să-l întreb de ce nu și-a găsit timp să vină mai des, doar stă la două case de noi? (E.R. – Psiholog, Șeful Centrului pentru Copilul Abuzat și Neglijat din județul Prahova)

Nu vor să se implice. Există un proverb indian care zice că e nevoie de un sat întreg să crești un copil. Adică toată lumea se implică în activitatea respectivă. Acuma nu mai vor. Ce se întâmplă în familia cutărescu nu mă interesează. Și din ce cauză? Probabil că nu avem încă educația asta, că trebuie să luăm atitudine. Avem atâtea situații, în care vedem pe stradă că se fură și întorcem capul, vedem persoane că se bat și nu ne interesează. De ce să ajung să fiu martor, să fiu pus în niște situații jenante? Nu, mai bine mă protejez, făcându-mă că nu văd. Ideea asta de respect pentru familie se oprește la ușă. (M.T. – Psiholog în cadrul Penitenciarului din Ploiești)

5. APRECIERI CU PRIVIRE LA CADRUL LEGISLATIV ÎN DOMENIUL OCROTIRII DREPTURILOR COPILULUI

Cei intervievați subliniază faptul că legislația actuală cu privire la protecția și promovarea drepturilor copilului suferă de o serie de deficiențe. În primul rând, arată aceștia, cadrul legislativ se ocupă mai mult cu definirea drepturilor copilului și mai puțin cu stabilirea unor obligații clare, care revin instituțiilor de profil. În plus, legea nu prevede instrumente standard de lucru pentru toate categoriile de profesioniști implicați în domeniul ocrotirii drepturilor copiilor (asistent social, psiholog, psiholog la D.G.A.S.P.C., asistent social la primărie, cadru didactic, polițist și medic de familie) și nu oferă toate pârghiile (asistentului social sau polițistului) pentru a scoate imediat minorii din mediul familial disfuncțional, în care aceștia cresc.

De asemenea, cu toate că legislația prevede existența anumitor servicii în componența D.G.A.S.P.C., acestea nu răspund tuturor nevoilor beneficiarilor.

Nu există niciun centru sau serviciu care să ne ajute să colaborăm mai bine cu familia copilului, s-o sprijinim într-un fel sau să le găsim membrilor ei un loc de muncă sau o locuință. Sunt cazuri în care părinții vin cu copiii la noi la birou și ne aduc tot ce trebuie, certificatele de naștere, fișele medicale: „Las copilul la voi până îmi rezolv problemele de sănătate (nu mai au locuință sau nu mai au serviciu). Vor să-și țină copiii, nu sunt acuzați, nu manifestă abuz în familie, deci pot foarte bine să-și țină copilul, să-l îngrijească, să-l crească, dar nu sunt sprijiniți, nu are cine să-i sprijine, nu au posibilități materiale. (D.T. – Asistent social la Direcția Generală de Asistență Socială Prahova, în cadrul Compartimentului de Asistență Maternală)

Mai mult, în anumite județe, unele din aceste servicii nici nu au fost dezvoltate, din cauza lipsei fondurilor și a personalului insuficient. Este vorba de centrele de îngrijire de zi, centrele de consiliere și sprijin pentru părinți, centrele de pregătire a integrării și reintegrării copilului în familie. (B.M. – Șeful Serviciului Prevenire-Recuperare pentru Copilul Abuzat/Neglijat, Complexul de Servicii Comunitare „Sf. Andrei” Ploiești).

Alte lacune ale legislației vizează, în opinia celor intervievați, procedurile dificile cu privire la decăderea din drepturile părintești, lipsa unor programe de consiliere pentru părinții abuzatori, de tipul „școala părinților” sau „cum să devenim părinți mai buni”, lipsa unei prevederi legale cu privire la obligația părinților abuzatori de a efectua astfel de cursuri ori de a participa la consilierea psihologică, în vederea conștientizării nevoilor psihoafective ale copiilor (M.F.M. – Șeful Complexului de Servicii Comunitare Destinate Protecției Copilului din subordinea D.G.A.S.P.C. Botoșani).

Un alt aspect al legislației în vigoare, criticat de către subiecții intervievați, se referă la dificultatea probării și sancționării cazurilor de maltratare. Așa cum menționează unii participanți la discuții, dacă acei părinți, care săvârșesc fapte extreme, dar evidente, precum omor și incest, ajung să fie condamnați și pedepsiți penal, cei care își neglijează copiii ori îi abuzează emoțional sunt foarte rar sancționați de autoritățile abilitate.

Nu în ultimul rând, susțin specialiștii intervievați, nu există o prevedere legislativă care să-i sancționeze pe cei care fac reclamații false.

În situațiile în care reclamațiile sunt neîntemeiate, faptul că noi ne ducem câteodată și de mai multe ori la aceeași familie să verificăm cele sesizate telefonic sau în scris privind maltratarea unui copil, poate avea efecte nedorite în sensul că: mama începe să plângă, se sperie, copilul nu înțelege, a doua zi prin sat se vorbește: „Au venit să-i ia copiii”, fără să se știe de ce, nici dacă a fost întemeiată sau nu sesizarea. Apoi încep suspiciunile, cine a făcut reclamația, certuri între vecini, că poate nu un vecin a făcut reclamația, ci o rudă îndepărtată, dintr-o altă localitate, doar din dorința de a-i face rău. Și intervin conflicte și incidente, noi nu avem cum să spunem cine a făcut reclamația, pentru că reclamațiile sunt confidențiale, și apoi o serie întreagă de conflicte, generate de reclamația neîntemeiată. Aceste reclamații ne îngreunează activitatea! (E.V. – Responsabil de relația cu mass-media, DGASPC Giurgiu)

6. PROPUNERI ȘI SUGESTII PENTRU O EVENTUALĂ ÎMBUNĂTĂȚIRE A CADRULUI LEGISLATIV ȘI INSTITUȚIONAL PRIVITOR LA PROTECȚIA COPILULUI

Printre cele mai viabile sugestii de îmbunătățire a cadrului legislativ și instituțional menționate de respondenți se numără:

1. definirea clară a conceptului de „interes superior al copilului” și reflectarea acestuia în actele normative și legislative naționale (*N.A. – asistent social în cadrul Complexului de Servicii Comunitare „Sf. Andrei”, Serviciul Prevenire Recuperare Copil Abuzat/Neglijat, Ploiești*);

2. dezvoltarea serviciilor sociale primare, care evaluează necesitățile copilului și ale familiei, în vederea prevenirii intrării în starea de dificultate. Redefinirea de către structurile existente – unitățile de învățământ, de sănătate, de asistență socială a misiunii lor, pentru a acționa în vederea respectării interesului superior al copilului și prevenirii instituționalizării acestuia (*N.A. – asistent social în cadrul Complexului de Servicii Comunitare „Sf. Andrei”, Serviciul Prevenire Recuperare Copil Abuzat/Neglijat, Ploiești*);

3. legiferarea unor pedepse clare pentru părinții care încalcă drepturile copilului (*N.A. – asistent social în cadrul Complexului de Servicii Comunitare „Sf. Andrei”, Serviciul Prevenire Recuperare pentru Copilul Abuzat/Neglijat Ploiești*);

4. simplificarea și clarificarea legii pentru intervențiile în regim de urgență, inclusiv prin acordarea unei puteri decizionale asistentului social ori polițistului. Înființarea Tribunalelor pentru Minori (*M.F.M. – șeful Complexului de Servicii Comunitare Destinate Protecției Copilului din subordinea D.G.A.S.P.C. Botoșani*);

5. încurajarea adopției, ca măsură specială de protecție a copilului aflat în dificultate (*B.M. – șeful Serviciului Prevenire-Recuperare pentru Copilul Abuzat/Neglijat din cadrul Complexului de Servicii Comunitare „Sf. Andrei” Ploiești*);

6. multiplicarea programelor de consiliere și a cursurilor pentru părinți. (*L.I. – asistent social la Direcția Generală de Asistență și Protecție Socială a Copilului Dâmbovița, în cadrul Serviciului de Recuperare pentru Copilul Victimă a Abuzului, Neglijării sau Traficului*). În acest sens, o parte din subiecții intervievați susțin că acestea ar trebui să aibă un caracter obligatoriu pentru toți cei care își abuzează copiii, în timp ce alții consideră că participarea ar trebui să aibă, în continuare, un caracter voluntar, deoarece, în cazul în care părinții vor fi forțați să participe, rezultatele nu vor fi dintre cele dezirabile.

Aici e vorba și despre educație, fără îndoială, pentru că o persoană sau o familie cu un nivel educațional relativ scăzut nu înțelege bine nici măcar conceptul de consiliere psihologică, darămite faptul că întâlnirile astea repetate, a căror întindere variază, până la urmă le poate ajuta să găsească răspunsurile la problemă. (L.I. – asistent social la Direcția Generală de Asistență și Protecție Socială a Copilului Dâmbovița, în cadrul Serviciului de Recuperare pentru Copilul Victimă a Abuzului, Neglijării sau Traficului)

Eu aş sfătui părinții să meargă la școală, să facă și ei cursuri despre cum să fie părinți buni. Să fie obligați. N-au cum să știe din instinct, pentru că au preluat și ei modelele părinților și, în momentul în care s-a schimbat rolul femeii în societate și a trebuit să meargă și ea la serviciu, să aducă bani acasă, s-a dereglat total familia românească. Rolul femeii în familie era să îngrijească de copii și rolul bărbatului să aducă bani acasă. Când femeia, să zicem, a evoluat, – nu știu dacă a fost o evoluție – și și-a asumat și ea alte roluri, în afară de cel de soție și mamă, bărbatul nu a putut să preia o parte din rolurile ei și s-a creat un dezechilibru. Eu cred că din această cauză familia românească e atât de dată peste cap. (V.P. – Psiholog la Penitenciarul de femei Târgșor)

Din punctul de vedere al resurselor umane, experții susțin suplimentarea numărului de specialiști din centrele aflate în subordinea D.G.A.S.P.C., precum și formarea profesioniștilor (polițiști, procurori, judecători, asistenți sociali din cadrul primăriilor) specializați în lucrul cu copiii-victime ale violenței și abuzurilor.

Nu în ultimul rând, cei intervievați subliniază necesitatea popularizării drepturilor copilului și sensibilizarea opiniei publice, prin diverse campanii, în vederea îmbunătățirii atitudinii și comportamentului general al oamenilor, cu privire la problema copilului și a familiei aflat/e în dificultate sau în situații de risc.

CERCETĂRI ETNOGRAFICE LA ROMÂNII DINTRE VIDIN, DUNĂRE ȘI TIMOC

EMIL ȚÎRCOMNICU*

ABSTRACT

ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF ROMANIANS BETWEEN VIDIN, THE DANUBE AND TIMOC

In the area between the Vidin, the Danube and the Timoc rivers, in North-Western Bulgaria, at the border with Serbia and Romania, there are over 30 villages and a town which are compactly inhabited by a population of Romanian ethnic origin. This space is a Romanian ethno-folkloric and linguistic extension, representing a connection with the other part of Timoc, in Serbia. The entire Timoc region, in Bulgaria and Serbia, is part of the cross-border European region. Today, Romanians in this area, as well as the Bulgarians and Serbs living in Romania could represent a bridge of cooperation between the three neighboring countries: Romania, Bulgaria and Serbia. In this article, we provide a historical, ethnological and social presentation of this Romanian community in Bulgaria, following research carried out in 2009.

Keywords: Timoc, ethnography, Romanian minority, identity, ethnic assimilation.

1. ISTORICUL CERCETĂRILOR ȘTIINȚIFICE PRIVITOARE LA ROMÂNII DINTRE VIDIN, DUNĂRE ȘI TIMOC

Primele cercetări științifice privind populația românească de peste Dunăre, din Bulgaria, incluzând și zona dintre Vidin, Dunăre și Timoc, au fost realizate de către cercetătorii străini, în secolul XIX și începutul secolului XX: Felix Kanitz¹ (geograf, etnograf și arheolog maghiar de origine evreiască, a trăit între anii 1829–1904) și Gustav Weigand² (filolog german, a trăit între anii 1860–1930). Mai apoi,

* Address correspondence to Emil Țîrcomnicu: Institutul de Etnografie și Folclor „C. Brăiloiu”, Tache Ionescu nr. 25, sector 1, București, e-mail: emil.tircomnicu@gmail.com. Articolul a fost realizat în cadrul grantului IDEI nr. 960/2009, proiect nr. 868/2008, finanțat de UEFISCSU-CNCSIS.

¹ Felix Kanitz, *Donau Bulgarien und der Balkan – historisch, geographisch, ethnographische rasestudien, am den Jahren 1860–1870*, 3 vol, Leipzig, 1875.

² Gustav Weigand, *Rumänen und Arumunen in Bulgarien*, Leipzig, 1900; *Die Rumänischen Dialekte der kleinen Walachei, Serbien und Bulgarien*, Leipzig, 1900; *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, a inclus în rețeaua de anchetă satele Bregovo, Vârf și Florentin.

două personalități românești au cules date folclorice și etnografice, studiind modul de viață al românilor timoceni: Leon T. Boga³ (istoric român de origine aromână) și George Vâlsan⁴ (geograf român, a trăit între anii 1885–1935). În perioada interbelică apar câteva lucrări, între care se remarcă cele semnate de Emanoil Bucuța⁵ (filolog român, a trăit între anii 1887–1946) și Florea Bobu Florescu⁶ (etnograf român). *Atlasul lingvistic român*, partea I (1938), coordonat de Sever Pop (filolog român, a trăit între anii 1901–1961) și partea II (1940), coordonat de Emil Petrovici (filolog român, a trăit între anii 1899–1968), a inclus în rețeaua de anchetă satele Bregova, Halova și Sveti Pătar.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, apar studii referitoare la situația minorității românești din zona Timocului (Bulgaria și Iugoslavia): N.A. Constantinescu⁷, Petre Râmniceanu⁸, Florea Bobu Florescu⁹, Cristea Sandu Timoc¹⁰, Alexandru Budiș¹¹, A. Dumitrescu-Jippa și Octavian Metea¹², C. Noe și Marin Popescu-Spineni¹³. De asemenea, au fost editate trei volume de izvoare intitulate *Românii din Timoc*, coordonate de C. Constante și Anton Golopenția, sub egida Institutului Român de Statistică, în anii 1942–1944. Volumul al II-lea este consacrat românilor dintre Vidin și Timoc. Revista „Timocul”¹⁴ a apărut în perioada 1934–1944 la București.

Despre românii timoceni din Bulgaria au fost publicate studii, cu preponderență lingvistice, după anul 1965, de către T. Teaha¹⁵, Virgil Nestorescu¹⁶

³ Leon T. Boga, *Românii din Macedonia, Epir, Tesalia, Albania, Bulgaria și Serbia*. Notă etnografică și statistică, București, Tipografia Vocea poporului, 1913.

⁴ George Vâlsan, *Românii din Bulgaria și Serbia*, în *România și popoarele balcanice*, București, 1913.

⁵ Emanoil Bucuța, *Românii dintre Vidin și Timoc*, București, 1923.

⁶ Florea Bobu Florescu, *Românii din dreapta Dunării*, în „Sociologie românească”, București, 1937, nr. 5–6, p. 230–234.

⁷ N.A. Constantinescu, *Chestiunea timoceană*, Imprimeria I.E. Torouțiu, București, 1941, *Vechimea românilor timoceni*, București, Institutul de Arte Grafice, 1943.

⁸ Petre Râmneanțu, *Românii dintre Morava și Timoc și continuitatea spațiului lor etnic cu al românilor din Banat și din Timocul bulgăresc*, în „Buletin eugenic și biopolitic”, București, 1941, nr. 1–4.

⁹ Florea Bobu Florescu, *Românii din Bulgaria*, București, 1943.

¹⁰ C. Sandu Timoc, *Poezii populare de la românii din Valea Timocului*, București, 1943.

¹¹ Alexandru Budiș, *Bulgaria istorică, geografică, politică, economică, culturală și militară*, București, Casa Școalelor, 1943.

¹² A. Dumitrescu Jippa, Octavian Metea, *Timocul*, București, 1943.

¹³ C. Noe, Marin Popescu-Spineni, *Les Roumains en Bulgarie*, Craiova, 1939.

¹⁴ „Timocul”. Revistă culturală. Organul Soc. Culturale „Timoc” a românilor din Valea Timocului și dreapta Dunării, a apărut între anii 1934–1944, în paginile căreia au semnat G. Murnu, E. Bucuța, Anton Balotă, P. Vodă Timoceanul, Florea Florescu, N. Batzaria, L.T. Boga ș.a.

¹⁵ T. Teaha, *Aspecte ale graiului românesc din sudul Dunării*, în *Omagiu lui Al. Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, p. 895–898.

¹⁶ Virgil Nestorescu, *Stadiul palatalizării labialelor în graiurile românești din regiunea Vidin (R. P. Bulgaria)*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 1971, nr. 1, p. 41–50; *Contacte lingvistice româno-bulgare (pe baza datelor unui grai românesc din R. P. Bulgaria)*, în „Studii de slavistică”, vol. II, București, 1971, p. 109–124; Virgil Nestorescu, Marin Petrișor, *Graiul românilor din Bregovo (R. P. Bulgaria). Câteva particularități fonetice*, în „Actele celui de-al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică”, vol. II, București, 1971, p. 997–1002.

ș.a. A apărut și lucrarea de culegeri folclorice a lui Cristea Sandu Timoc, *Cântece bătrânești și doine*, București, 1967. O lucrare de istorie medievală, scrisă de Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, a fost publicată în anul 1959. Profesorul Gh. Bolocan a înregistrat texte în anul 1955, iar Virgil Nestorescu a realizat anchete dialectale în 28 de sate din regiunea Timocului, în cadrul colaborării interacademice dintre Academia R.P.B. și Academia R.S.R., desfășurată între anii 1969–1976.

După 1993 s-au realizat cercetări etno-folclorice în spațiul timocan din Bulgaria de către cercetători din cadrul Institutului de Etnografie și Folclor „C. Brăiloiu”. Monica Budiș a publicat materiale etnografice în lucrarea *Comunitatea românească de pe Valea Timocului bulgăresc*, București, Editura Militară, 2001. Textele folclorice și etnomuzicale se află în „Arhiva IEF”. Cercetări lingvistice au fost realizate de către cercetătorii lingviști de la Institutul de Lingvistică din București, în cadrul schimburilor interacademice. O mică parte a fost publicată de Virgil Nestorescu, *Românii timoceni din Bulgaria*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996. Materialele înregistrate, pe principii tematice, sunt cuprinse în „Arhiva fonogramică a limbii române” și „Arhiva dialectală a Institutului de Lingvistică din București”. Cercetări au realizat și folcloriștii de la Craiova: Nicolae Panea, Cornel Bălosu, Gheorghe Obrocea, în perioada 1993–1995, rezultatele fiind publicate în cartea *Folclorul românilor din Timocul bulgăresc*, Craiova, Editura Omniscop, 1996.

La Vidin a apărut, între anii 1993–2000, revista „Timpul”, care cuprindea, în paginile sale, și materiale folclorice și etnografice.

Cristea Sandu Timoc a publicat la Timișoara, în anul 1997, lucrarea *Vlahii sunt români. Documente inedite*. La Paris apare lucrarea lui Ion di la Vidin, *La Tribalie*, Vidin-Paris, 1991, iar în traducere: *Sacra Tribalia, Povestea românilor din dreapta Dunării*, București, 1997. Ștefan Vâlcu a publicat un studiu intitulat *Românii uitați. O introducere în cheștiunea timocană*¹⁷. Trei volume de documente istorice sunt editate de Gheorghe Zbucă și Cezar Dobre, *Românii timoceni*, București, Editura DC Promotions, 2005.

2. SATELE ROMÂNEȘTI DIN ZONA TIMOCULUI (BULGARIA)

Localitățile locuite compact de români, în zona Timocului din Bulgaria, sunt (în paranteză este specificată denumirea veche): Capitanovți (Căpitănuț), Pocraina (Chirimbeg), Gomotarți (Gumătarți), Coșava, Cutovo (Cutova), Slanotrăn (Stanotâr), Florentin, Vrah (Vârf), Gănzovo (Gânzova), Tianovți (Tianuț), Cosovo (Cosova), Rabovo (Rabova), Topoloveț (Boșneacu din Deal), Caniț (Fundeni), Drujba (Molălia), Calenic (Călinic), Cudelin (Racovița), Balei (Bălii),

¹⁷ Ștefan Vâlcu, intitulat *Românii uitați. O introducere în cheștiunea timocană*, în revista „Sud-estul european și contextul european”, Buletin, București, 1998, p. 99–109.

Iasen (Isăn), Antimovo (Șeu), Rachitnița (Răchința), Deleina, Boriloveț (Boroivăț), Grațcovski Colibi, Șipicovi Colibi, Periloveț (Perlovăț), Negovaniovți (Negovaniț), Dolni Boșneac (Boșneacu din Vale), Maior Uzunovo (Halvagi) și orașelul Bregovo (Bregova). La acestea se mai adaugă populația românească din Vidin (Dii), care se află plasată mai ales în cartierul Cumbair, fostă comună limitrofă vechiului oraș. Din estimările lui Ivo Gheorghiev, președintele Uniunii Etnicilor Români din Bulgaria, în anii 1990, în zona Timocului, se aflau 125 000–130 000 de români. Astăzi, populația românească s-a redus la un număr de aproximativ 50 000 de persoane, datorită fluxului migrațional spre țările dezvoltate din Europa.

3. SITUAȚIA SOCIALĂ ACTUALĂ

Situația demografică a satelor cu populație românească din regiunea Vidin este catastrofală. Populația activă este plecată la muncă în străinătate sau în orașele importante din Bulgaria. În sate se găsește astăzi populația îmbătrânită. Din cele 30 sate cu populație preponderent românească, doar Rabova mai are școală. Copiii din sate fac naveta cu autobuzul la școlile din Vidin și Bregova. Situația cea mai dramatică am întâlnit-o în Grațcovski Colibi. Acest sat, aflat la frontiera cu Serbia, mai are 50 locuitori, toți cu vârsta peste 55 ani. În zece ani va dispărea. Întreaga zonă, fără un aflux de populație, care nu se știe de unde poate veni, în 40–50 ani va arăta ca un spațiu părăsit.

Situația culturală nu este nici ea atrăgătoare. Zona Vidin este împânzită de vestigii arheologice romane, dar siturile nu sunt puse în evidență. Există câteva obiective istorice, care pot fi vizitate. Orașul Vidin este clădit în locul unde a existat cetatea romană Bononia. În apropiere, într-o stare jalnică, la Arcear, există ruinele cetății Rațiară. În Vidin, se pot vedea: cetatea Baba Vida (singura cetate medievală conservată integral din Bulgaria), Muzeul de Etnografie (fostă cazarmă turcească), biserica Sf. Parascheva (ctitorie a lui Matei Basarab), moscheia lui Pasvant Oglu, biserica Sf. Dumitru, scheletul sinagogii safarde construite la 1880, cele șase porți ale vechiului oraș, Muzeul de Istorie și Arheologie ș.a. La Kula, oraș aflat la 70 km de Vidin, se pot vedea ruinele unei cetăți romane din sec. II–IV, aflate chiar în centrul orașului, incluse într-un proiect cultural european. La 20 km de Vidin, între satele Gradeț și Rabova, se găsesc ruinele unei mănăstiri rupestre, isihaste, din sec. XIII, loc unde se desfășoară, în prima zi după Paști, o serbare câmpenească, prilej de întâlnire a românilor din zonă.

În două sate, Florentin și Rabova, se oficiază slujbe religioase în limba română. Mitropolitul Vidinului, Domițian, în anul 2007, la cererea unor lideri ai Uniunii Etnicilor Români din Bulgaria, a permis desfășurarea slujbelor particulare în limba maternă.

În Vidin nu există presă în limba română. Românii nu cunosc limba literară românească, astfel că nu pot citi și scrie românește. Se recepționează, cu oarecare dificultate, TVR1, TVR2, TVR Internațional, dar sunt urmărite prin cablu

televiziuni românești de muzică și divertisment, ca Favorit și EtnoTv. În satele de lângă Dunăre se recepționează și semnalele de telefonie mobilă din România.

La Vidin s-a deschis un centru al Universității Spiru Haret, existând tineri interesați de a urma cursurile acesteia. Există interes și pentru plecarea la studii în România sau pentru înființarea unui liceu la Vidin. Ar fi indicată deschiderea unei școli cu predare în limba română, mai apoi a unui liceu. Se depun eforturi pentru înființarea unui institut de studii similar Institutului de la Sofia, din perioada interbelică. În anul 2009, Uniunea Etnicilor Români din Bulgaria a înființat Biblioteca Albotina. Cu sprijinul autorităților române, a Departamentului pentru românii de pretutindeni, începând din anul 2005, s-au finanțat cursuri facultative de învățare a limbii române.

Acum nu se întrevide posibilitatea declanșării unui proces mai amplu de resuscitare a unui curent de afirmare a etnicității proprii. Creșterea economică a societății românești, în raport cu cea bulgară, poate amplifica interesul pentru cultura și limba română. Un impact identitar poate avea loc și prin finalizarea podului, care va uni Vidinul de Calafat, comunitatea românească din Timoc cu cea din Oltenia.

Se poate vorbi însă și de o colaborare a autorităților bulgare (primari, oameni din administrație, biserică) cu reprezentanții asociațiilor românești din zonă și cu cei ai autorităților române și ai asociațiilor culturale din România. În anul 2008 a existat o expoziție consacrată împlinirii a 130 de ani de la războiul româno-rusoturc care a dus la eliberarea Bulgariei. De asemenea, au avut loc ceremonii comemorative, cu participarea autorităților locale, de ziua Bulgariei (3 martie), la monumentul ostașilor români de la Smârdan, ș.a.

4. IDENTITATE ȘI ALTERITATE LA ROMÂNII TIMOCENI DIN BULGARIA

Majoritari în obștina Vidin, românii nu sunt recunoscuți ca minoritate națională. Există revendicări de natură etnică la nivelul unor asociații locale, cea mai activă fiind Uniunea Etnicilor Români din Bulgaria AVE, condusă de doctorul Ivo Gheorghiev. Din cauza faptului că statul bulgar nu a recunoscut, după 1990, minoritatea românească, mulți români, din punctul nostru de vedere, fac confuzia între cetățenie și naționalitate. Evident că ei au un alt model de gândire. Elita, intelectualii, politicienii, oamenii din administrație nu vor să se afișeze ca români. În trecut, originea românească a locuitorilor din zonă nu era privită cu simpatie. De asemenea, încă din perioada interbelică, li s-a inoculat ideea diferențierii în vlahi și români. Cu toții însă recunosc că vorbesc limba română ca limbă maternă, oamenii simpli neștiind să explice de ce părinții și bunicii lor nu știau vorbi bulgărește. De multe ori auzi explicația: „ne-am pomenit în limba română”. Mulți conștientizează faptul că sunt români, dar există, în continuare, teama de a se afirma ca etnici români.

Nu există o conștiință explicită de minoritar, nici un complex al minoritarului față de „majoritarul bulgar”. În fapt, în Vidin, jumătate din populație este vlahă-

românească, iar în satele timocene, ca și în orașul Bregova, populația românească este în majoritate absolută. Există, la cei cu studii superioare, și conștiința că, pentru a te descurca în Bulgaria și pentru a avea o imagine mai bună, trebuie să cunoști foarte bine limba bulgară. Tinerii nu sunt interesați de presa și mass-media românească, de emisiunile de știri din România. Nu au așteptări prea mari de sprijin din partea statului român (ideea dominantă, mai ales printre cadrele didactice, care cunosc mai bine situația, este că statul român a făcut destule lucruri pentru ei) sau al celui bulgar. Ei valorizează, în special, oportunitatea plecării la studii în România, dar ar prefera să se deschidă liceu sau universitate românească la Vidin. Ei nu cer de la statul bulgar nimic, nu au conștiința drepturilor pe care le-ar avea ca minoritari, pentru preservarea identității lingvistice și culturale românești.

Românii nu reclamă presiunea autorităților, neexistând cazuri de discriminare sau standarde duble. Cel puțin, ele nu sunt vizibile la nivel oficial sau există numai la nivel de etichetare-tachinare etnică. Satele sunt, în mare majoritate, locuite de români, astfel că primarii sunt chiar din rândul lor. Am sesizat însă și faptul că unor persoane le este teamă să vorbească despre românii din zonă, să dea interviuri, motivând că vor avea probleme cu autoritățile. Există, astfel, conștiința faptului că nu este bine să te afișezi ca român. Alții, din contră, își afișează apartenența la naționalitatea bulgară, afirmând că în zonă totul este bulgăresc, neexistând nimic românesc.

Într-un interviu realizat cu Ivo Gheorghiev, președintele Uniunii Etnicilor Români din Bulgaria, acesta preciza, referitor la faptul că numele de vlah nu este un etnonim, ci numele pe care l-au primit românii de la slavi, pe filiera celtică (*volcae*): „Cuvântul vlah, în sine, nu este cuvânt rău. Ceva mai mult, acest cuvânt, știm noi, are o bază istorică mai veche, dar aparține istoriei. Noi între noi niciodată nu ne-am denumit vlahi, precum niciodată la Dii nu zicem Vidin. Fac o analogie între cei doi termeni, pentru că există terminologie specific românească, noi ne denumim rumâni și e normal și firesc pentru că asta este și transcripția veche care era de Rumânia. Unii susțin că ideea de vlah ar fi o idee care ar reprezenta rădăcina noastră. O fi și așa, dar până la sfârșit nu au dreptate, pentru că rădăcina noastră e rădăcina românească, așa cum ne știm noi, cum noi ne zicem între noi. Vlahi ne-au denumit alții”¹⁸.

Dacă vrem însă să înțelegem prezentul, trebuie să analizăm trecutul acestei comunități. Felix Kanitz, la 1875, făcea observația că „naționalitatea românilor nu se asimilează cu nici alta, din pricina îndârjirii ei cu care se apără; dimpotrivă, ea și-a dovedit în ultima vreme puterea de a putea să absoarbă ușor elemente străine și mai ales slave”¹⁹. În timpul desfășurării Congresului de la Berlin, M. Eminescu preciza faptul că regimul turcesc a fost unul tolerant față de naționalități, dar că viitoarele stăpâniri slave vor încerca să asimileze insulele de românitate din

¹⁸ 26 iunie 2009 la Vidin, Bulgaria.

¹⁹ F. Kanitz, *Bulgaria dunăreană și Balcanii*, 1875, extras tradus în *Românii din Timoc*, vol. II, culegere îngrijită de C. Constante, A. Golopenția, București, 1943, p. 15.

mijlocul lor: „Sute de ani românii au fost, cel puțin indirect, stăpâniți de turci; niciodată însă, în curgerea veacurilor, turcii nu au pus în discuțiune limba și naționalitatea română. Oriunde însă românii au căzut sub stăpânirea directă ori indirectă a slavilor, dezvoltarea lor firească s-a curmat prin mijloace silnice”²⁰. G. Weigand menționa la anul 1900: „Cu prilejul vizitării mai multor case românești, în diferite sate, am putut să-mi dau seama că locuitorii se simțeau foarte bine în noua lor patrie, pe care o schimbaseră cu cea veche, abia acum 100 de ani”. De asemenea: „Fiecare țăran este proprietar și se bucură de aceleași drepturi ca și bulgarii. În școli se predă limba românească; elevii însă învață cu plăcere și bulgărește, fiindcă au nevoie de această limbă. În părțile mărginașe ale regiunii linguistice românești, cu sate în care se vorbesc mai multe limbi, limba românească se pierde, nu însă și în satele mari pur românești din regiunea compact românească”²¹.

Și în altă lucrare, G. Weigand revenea: „În Bulgaria realitățile sunt altele. Acolo din partea guvernului bulgar nu se face nimic pentru bulgarizarea românilor. În biserică se slujește în limba românească, preoții sunt români, e drept că la școală se învață și bulgărește, dar limba de predare este tot cea românească. Bineînțeles că administrația e bulgărească și cunoașterea limbii bulgare s-a răspândit mult, fără constrângere. Românii se simt acolo destul de bine. Ei au pământ admirabil și, mai ales, sunt proprietari – și nu sunt nevoiți, ca frații lor din nordul Dunării, să lucreze în dijmă în folosul marilor proprietari. În niciun caz nu simt nevoia de a se întoarce în patria lor din Valahia Mare. O comparație a dialectelor ne arată destul de precis de unde au venit, trebuie însă să se arunce o privire asupra părții a doua din atlasul meu lingvistic; aici se vede dintr-o dată coincidența Banatului cu Craina până la Luchie – ca punctul cel mai sudic – și Vratna – cel mai estic. Regiunile mărginașe de la Est și Sud au fost colonizate cu locuitori din Gorj și Mehedinți, inclusiv localitățile vestice din Bulgaria, care, în parte, au fost populate cu sârbi; în schimb, în localitățile estice, locuitorii lor au venit din Dolj. Astfel, putem afirma cu toată certitudinea despre satul Florentin că locuitorii au trecut aici venind din regiunea Hunia, Moțăței, altfel n-ar exista asemănarea dintre *sker=fer*, care altfel ar fi inexplicabilă”²².

După participarea României la eliberarea Bulgariei, în multe orașe s-au ridicat monumente în semn de recunoștință pentru jertfa soldaților români (Smârdan, Arciar, Rahova ș.a.). După intervenția României împotriva Bulgariei în al Doilea Război Balcanic din 1913, monumentele românești au dispărut, fiind distruse de autoritățile bulgare.

²⁰ M. Eminescu, *O parte a cestiunii orientale*, 4 august 1878, după Mihai Eminescu, *Publicistică*, Chișinău, Cartea Moldovenească, 1990, p. 174.

²¹ G. Weigand, *Românii și aromânii în Bulgaria*, 1900, extras tradus în *Românii din Timoc*, vol. II, culegere îngrijită de C. Constante, A. Golopenția, București, 1943, p. 37.

²² G. Weigand, *Dialectele românești ale Valahiei Mici, ale Serbiei și ale Bulgariei*, 1900, extras tradus în *Românii din Timoc*, vol. I, culegere îngrijită de C. Constante, A. Golopenția, București, 1942, p. 89–90.

Lucrurile s-au transformat vizibil, odată cu întărirea națională a statului bulgar, în perioada interbelică: „Românii aceștia transdanubieni rămăseseră multă vreme închiși în cele două țări, în care, după 1833 și 1878, s-au trezit cetățeni cu alt nume. Simțeau că sunt deosebiți de concetățenii lor, prin regimul aparte pe care au început să-l aibă. Drepturile vechi se pierdeau, în ce-i privea, cu fiecare zi. A fost întâi școala și limba lor, mai târziu biserica și, la sfârșit, tot ce le dădea și le păstra o înfățișare proprie. S-a mers atât de departe încât li se sfășiau, când ieșeau pe uliți, hainele albe, pentru că le purtau de când se pomeniseră între oameni îmbrăcați în haine închise la culoare sau chiar negre. Nu li se îngăduia o asemenea deosebire de ceilalți. Nu mai puteau să vorbească în limba părintească decât pe furiș. Între cei mai mândri dintre ei s-a născut atunci o dorință de împotrivire. De pe urma acestei împotriviri au început să se ivească la școlile de dincoace de Dunăre, între noi, tot mai mulți școlari veniți din mijlocul lor. Dacă nu puteau să-și vadă de suflet acasă, făceau ce puteau și-și trimiteau copiii între frații liberi, ca să apere, cel puțin în ei, acest suflet”²³.

Și un reputat intelectual, ca George Murnu, reacționa la tratamentul aplicat de autoritățile bulgare elementului românesc din Timoc: „Cazul cel mai caracteristic ni-l prezintă starea românilor din Valea Timocului și dreapta Dunării – care sunt cu totul oropsiți de noi și lăsați pradă unor autorități, care nu-și fac nicio taină din persecuția și înjosirea lor până la nimicirea totală a ființei lor etnice”²⁴.

Emanoil Bucuța, în 1923, își pune o firească întrebare, privind firele tainice care țin în viață elementul românesc din zona timoceană: „Și, când toate așezămintele îl înconjoară de pretutindeni cu un cerc tot mai strâmt de deznaționalizare, aceeași întrebare mirată se naște: Ce ține pe acest crâmpieiu de popor? Care e cetatea așa de tare, unde se adăpostește și încă se mai apară? Iată! Poporul își are legile lui nescrise, care scapă celorlalte. El intră numai anevoie și nedeplin în tiparele statului. Civilizației seculare curtene și orășenești, îi împotrivește civilizația proprie, elementară și cu necercetate și necuprinse izvoare. În locul religiei cu mărturisiri ale credinței și canoane, el își are sfinții puterilor firii, eresurile și sărbătorile soarelui; în locul științei și al cărții, înțelepciunea încercată de mii și milioane, cântecele, descântecele și basmul; în locul vieții de stat, legăturile rudeniei și îngrămădirilor tainice, arta și petrecerile, portul și locuința, limba și obiceiurile. De toate celelalte se poate lipsi sau pe toate le îndură; fără ale lui nu poate trăi. Ele-i alcătuiesc însăși ființa cea netrecătoare, simțul obștei, vatra de putere și îndreptarea nesmintită, în câmpii, fără alte stele, ai existenței colective”²⁵.

²³ Emanoil Bucuța, *Introducere*, la *Românii din Timoc*, vol. II, culegere îngrijită de C. Constante și A. Golopenția, București, 1943, p. XVII–XVIII.

²⁴ George Murnu, *Românii din Valea Timocului și dreapta Dunării*, în revista „Timocul”, 1934, an I, nr. 3–4, p. 3.

²⁵ Emanoil Bucuța, *Românii dintre Vidin și Timoc*, București, 1923, p. 58.

Încheiem cu un citat, în spiritul european de astăzi, scris de o personalitate interbelică, în prefața la culegerea de izvoare dedicată românilor timocenii: „Comorile sufletești ale neamului românesc sunt valori permanente. Noi nu am venit aici din continente străine spre a ne aclimatiza culturii europene. Noi facem parte integrantă din patrimoniul biologic și din patrimoniul european al Europei. Nu avem deci nevoie nici să ne scuzăm, nici să ne justificăm existența. Justificarea noastră în viața Europei este însăși existența noastră aici, din toate timpurile”²⁶.

Aceste forțe tainice ale comunităților, constând în credințe, obiceiuri și tradiții, și care reprezintă însăși obiectul de studiu al etnografiei, am încercat să le descoperim în cercetările noastre întreprinse în anul 2009. Avem convingerea că rezultatele cercetărilor sunt importante nu numai la nivel științific național, ci și la nivel mai larg, european, întrucât ele reprezintă valori ale patrimoniului imaterial pe cale de dispariție, nu datorită doar modernizării sociale, cât mai ales declinului demografic din zona timoceană și a proceselor de asimilare etnică.

5. LOCALITĂȚI ÎN CARE S-AU REALIZAT CERCETĂRI ETNOGRAFICE DE TEREN. CARACTERISTICI ETNO-DEMOGRAFICE

Vreme de patru decenii, colectivul de etnografi ai Institutului de Cercetări Etnologice și Dialectologice, redenumit, după 1990, Institutul de Etnografie și Folclor, a lucrat la elaborarea *Atlasului etnografic român*, lucrare monumentală prin amploarea cercetărilor, realizând anchete de teren în 600 de localități de pe întreg teritoriul României, chestionarele având peste 1 200 de întrebări și existând peste 18 000 de repondenți²⁷. Această lucrare, la care au participat și s-au format două generații de etnografi, se află astăzi în faza finală. Au fost tipărite trei volume, sub coordonarea dr. Ion Ghinoiu, secretarul științific al Institutului și șeful Departamentului de etnografie: *Habitatul*, vol. I, 2003, *Ocupațiile*, vol. II, 2005, *Tehnică populară. Alimentație*, vol. III, 2008. Urmează, până în anul 2011, să fie tipărite și ultimele două volume: *Portul și arta populară*, vol. IV, și *Sărbători și obiceiuri*, vol. V.

În paralel cu realizarea *Atlasului etnografic român*, s-a lucrat și la editarea răspunsurilor la chestionarele etnografice, clasificate pe regiuni istorice. Seria dedicată sărbătorilor și obiceiurilor s-a încheiat prin publicarea a cinci volume: *Oltenia* (vol. I), *Banat, Crișana, Maramureș* (vol. II), *Transilvania* (vol. III), *Moldova* (vol. IV), *Dobrogea, Muntenia* (vol. V)²⁸.

²⁶ Sabin Manuilă, *Prefață, Românii din Timoc*, vol. II, culegere îngrijită de C. Constante, A. Golopenția, București, 1943, p. XIV.

²⁷ Ion Ghinoiu, *Introducere* la volumul de documente etnografice *Sărbători și obiceiuri. Vol. I, Oltenia*, Editura Enciclopedică, București, 2001, p. XVII.

²⁸ Volumele I–IV au apărut la Editura Enciclopedică, în anii 2001, 2002, 2003, 2005, iar vol. V, la Editura Etnologică, 2009.

Este evident că astfel de lucrări nu se vor mai realiza curând, din lipsă de fonduri și resurse umane. Cercetarea se face astăzi, în principal, prin derularea unor proiecte punctuale, desfășurate pe durata a doi, trei ani, obținute prin competiție și realizate cu colective restrânse de cercetători.

Într-o primă fază, atlasul etnografic a fost gândit ca atlas etnografic al României. Titlul sub care a fost finalizat este de *Atlasul etnografic român*. În recenzia realizată la vol. II²⁹, se sesiza faptul că atlasul nu-i cuprinde și pe românii din afara statului național, sugerându-se autorilor să se gândească la un volum suplimentar, dedicat comunităților istorice din Basarabia, Bucovina, Ungaria și Peninsula Balcanică.

Etnografii din Institutul de Etnografie și Folclor au avut în vedere, după anul 2000, și cercetarea comunităților istorice. Ocazia s-a ivit prin grantul CNCSIS-IDEI nr. 960/2009, demarându-se un proiect de extindere a cercetărilor *Atlasului etnografic român* și la comunitățile de români din Bulgaria. S-a făcut, astfel, primul pas către culegerea de date etnografice, care să servească la elaborarea unui atlas etnografic al românilor din jurul granițelor. S-a stabilit ca, pentru fiecare țară unde există comunități lingvistice românești (vorbitoare de idiomuri, dialecte), să se realizeze un atlas, care să surprindă sărbătorile și obiceiurile din ciclul familial (naștere, căsătorie, înmormântare), ciclul calendaristic (sărbători peste an), precum și reprezentări mitice, sărbătorile comunitare și cele din calendarul agro-pastoral, cartografiate pe hărți. Celelalte teme legate de habitat, ocupații, tehnică populară, port și artă populară, nu sunt urmărite decât în mică măsură, în această fază. De asemenea, pentru fiecare regiune etnografică se va edita un volum cu transcrierea (literară, nu lingvistică³⁰) răspusurilor la chestionarele etnografice.

În acest scop, s-au ales, pentru desfășurarea anchetelor etnografice, localități-pilot din regiunea Timocului și de pe Valea Dunării, locuite într-o proporție semnificativă de români, reprezentative zonei respective, chestionarele etnografice completându-se în limba română. În arealul dintre Vidin, Dunăre și Timoc, am desfășurat, în cursul anului 2009, împreună cu drd. Adelina Dogaru și dr. Ionuț Semuc, cercetări etnografice în următoarele localități:

1. Bregovo (Bregova), oraș de graniță între Bulgaria și Serbia, situat la 30 km de Vidin, cu 5 000 locuitori. Despre românii din Bregova, Felix Kaniz scria că „imigrația valahă în Bregova s-a petrecut cam acum 25 de ani”. Nu se precizează anul și nici cât de importantă a fost această imigrație. Evident, avem în Bregova mai multe straturi de populație românească, atât autohtonă, cât și venită mai târziu.

2. Drujba (Sveti Petăr, Molălia), sat de pădureni, situat la 14 km de Vidin, cu aproximativ 500 locuitori, în mare parte români.

²⁹ Gheorghită Geană, Raluca Nicoleta Preda. (2008). [Recenzie la] *Atlasul etnografic român*, vol. II, Ocupațiile. „Revista Română de Sociologie”, serie nouă, anul XIX, 2008, nr. 5–6, București, p. 533–536.

³⁰ Etnograful este interesat de acțiunea și desfășurarea unui obicei, nu de surprinderea caracteristicilor lingvistice. Evident, materialele înregistrate pot servi și analizei lingvistice, pentru cercetătorii din această ramură științifică.

3. Florentin, sat de văleni, situat pe malul Dunării, la 15 km de Vidin. Satul se află pe ruinele fostei cetăți romane Florentiana. În biserică se slujește și în limba română. O parte a locuitorilor din Florentin își au originea în satul Salcia din jud. Dolj. La sfârșitul secolului XVIII, țăranii din Salcia, de pe moșia boierului Săulescu, au fugit peste Dunăre, în împărăția turcească, unde au primit pământ gratuit³¹.

4. Gânzovo (Gânzova), sat de câmpeni, situat la jumătatea distanței dintre Vidin și Bregova, 15 km de Vidin, este locuit astăzi de 500 persoane.

5. Gomotarți (Gumătarți), sat situat pe malul Dunării, la 12 km de Vidin. Astăzi are o populație de 400 locuitori văleni.

6. Pocraina (Chirimbeg), comună românească situată la 5 km de Vidin, are aproximativ 1 000 locuitori văleni.

7. Rabovo (Rabova), comună de pădureni, situată aproape de granița cu Serbia, la 25 km de Vidin, în plasa Kula, având astăzi 500 locuitori. În biserica renovată de curând se slujește și în limba română.

8. Topoloveț (Boșneacu de Sus), comună de pădureni, cu aproximativ 500 locuitori, aflată în plasa Kula, la 23 km de Vidin.

9. Grațcovski Colibi, mic sat aflat la 40 km de Vidin, în plasa Kula, a fost întemeiat după războaiele balcanice, când Bulgaria cedează către Serbia nouă localități. O parte dintre locuitorii din Gradscov au rămas în Bulgaria, unde aveau terenurile. Satul este unul răsfirat, având cimitirele amplasate în apropierea gospodăriilor. În 1950, satul avea 720 de locuitori, iar astăzi mai are 50. Casele sunt părăsite, unele complet devastate. Populația având peste 55 de ani, este previzibil că acest sat, în 10 ani, va dispărea.

La ultimul recensământ, din anul 2001, au fost recenzați, pe întreg teritoriul Bulgariei, 10 566 vlahi (vlasi) și 1 088 români. În oblastul Vidin apar doar 155 vlahi și 16 români.

Tabelul nr. 1

Localitățile cercetate	G. Weigand (1900)		Recensământ 1920		A. Dumitrescu-Jippa, Oc. Metea (1943)	
	români	bulgari	români	bulgari	români	bulgari
Bregovo (astăzi oraș)	4 503	161	4 826	103	5 500	—
Drujba	641	—	829	11	1 100	—
Florentin	747	—	1 029	2	1 350	—
Gânzovo	1 770	—	2 117	89	2 500	—
Gomutarți	1 400	—	1 759	22	2 150	—
Pokrainsa	1 687	—	2 134	9	2 750	—
Rabovo	1 687	—	1 000	304	2 500	—
Topoloveț	664	—	818	107	1 075	—
Grațcovski Colibi (Grațscov, sat aflat în Serbia după 1919)	1 370	161	401	—	500	

³¹ Emanoil Bucuța, *Românii dintre Vidin și Timoc*, 1923, p. 23.

6. INFORMAȚII ETNOGRAFICE

Din punct de vedere etnografic, populația românească din acest spațiu se împarte în trei categorii, între care există mici deosebiri la nivel etno-folcloric: pădureni, văleni și câmpeni.

Obiceiurile familiale din ciclul familial (naștere, căsătorie, înmormântare), sărbătorile de peste an, tradițiile, cântecele sunt valorizate pozitiv de către tineri, mai ales de către cei care provin din mediul rural. În unele sate s-au alcătuit formații artistice, care au reușit, prin intermediul asociațiilor, să ajungă la festivaluri folclorice din România. În schimb, datorită emigrării masive a populației active, bătrânii nu mai performează obiceiurile, păstrate încă vii în memoria lor. Întrebând de un obicei, de multe ori ți se răspunde că nu mai are cine să-l facă, fiindcă nu mai sunt oameni în sat. Exemplu din satul Drujba: „Da, se colinda, acum nu mai, nu mai sunt copii. La noi în sat sunt trei, patru copii, la vale o fată și încă vreo doi, trei. Când eram eu, și eu am umblat așa, atunci eram copii mulți. Era în toată casa câte doi copii aproape și umblam. Pe urmă, după democrația asta, o luă să umble și dăscălița cu ei vreo doi ani de zile și pe urmă nu mai umblă nima. Acu nu mai e nima. Anu' trecut n-am făcut colaci, că n-a fost nima”³².

Studiind obiceiurile și credințele din acest areal descoperi unitatea spirituală, lingvistică, și culturală cu spațiul românesc nord-dunărean. O notă aparte o dă însă folosirea limbii vechi românești, plină de arhaisme. Românii timocenii nu folosesc formule de politețe. De asemenea, există neologisme preluate din limba bulgară, precum și cuvinte păstrate din limba turcă.

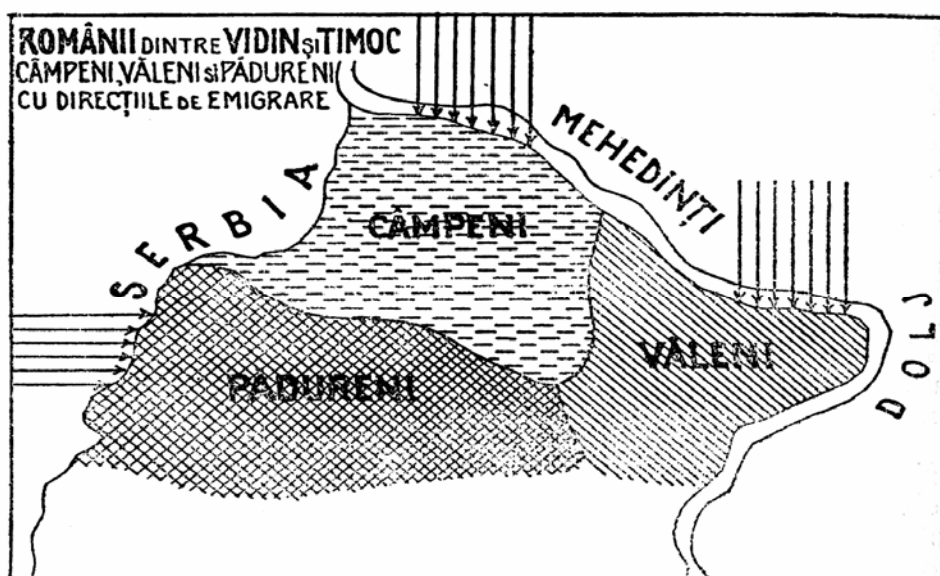
În plan etnografic, deosebirile dintre cele trei grupe de populație din zona timoceană (pădureni, văleni, câmpeni) sunt mici, estompându-se de-a lungul vremii. În fapt, aici există mai multe straturi de populație românească, amestec realizat în ultimele patru secole. Există o veche populație românească autohtonă, în acest areal al etnogenezei românești, subțiat și presat de populația slavă. Românii timocenii numesc și astăzi Vidinul cu numele străvechi Dii.

După ce, în 1923, Emanoil Bucuța arăta faptul că în zona Timocului sunt trei populații etnografice, ceea ce arată trei direcții diferite dinspre care au pătruns în acest colț prins între Dunăre și Timoc, respectiv vălenii și câmpenii dinspre Dolj și Mehedinți, pădurenii dinspre Serbia, ceea ce este pe alocuri adevărat, dar la un nivel redus de populație, în 1942, în introducerea realizată la cele trei volume de studii și izvoare îngrijite de C. Constante și A. Golopenția, același savant scria: „Românii din dreapta Dunării erau și nu erau într-altă țară. O apă largă, plutitoare, mai mult leagă decât desparte pe locuitorii celor două maluri. Treceți, mai ales de la noi la ei, s-au întâmplat în toate vremurile și îndeosebi în acelea când se închea un popor. Numai de puțini ani, de când se tot vorbește de o înfrățire și solidaritate a statelor, hotarele dintre ele s-au ferecat cu o sută de lacăte. S-a crezut de alții și,

³² Interviu din 25 noiembrie 2009, femeie, n. 1950, sat Drujba, Bulgaria: realizat de Ionuț Semuc.

ceea ce este mai hazliu, s-a crezut și de noi, că toți acești români sunt revărsări etnice din părțile noastre. N-aveam ce găsi deosebit la ei, odată ce nu erau alții, ci erau tot noi. Erau un fel de români plecați în străinătate... Am fost și eu, în mai multe rânduri, la acești români, la cei bulgari mai mult și la cei sârbi mai puțin. Cei mai din fund, ca și cei mai din față, fie că știu, fie că nu știu de țara liberă a fraților lor de la miazănoapte, se cunosc prin amintiri, prin limbă și obiceiuri, ca români. Ei și-au dat nume din cele mai mici, după cum sunt așezați pe o vale sau o alcătuire de pământ ușor de deosebit, plai, câmp sau vale, dar nu și-au zis niciodată, laolaltă, olteni sau munteni sau bănățeni. Câte o undă de populație românească din Banat, din Oltenia și din Muntenia a ajuns dincolo de Dunăre, la date și din pricini care se pot urmări. Fiind mai noi decât băștinașii și mai zgomotoși pentru istorie, au putut să se arate cercetătorilor ca români olteni, munteni sau bănățeni. Sunt, și mai mult nu sunt, ceea ce spun astăzi că sunt. Băștinașii, românii mai vechi decât ei, vatra care a primit pe noii veniți au fost alții și alta. Dovezile nu așteaptă decât să fie găsite³³.

Cu aceste gânduri, pentru a căuta aceste dovezi, am plecat la drum. Din punctul nostru de vedere, cercetările desfășurate în acest areal vor fi elocvente pentru a arăta întinderea ariei etno-folclorice românești, care face legătura cu o alta, dincolo de Timoc, în Serbia.

³³ Emanoil Bucuța, *Introducere la Românii din Timoc*, culegere îngrijită de C. Constante și A. Golopenția, București, 1942, p. XVII–XVIII.

Localități cercetate în Timoc (Bulgaria)

Autor: Emil Țîrcomnicu

„CULTURA TRADIȚIONALĂ” ÎN ROMÂNIA ÎN PERIOADA COMUNISTĂ. O ANALIZĂ DIN PERSPECTIVA STUDIILOR CULTURALE

SIMONA ȘTEFĂNESCU*

ABSTRACT

FOLK CULTURE IN ROMANIA DURING THE COMMUNIST PERIOD. AN ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVE OF CULTURAL STUDIES

The paper starts from the theoretical perspective opened by the *culturalist* approach, that introduced the so-called *break* from the end of '50s in cultural studies, and took into consideration the meaning of the concept *popular culture* not as opposite to that of *elite culture* or *high culture*, but as a term which refers to the cultural products, practices and artefacts produced *by* and *for* people, also with a special focus on their complex relationship with the political and economic agenda of the period.

The research focuses on the popular culture in the communist Romanian society between 1947–1989. The general objective of this larger study was to outline the main aspects of the popular culture in the communist Romania and to identify the popular culture practices and artefacts and their roots. In this paper there will be presented the results regarding the *folk culture* as a distinct part of the popular culture. I analyzed both the practices of folk culture (what is included in the term of *lived culture*) and the products and artefacts of folk culture (as a part of the larger concept of *lifestyle*). Besides this, because these issues have been little explored from this perspective in Romania, I also paid close attention to unanticipated themes that could arise from the empirical research.

The method used for accomplishing the objectives of the research was the *social biography* (in the form of *life histories*). More exactly, I used the technique of 'multiple autobiographies', understanding the term in its classic sense, as subjects' narrations about themselves, about their own lives. This method allowed me to obtain 'subjective' data about the 'lived culture', and also about the existence, evolution, appropriation, negotiation, resistance or rejection of the popular culture products, which in the end could lead us to outline the situation of popular culture elements in Romania in the communist epoch.

Keywords: popular culture, folk culture, lived culture, lifestyle, cultural studies, communism, life histories.

* Address correspondence to Simona Ștefănescu: Bulevardul Camil Răssu nr. 1, Bl. 14B, Sc. B, Ap. 70, sector 3, 031731, București, România, e-mail: simona.stefanescu@shd-net.com.

1. CADRUL TEORETIC ȘI CONCEPTUAL

Specifică studiilor culturale este tendința de a considera din ce în ce mai multe domenii de activitate umană ca fiind „cultură”. Această tendință se înscrie într-un curent mai larg, care tinde spre reflexivitatea radicală, în, practic, toate domeniile de activitate umană, și care este caracteristic epocii moderne (Lawson, 1985; Giddens, 1991). Termenul de *cultură*, utilizat în studiile culturale, se referă la preocupările, motivate sociologic și antropologic, pentru practicile și produsele activității umane. Acestea sunt considerate ca exprimând și incluzând, totodată, o anumită subiectivitate. Sensul este văzut ca un *construct social*, iar studiile culturale tind să analizeze modul în care este acesta structurat, articulat și pus în circulație în diverse medii (Dahlgren și Sparks, 2000, p. 19).

Această lucrare pornește de la perspectiva teoretică deschisă de „curentul culturalist”, a cărui apariție a constituit una dintre materializările așa-numitei „rupturi”, de la sfârșitul anilor ’50, în studiile culturale. Această „ruptură” a fost marcată de apariția studiilor unor autori precum R. Hoggart (1957), R. Williams (1958), S. Hall (1964), E. P. Thompson (1968), care au constituit o provocare pentru tradiția liberală/idealistă, în care valorile și ideile erau considerate autonome și libere, separate de viața economică și politică a societății. În același timp, acești autori au provocat, de asemenea, teoriile reduționiste marxiste anterioare, care vedeau cultura ca fiind determinată, în cele din urmă, de baza economică a societății. Noii teoreticieni au încercat să explice cultura ca având o interrelaționare complexă cu alte aspecte ale vieții politice, sociale și economice (Casey *et al.*, 2002, p. 57). Din această perspectivă, cultura este produsă activ – ea nu este un receptor pasiv, influențat de structurile economice; ea poate fi, la rândul său, influentă.

În lucrarea de față utilizăm termenul de „cultură tradițională”, ca un echivalent al termenului englezesc de „folk culture”. În studiile culturale britanice, în tradiția cărora îmi încadrez cercetarea, „folk culture” se referă la o parte distinctă și importantă a conceptului de „cultură populară” (*popular culture* – engl.), fiind subliniată, adesea, continuitatea dintre „cultura tradițională” (*folk culture*) și cultura populară¹. Conceptul de „cultură populară” va fi înțeles în accepția mai largă a curentului culturalist, nu în sensul de „ceea ce rămâne” în afara „culturii elitelor” (în ansamblu sau numai ceea ce era considerat „cultura superioară/înaltă” – *high culture* – engl.), ci în sensul de ceea ce este produs *de și pentru* oameni, incluzând

¹ Precizez că termenul de „folk” păstrează în această lucrare sensul său original din limba engleză (fie adjectiv: „referitor la artă, cultură etc. cu înțelesul de tradițional, provenind de la oamenii obișnuiți”; fie substantiv: „muzică sau cântec în stilul tradițional al unei țări sau comunități; exemplu: muzică folk” – conform *Oxford Advanced Learner’s Dictionary*, Oxford University Press, 1996, p. 456) și nu sensul transformat, în care a fost preluat/adaptat în limba română (substantiv neutru/adjectiv invariabil, desemnând „stil în muzica ușoară contemporană, care utilizează motive din muzica populară” – conform *DEX. Dicționar explicativ al limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998, p. 389).

aici produse, artefacte și practici, forme indigene de cultură, ca expresii legitime ale oamenilor. Din acest punct de vedere, cultura populară include „cultura tradițională”. Deși o parte importantă a ceea ce se chema *folk culture* a dispărut odată cu destrămarea comunităților organice (al căror mod de viață o generaseră), unele forme ale acestora au supraviețuit într-un chip transformat. Cu toate că industrializarea și urbanizarea au dus la procesul de profesionalizare și îndepărtare a artistului de viața și experiențele publicului, artiștii cu adevărat „populari” construiesc actul artistic din viața, experiențele și atitudinile oamenilor și exprimă ceva de valoare pentru ei (Hall și Whannel, 1965, p. 67).

Întorcându-ne la termenul mai larg de „cultură populară”, care va fi un concept-cheie în cercetarea care urmează, trebuie spus că am inclus în el și ceea ce se numește „cultură de masă”, evitând disjuncția făcută de unii autori între „cultura superioară/înaltă” – *high culture*) și „cultura inferioară/de jos” – *low culture* – engl.). În această disjuncție, prima ar reprezenta cultura de calitate, realizată mai ales de și/sau pentru elite (inclusiv „artiști de elită”), în timp ce a doua ar fi „cultura decăzută”, echivalentă în mare măsură cu „cultura de masă”, care este concepută a fi cât mai „pentru mase” și „despre mase” (Sparks, 2000, p. 42) și caracterizată prin standardizarea și decăderea produsului cultural, ca urmare a permanentei căutări a succesului comercial. În opinia mea însă, în prezent este greu de trasat o graniță între „cultura decăzută” și cultura care exprimă ceva de valoare pentru oameni. De aceea, ca și mulți alți autori, de altfel, în lucrarea de față voi considera mai degrabă „cultura de masă”, cel puțin în unele din formele ei, ca fiind o parte a culturii populare, alături de „cultura tradițională” (*folk culture*). Din acest punct de vedere, consider relevantă concepția lui J. Fiske (1989): termenul de cultură populară se referă la un proces – însușirea interpretativă de către oameni a produselor culturii capitaliste de masă. Prin „oameni” el înțelege, într-o versiune revizuită a analizei de clasă marxiste, *majoritatea populației*, care nu intră în ceea ce el numește „grupul/blocul puterii” (*power-block* – engl.). Sensibilitatea populară, spune el, are puterea de a transforma artefactele culturii comercializate de masă în spații de rezistență față de „grupul/blocul puterii” și față de ordinea culturală, politică și socială dominantă. Momentul de rezistență și popularitatea culturii populare nu rezidă în natura textelor vieții culturale, ci tocmai în momentul consumului. Prin productivitatea modurilor de interpretare, oamenii generează conținutul opozițional al popularului și subminează logica de tip „bunuri de consum” a culturii comerciale, selectând, din multitudinea de produse ale industriilor culturale și din multitudinea de posibile moduri de interpretare a acestor produse, pe acelea care se adresează direct simțului popularului și care pot fi folosite pentru a da un sens popular experienței sociale (Fiske, 1989, p. 24).

Alte aspecte referitoare la cultura populară sunt următoarele: **a.** măsura în care cultura populară *este impusă* oamenilor, în general (prin corporațiile media sau prin agențiile statului), sau *derivă din* propriile lor experiențe, gusturi, obiceiuri și așa mai departe; **b.** măsura în care cultura populară este doar o expresie a poziției

de clasă subordonate și fără putere sau este o sursă autonomă și potențial eliberatoare a modurilor alternative de a vedea și a face, care pot fi opuse culturii dominante sau oficiale (O’Sullivan *et al.*, 1997, p. 232). Astfel, ceea ce este „socotit” drept cultură populară depinde, într-o anumită măsură, de posibilitatea interesului față de ce *înțelesuri* anume sunt produse de și pentru „oameni” și de posibilitatea ca aceste înțelesuri să fie relevante pentru „ce vrea publicul” sau pentru „ce primește publicul”. De fapt, studiul culturii populare nu poate merge prea departe fără o încercare de a face legătura între producția și reproducția socială a înțelesurilor și diviziunile și antagonisme de clasă, economice și politice (*ibidem*, p. 233). Această recunoaștere a unei relații între clasă și cultură a condus la o extindere a atenției, dincolo de preocupările inițiale, asupra unor artefacte culturale atât de evidente precum textele, ajungând să includă acum și practicile, stilul de viață (*lifestyle* – engl.) și tot ceea ce a fost reunit sub termenul de „cultură trăită” (*lived culture* – engl.). Pe de altă parte, această recunoaștere a condus și la redescoperirea „culturii politice”, adesea asociată cu opera lui A. Gramsci și cu conceptele lui de „hegemonie” și „național-popular”. Prin urmare, deoarece atenția mea se îndreaptă spre relația complexă dintre cultura populară și agenda politică, economică și ideologică a regimului dictatorial comunist din perioada 1947–1989, voi lua ca referință conceptele de *hegemonie* și *ideologie*, așa cum au fost definite de A. Gramsci, punând accent pe faptul că, în timp ce în societățile democratice lupta pentru putere și dominație are loc la nivelul societății civile – prin intermediul ideologiei –, dictaturile represive pot să controleze populația prin forță. Astfel, impunerea ideologiei dominante în regimul comunist, menită a servi nevoilor și intereselor elitei aflate la putere, a fost una directă și vizibilă, spre deosebire de societățile democratice, în care este nevoie de o serie de diferite strategii persuasive pentru a impune o ideologie dominantă (înțeleasă în termenii lui Gramsci). De asemenea, precizez că voi lua termenul de cultură populară în sensul său larg, incluzând atât *produse și artefacte* culturale, cât și *practici* și elemente de „cultură trăită”.

2. PERIOADA COMUNISTĂ ÎN ROMÂNIA – SCURTĂ CARACTERIZARE

2.1. CONTEXTUL SOCIAL-ISTORIC-POLITIC – ETAPELE COMUNISMULUI ÎN ROMÂNIA

Regimul comunist în România nu a fost unul uniform, ci a cuprins câteva faze distincte, care, în unele aspecte, s-au deosebit radical între ele. După ce, între 1945–1947, forțele comuniste au preluat puterea prin violență și fraudă, cu ajutorul masiv al regimului de la Moscova, a urmat perioada 1948–1958, caracterizată prin unul dintre cele mai dure regimuri politice și economice din România: implementarea modelului stalinist, în plan economic (ceea ce a presupus procesele de naționalizare și colectivizare a agriculturii), politic (instaurarea monopolului puterii de către partidul unic și dictatura proletariatului, prin „ascuțirea luptei de clasă”) și cultural (construirea unui *homo sovieticus* român).

Perioada 1959–1971, numită de unii istorici „absolutismul luminat”, poate fi caracterizată ca una de „destindere” sau „relaxare”. Ea a debutat încă din ultimii ani de conducere ai lui Gh. Gheorghiu Dej și primii ani ai lui N. Ceaușescu. În această perioadă au fost luate măsuri de relaxare politică, economică, culturală, de îndepărtare de Uniunea Sovietică și reorientare spre valorile naționale.

În fine, în perioada 1971–1989 (în special începând cu anul 1974, când a avut loc Congresul al XI-lea al PCR, congres care a marcat sfârșitul „absolutismului luminat”, practicat după 1960) are loc revenirea la un regim dictatorial dur, însă unul diferit de tot ce fusese înainte, deoarece a fost un regim prezidențial, axat pe cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu. Regimul totalitar al lui Ceaușescu a introdus în România o nouă formă de socialism, anume socialismul dinastic, de familie, care s-a caracterizat prin: reintroducerea metodelor staliniste (de aceea a mai fost numit și „perioada neostalinistă”) de control al libertății oamenilor; cultul personalității împins la paroxism; impunerea la conducerea țării a membrilor familiei conducătorului și aplicarea principiului „rotirii cadrelor” în funcțiile de conducere din partid, astfel încât nimeni, în afara familiei lui Ceaușescu, să nu acumuleze prea multă putere prin ocuparea unei funcții; dezastru economic (centralizare strictă, economie planificată, industrializare păguboasă); lipsuri în majoritatea bunurilor de consum (inclusiv bunuri de consum elementare, precum alimentele și produsele de igienă) și chiar foametea populației, în ultimii ani ai dictaturii.

2.2. MASS-MEDIA ȘI CULTURA POPULARĂ ÎN ROMÂNIA SOCIALISTĂ

Evoluția mass-mediei și a culturii populare în perioada comunistă trebuie înțeleasă în contextul social-politic descris mai sus, unul specific unui regim caracterizat prin controlul comunicării – nu doar al celei de masă, ci chiar și al celei interpersonale. Regimul comunist, indiferent de faza prin care a trecut, a avut tot timpul grija controlului, a cenzurii presei, și de aceea titlurile de presă trebuiau să fie limitate. Mai mult, media au fost înțelese, în România ca și în orice altă țară socialistă, drept instrumente principale ale propagandei de partid și de stat, prin urmare, orice alte funcții din mass-media, în afara celei a transmiterii propagandei oficiale, au fost lăsate în plan secundar. Aceasta nu înseamnă că trebuie minimalizat conținutul mass-mediei românești din perioada respectivă. Din contră, el trebuie analizat cu atenție, pentru că, dincolo de propaganda oficială și cu toate avatarurile cenzurii, unele medii (în special în acea fază „de destindere”) au produs programe care se ridicau la standardele vremii².

În timp ce unele mass-media, precum presa scrisă, radioul și televiziunea, au fost mai ușor și mai puternic supuse controlului, alte medii (înțelese în sensul larg

² Multe producții românești de radio și televiziune din vremea respectivă au fost recompensate cu premii internaționale (a se vedea, în acest sens, <http://www.srr.ro/> și <http://www.tvr.ro/>).

al termenului³) au fost mai puțin controlate și cenzurate (de exemplu muzica – oamenii făceau schimb deși copiau unii de la alții benzi magnetice și/sau casete audio; dar și unele cărți sau chiar unele filme transmise în cinematografe, iar către sfârșitul anilor '80, casete video). Putem aminti, aici, succesul de care s-au bucurat filmele americane, muzica *rock-and-roll* (precum cea a lui Elvis Presley) și mai târziu *rock* (precum Pink Floyd, Led Zeppelin, Queen etc.), muzica disco a anilor '70–'80, americană, dar și vest-europeană (precum Boney M, ABBA, Madonna, Modern Talking etc.) și petrecerile cu astfel de muzică, îmbrăcămintea adoptată (a avea blugi însemna atunci „a fi *cool*”, adică „a fi în pas cu moda”), coafurile (creț, tapat, *punk*, *break* ș.a.) etc.

Controlul și cenzura au devenit însă exacerbate în ultimii ani ai regimului lui Ceaușescu (anii '80), când au fost impuse restricții drastice în ceea ce privește, printre altele, conținutul mediei. De exemplu, seriile americane și britanice au fost eliminate din grila – oricum foarte limitată – de programe a televiziunii, pe motiv că prezintă o societate capitalistă decadentă, nocivă pentru „valorile” pe care încerca să le promoveze „societatea socialistă multilateral dezvoltată”. Printre acestea s-a aflat și serialul *Dallas*, foarte popular în România (interzis de Ceaușescu în 1982). În ciuda tuturor acestor restricții, în special în „perioada de relaxare” a socialismului, dar chiar și până la prăbușirea lui în 1989 (cu tot controlul lui Ceaușescu), produsele și practicile de cultură populare occidentale au pătruns în România cu precădere prin intermediul mass-mediei și au fost adoptate/apropiate de populație, fiind percepute de oameni, în special de către tineri, ca elemente ale modernității, în sensul de „a fi în pas cu vremea”.

3. OBIECTIVELE, IPOTEZELE ȘI METODA DE CERCETARE

Pornind de la cadrul teoretic schițat mai sus, prin cercetarea empirică, am încercat să văd cât de utile sunt conceptele referitoare la cultura populară, dezvoltate în țările occidentale pentru înțelegerea culturii populare specifice unui regim comunist. Lucrarea de față este o parte a unei cercetări mai ample, care s-a focalizat asupra culturii populare din România, în toată perioada comunistă, adică între 1947–1989.

Obiectivul general al întregului studiu a fost acela de a releva și analiza principalele aspecte ale culturii populare în România comunistă și de a identifica practicile și artefactele de cultură populară, ca și *sursele* și *rutele* lor. Prin urmare,

³ Sensul larg al noțiunii de „mass-media” sau „medium-uri de masă” se referă „nu doar la suporturile și mijloacele tehnice de transmitere a mesajelor (instrumentele comunicării), ci mai ales la caracterul masiv al mesajelor difuzate” (conform I. Drăgan, *Comunicarea*, vol. I, București, Editura Rao, 2007, p. 287). Din acest punct de vedere, mass-media cuprinde presa scrisă, radiodifuziunea și televiziunea, cinematograful, cartea, benzile, casetele audio sau videocasetele, afișul publicitar, telefonul, telegraful etc.

am încercat să aflăm: dacă a existat, în perioada comunistă, o continuitate istorică a perioadei monarhice anterioare celui de-al Doilea Război Mondial, în ceea ce privește produsele și practicile de cultură populară; dacă a existat o influență a fazelor distincte ale perioadei comuniste în România asupra culturii populare; în ce măsură produsele și practicile de cultură populară impuse de regimul comunist au devenit cu adevărat „populare” și cum au fost apropiate de oameni sau cum aceștia le-au rezistat/sau ele au fost respinse; dacă în România cultura populară a urmat *trend*-ul general al practicilor și artefactelor de cultură populară dezvoltate în societățile industrializate și cum au fost acestea importate, negociate, apropiate și posibil sancționate/interzise de forțele conducătoare.

În lucrarea de față vor fi prezentate doar rezultatele cercetării, care au reieșit urmărind obiectivele și ipotezele referitoare la „cultura tradițională” (*folk culture*), ca parte distinctă a culturii populare. Ca și în analiza celorlalte obiective de cercetare, și în ceea ce privește „cultura tradițională” am luat în considerare relația strânsă dintre diferitele ei aspecte și contextul/evoluția social-politică, deoarece, cum precizam mai devreme, regimul comunist din România nu a fost unul uniform, ci a cuprins câteva faze, care, în multe privințe, au diferit radical între ele. Prin urmare, prima noastră ipoteză de cercetare, referitoare la „cultura tradițională”, a fost aceea că produsele și practicile de *folk culture*, componente ale tradiției, transmise oral din generație în generație, ale căror „rădăcini” pot fi găsite (uneori adânc) în trecut, în vechea epocă rurală – când oamenii trăiau și munceau pământul, construindu-și propriile tradiții culturale și propriile practici de divertisment – au fost, spre deosebire de alte componente/elemente ale culturii populare, mai puțin modelate de fazele regimului comunist din România și au urmat calea lor continuă de dezvoltare istorică (de exemplu ritualurile/practicile populare specifice fie vieții de zi cu zi, fie sărbătorilor). În cazul în care unele din aceste produse și practici au fost interzise de regimul dictatorial, ipoteza noastră a fost că oamenii le-au reinventat sau au creat diverse forme noi de produse de cultură populară, prin care au încercat să opună rezistență ideologiei sovietice dominante: cântece, poezii sau ghicitori populare, bancuri, zicători cinice etc. – unele cu un înțeles explicit, altele cu subînțeles.

Am analizat atât practicile incluse în/presupuse de „cultura tradițională” (sau ceea ce este desemnat prin termenul de „cultură trăită”), cât și produsele și artefactele de „cultură tradițională” (ca parte a conceptului mai larg de „stil de viață”). De asemenea, deoarece această problemă a fost puțin explorată din această perspectivă până acum, mi-am propus să acord atenție tuturor temelor neanticipate, care ar fi putut să apară din cercetarea empirică.

Metoda utilizată a fost biografia socială, în forma „istoriilor de viață” (*life histories* – engl.). Mai exact, am folosit tehnica „autobiografiilor multiple”, termenul fiind înțeles în sensul său clasic, de relatare a subiecților despre ei înșiși, despre propria viață, urmând ca relatările respective să fie analizate și interpretate din postura teoretico-metodologică amintită mai sus. Utilizând această metodă am

încercat să văd: cum se împletește traiectoria de viață personală cu micromediul social, dar și cu dimensiunile macromediului (schimbările politico-sociale, instituțiile sociale etc.); cum și cât de activi erau actorii sociali și grupurile sociale și care erau consecințele acestui activism asupra socialului; cum au fost trăite și ce semnificații proprii au dat oamenii practicilor și artefactelor culturale; cum au fost înțelese „din interior” (Iluț, 1997, p. 99) unele fenomene social-politice, precum colectivizarea forțată, urbanizarea, industrializarea, migrația etc. La toate acestea se adaugă faptul că metoda biografică prezintă avantajul de a avea o perspectivă globală asupra unor fenomene social-istorice, deoarece, prin intermediul ei, interacțiunile individ-grup-societate sunt redată ca procese temporale *à la longue*, desfășurate, de obicei, pe parcursul a câtorva decenii. Aplicând această metodă, m-am așteptat să obțin rezultate și date „subiective” despre „cultura trăită” (*lived culture*), dar și despre existența, evoluția, apropierea, negocierea, rezistența sau respingerea produselor și practicilor de cultură populară, care, în cele din urmă, ne va permite creionarea situației culturii populare în România în epoca socialistă.

Am analizat autobiografiile realizate de 62 subiecți în perioada decembrie 2008–februarie 2009⁴. Subiecții au vârste diferite, de la 98 de ani, cel mai vârstnic, la 40 de ani, cel mai tânăr. Experiența lor de viață a fost așadar diferită. Se poate spune că minimum 20 dintre subiecți (născuți până în 1936) au trecut prin toate etapele vieții (copilărie – adolescență – tinerețe – vârsta maturității – bătrânețe); 12 dintre ei fac parte din ceea ce, în etapizarea psihologică a vieții, este numită „marea bătrânețe” (au peste 80 de ani). Tot ei sunt cei care și-au trăit copilăria, adolescența și chiar o parte din tinerețe înainte de instaurarea regimului comunist (1947). Alți cinci subiecți și-au trăit primii ani ai copilăriei în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În total, un număr de 28 de subiecți s-au născut înainte de anul 1947, anul instaurării definitive și totale a comunismului în România. Prin relatarea istoriei lor „subiective”, a propriilor vieți, în conexiune cu fenomenele și transformările socio-politice din societate, acești subiecți ne-au oferit o viziune de ansamblu asupra comunismului și a evoluției sale în societatea românească, adică date cu privire la toate fazele comunismului în România, inclusiv prima, „perioada stalinistă”. Alți 19 subiecți s-au născut între 1948–1958. Cum 1958 este considerat anul de start al perioadei de destindere/relaxare a socialismului în România, acești subiecți ne-au oferit informații despre „etapa relaxării” din ultimii ani ai conducerii lui Gheorghiu Dej și despre perioada care a urmat, „ceaușismul”. În fine, 15 subiecți s-au născut între anii 1959–1968, ca atare, biografiile lor ne-au relevat date cu privire la perioada conducerii lui Ceaușescu (începută în 1965), inclusiv nuanțe și diferențieri în interiorul acestei etape („ceaușismul cu față umană” – o continuare a „perioadei de relaxare” începută în 1958, urmat de „ceaușismul dinastic/totalitar”, început între 1971–1974).

⁴ Colectarea biografiilor a fost realizată de către studenții anilor II și III ai Facultății de Științele Comunicării, Universitatea Ecologică București, ca parte a lucrărilor practice realizate în cadrul cursului (pe care îl predau) de „Metode și tehnici de cercetare în științele comunicării”.

Din punctul de vedere al mediului rezidențial, 39 dintre subiecți s-au născut în mediul rural, iar 23 în mediul urban. Deși metoda biografică este una calitativă, deci respectarea unor proporții legate de vârstă, mediu de rezidență sau gen nu este un criteriu în alegerea subiecților, se poate spune că proporția de mai sus (39 subiecți din rural vs 23 subiecți din urban) reproduce proporția de la nivelul societății, societatea românească la vremea respectivă fiind una preponderent rurală. În fine, în funcție de genul lor, 31 subiecți sunt de genul masculin, iar ceilalți 31 sunt de genul feminin.

Autobiografiile au fost realizate urmând o structură dată de un ghid biografic, ale cărui teme principale au fost: *a.* data și locul nașterii, copilăria; *b.* școala; *c.* familia formată și munca; *d.* consumul de mass-media (înțelese în sens larg); *e.* alte elemente de cultură populară (inclusiv „cultură tradițională” – *folk culture*) – atât artefacte, cât și „cultură trăită” – *lived culture* (inclusiv practici culturale, stil de viață – *lifestyle*); atât produse culturale impuse de autorități, cât și produse generate de oameni (inclusiv ca forme de rezistență, precum bancurile antiregim), atât produse culturale autohtone, cât și produse străine, preluate pe diverse căi și adaptate etc. Din motive care țin de confidențialitate și de caracterul privat al identității subiecților, voi face referire la subiecți, pe parcursul lucrării, sub forma S1, S2,... S62⁵.

4. REZULTATELE CERCETĂRII ȘI DISCUȚII

4.1. PRACTICI DE „CULTURĂ TRADIȚIONALĂ”. „CULTURA TRĂITĂ” ÎN PERIOADA COMUNISTĂ

Una dintre practicile de cultură populară, care s-a păstrat din perioada monarhică anterioară celui de-al Doilea Război Mondial și a avut continuitate în perioada comunistă, a fost tradiția petrecerilor populare, la care oamenii – în special tinerii – se reuneau, ascultau muzică și dansau („jucau”). Cunoscute sub diferite denumiri, dar mai ales sub aceea de „hore” și „baluri”, aceste petreceri au o tradiție îndelungată (de secole chiar) în societatea românească, preponderent rurală. Aceste petreceri aveau loc în zilele libere ale oamenilor: „horele” aveau loc, în general, în aer liber, duminica, iar balurile în diferite spații (în special în „căminul cultural”), sâmbăta (însă aceasta nu este o regulă generală). Ele se caracterizează prin muzica populară cântată de cele mai multe ori *live* (de către „formații” numite „tarafuri”) și prin dansurile („jocurile”) populare. Hainele îmbrăcate de oameni la aceste petreceri erau „hainele bune”, adică de sărbătoare: costume populare naționale, în perioada precomunistă și chiar în primii ani ai comunismului, sau haine speciale de sărbătoare după. Petrecerile populare au supraviețuit urbanizării,

⁵ De reținut că subiecții au fost notați astfel în ordinea anului nașterii, prin urmare, S1 este cel mai în vârstă subiect, iar S62 cel mai tânăr.

în special sub forma „balurilor” (adică a reuniunilor organizate în diferite locații), fiind întâlnite aproximativ în aceeași formă și în orașe. Cercetarea noastră relevă faptul că aceste petreceri sunt rememorate de subiecți a fi avut loc pe tot parcursul perioadei comuniste, indiferent de fază. Ele îndeplineau atât rol de „distracție/divertisment” (*entertainment* – engl.), în special în perioada stalinistă, fiind una din singurele modalități de distracție/petrecere a oamenilor, cât și roluri sociale: pe de o parte, cunoașterea potențialilor parteneri de viață de către tineri, iar pe de altă parte, aducerea la un loc a oamenilor, întărirea spiritului comunitar și a comunicării de grup, „atacate” de ideologia comunistă, dar încă menținute de oameni.

S36: „Când eram tânără, mă duceam la horele care se organizau în fiecare duminică în poiana din sat, unde veneau atât tinerii, cât și bătrânii”.

S26: „Aveam multe prietene, cu care mergeam la baluri, care se organizau în fiecare sâmbătă de U.T.M. la noi în comună. Ne îmbrăcam în rochii vaporose, largi, ne făceam bucle mari – așa era moda atunci”.

„Căminele culturale”, în care aveau loc balurile (petrecerile din spații închise), sunt clădiri construite încă din perioada monarhică anterioară: ele au început să fie construite o dată cu anul 1922, la inițiativa Fundației Culturale Regale „Principele Carol”⁶ și au devenit, în scurt timp, principalul instrument de „promovare a culturii” în mediul rural. Căminele culturale erau locul de desfășurare nu doar a balurilor, ci a tuturor evenimentelor sociale locale, precum petrecerile legate de nunți și botezuri, serbările școlare, concursurile populare și școlare între comune, micile „concerte” sau „spectacole” – în special de muzică populară etc. În căminele culturale „sala de spectacol” (cu scenă și scaune pentru spectatori) coincide cu „sala de bal” (caz în care scaunele, portabile, sunt așezate pe margini, de unde poate fi urmărit „spectacolul” dansului din mijlocul sălii). Corespondentul în mediul urban al căminelor culturale erau „casele de cultură” – mai mari și îndeplinind mai multe funcții. În acestea, „sala de spectacol” și „sala de bal” nu mai coincid, ci sunt săli separate. De asemenea, balurile din mediul urban erau organizate și în alte locații, precum cantinele muncitorești, sau în aer liber, pe stadioanele uzinelor.

S28: „Se făceau întâlniri la căminul cultural din sat, unde se pregăteau spectacole cu dansuri, cântece, cor. Căminul cultural avea și taraf de lăutari și era condus de un profesor foarte talentat și dedicat. Cu formațiile respective se dădeau spectacole atât în comună, cât și în satele alăturate, unde aveau loc concursuri numite *dialog la distanță*”.

S15: „L-am cunoscut pe soțul meu la unul din balurile care se făceau pe vremea aceea duminică seara la Depou. Era o sală mare, unde se făceau toate petrecerile și balurile”.

⁶ Conform Barometrului de Consum Cultural 2005, realizat de Centrul de Studii și Cercetări în Domeniul Culturii, Ministerul Culturii și Cultelor, <http://209.85.229.132/search?q=cache:MX7j11BS6mEJ:www.culturalnet.ro/Downloads/prezentare-mtr/Prezentare%2520Camine%2520Culturale%2520final.ppt+camin+cultural&cd=2&hl=ro&ct=clnk&gl=ro&client=firefox-a>, ultima accesare 17 mai 2009.

S20: „Uzina Republica avea stadionul de fotbal lângă uzină și, când se apropia ziua plății salariului, sâmbăta, se făceau reuniuni, cu bere, mici, sucuri și altele, formații cu muzică populară foarte bune și ascultai și dansai toate genurile. Luai de băut, de mâncat, te treceau în borderou și la leafă îți opreau banii”.

Fără să ignore popularitatea acestor petreceri și fără să negligeze potențialul pericol al unor astfel de reuniuni, autoritățile comuniste erau atente la astfel de manifestări. Deși, cel puțin conform subiecților din cercetarea noastră, nu a existat o interdicție a acestor petreceri populare, ele erau supravegheate, cel puțin într-o anumită măsură, de informatorii autorităților. De aceea, multe petreceri populare, la o scară mai mică și fără a avea caracter public, erau organizate și în spațiul privat. Denumirile lor diferă la subiecți: „ceaiuri dansante” și „serate” (în special în prima etapă a perioadei comuniste), „bairamuri” sau „chefuri” în etapele următoare. De remarcat că și specificul lor se schimbă: deși se asculta muzică populară și se mai dansau și dansuri populare în continuare, în special în anii '60–'70 ele au început să devină locurile în care se asculta și muzica occidentală a vremii (*rock and roll*, apoi *rock*, *disco*) și se dansau dansurile aferente acestora (*twist*, *disco*) și alte tipuri de dansuri (vals, tangou, *blues*, *cha-cha-cha* etc.), diferite de „dansurile populare naționale”. Nu fără diverse restricții (de exemplu, dacă muzica era dată la maximum, atunci era foarte posibil ca Miliția să apară la ușă), aceste reuniuni au continuat să existe pe tot parcursul perioadei comuniste.

S34: „Îmi amintesc și de așa-zisele «serate», pe care le organizau de obicei câțiva flăcăi, care invitau fetele dragi, și unde se dansa după muzica de la patefon”.

S18: „Muzica la ceaiurile dansante era reprezentată de valsuri, tangouri și hore populare”.

S32: „În vacanțe ne întâlneam mai mulți băieți și fete și organizam «ceaiuri dansante» acasă la unul dintre noi, unde ascultam și dansam pe «muzica ușoară», înregistrată pe bandă magnetică de magnetofon: *blues*-uri, *twist*-uri, *charleston*, tangou etc.

S49: „Se asculta muzică *rock*, *disco* și se dansa tot asta”.

Alături de petrecerile (hore, baluri) organizate public în zilele libere, cultura populară din România a păstrat, în perioada comunistă, și petrecerile ocazionate de diferite evenimente din viața oamenilor (de exemplu, nunțile și botezurile). Dacă, legat de petrecerile propriu-zise, cu muzică și dans, autoritățile comuniste nu au introdus interdicții, altfel au stat lucrurile cu ceremoniile din biserici. Societatea comunistă se autoproclama „societate atee”, așa că participarea la ceremoniile din biserici era îngreunată sau chiar interzisă (membrii de partid, de exemplu, în toată perioada comunistă, nu au avut voie să intre în biserică, iar dacă totuși o făceau și erau prinși, erau sancționați). Așa se face că multe „cununii religioase” și „botezuri” au fost făcute pe ascuns.

S8 (vorbind despre perioada stalinistă, faza de început a comunismului în România): „După 1948 am fost urmărită permanent de un agent al Securității. Mulți colegi și cunoscuți au fost arestați sau au dispărut și nu s-a mai știut nimic de ei (...) Nunțile și botezurile se făceau în secret, pentru că mersul la biserică era interzis”.

La fel au stat lucrurile și cu ceremoniile bisericești legate de sărbătorile religioase. Oficial, Crăciunul și Paștele „nu existau” în societatea socialistă. Practic însă, ele erau celebrate, la biserică și (mai ales) acasă. Practicile culturale populare legate de sărbătorile religioase sunt alte elemente de „cultură tradițională” (*folk culture*), perene în toată perioada comunistă. Mai mult, alături de ceremoniile religioase propriu-zise și practicile legate de ele, cu ocazia acestor sărbători au fost păstrate și obiceiurile și ritualurile populare aferente: colindatul de Crăciun, vopsirea ouălor de Paști etc.

S25: „Crăciunul îl sărbătoream în familie, mergeam cu colinda, unde primeam de obicei covrigi, biscuiți și fructe, iar seara ne adunam în sat la căminul cultural. Anul Nou îl sărbătoream cu toții în sat la căminul cultural. De Paști mergeam la biserică. Seara ne îmbrăcam în haine noi și ne strângeam în fața căminului cultural, unde se făceau sârbe, hore și se petrecea până la miezul nopții”.

S24: „Locuiam la casă și îmi amintesc cum mergeam în Ajun la colindat. Era o tradiție a familiei și a satului. Mergeam împreună cu sora, verișorii și prietenii apropiați, să colindăm la rude și la vecini. Colindam, cântam și mâncam dulciuri (cei la care mergem ne ofereau dulciuri, nu bani). De Paști se întâlneau toate rudele, în fiecare an acasă la altcineva, și cinam după ora 12 noaptea, după ce luam lumina de la slujba de Înviere”.

S29: „Iarna se mergea cu capra, veneau mascații (uneori mai ieșea și cu bătaie). În prima dimineață de Paști trebuia să pui un ou roșu într-un ibric cu apă și să te speli cu acea apă pe ochi, pentru ca tot anul să ai obraji roșii ca oul înroșit”.

De remarcat este că unele din aceste elemente de cultură populară au fost adaptate astfel încât să nu atragă atenția autorităților comuniste, precum mici modificări în textele cântecelor cu care se colinda (de exemplu, numele lui Isus Cristos a fost scos din unele texte, astfel încât să absolve textul respectiv de o eventuală prohibiție) sau chiar schimbarea numelui și a datei la care Moș Crăciun venea pentru a da cadouri copiilor: moșul era numit pe atunci Moș Gerilă (pentru a exclude orice legătură cu Crăciunul, deci cu nașterea lui Isus Cristos) și venea nu pe 24 decembrie, ci pe 30 sau 31 decembrie, adică de Anul Nou.

S34: „Crăciunul nu aveam voie să-l sărbătorim – se sărbătorea doar în familie, discret – și atunci Moș Gerilă (așa îi spuneam lui Moș Crăciun) venea la Anul Nou”.

Continuitate a existat, de asemenea, și în celebrarea altor tipuri de sărbători: cele legate de credințe mitologice, având probabil „rădăcini” precreștine, ca și cele legate de muncile și sezoanele agricole. De exemplu, mulți subiecți rememorează obiceiuri populare legate de sărbătoarea „Sânzienelor”, o sărbătoare populară care are loc pe 24 iunie și care este legată, se pare, de cultul recoltei, al iubirii și al fecundității. În tradiția populară, la această dată fetele nemăritate își puteau afla (visa), dacă urmau anumite ritualuri, „alesul” și/sau anul în care urmau să se mărite.

S16: „Sânzienele reprezintă un prilej de întâlnire a tinerilor ce doresc să își unească destinele, o sărbătoare a iubirii, care era cinstită cum se cuvine, cu cântec, joc și voie bună”.

S54: „Cel mai spectaculos obicei, care m-a impresionat încă din primii ani de viață, se petrecea în noaptea de Sânziene, când toată lumea mergea la cimitir, la morminte, să aprindă lumânări, apoi băieții tineri luau cauciucuri uzate, se urcau cu ele în vârful dealului, le dădeau foc și le dădeau drumul să se rostogolească la vale”.

O altă sărbătoare populară, des invocată de subiecți, atât de cei mai bătrâni, cât și de cei mai tineri, este legată de celebrarea recoltei: ea avea loc toamna (data exactă variind în funcție de zona din România sau chiar de fiecare sat în parte) și implica o serie de ritualuri și obiceiuri.

S29: „Cea mai frumoasă zi din an era Ziua Recoltei. Toate casele se împodobeau cu roadele pământului (struguri atârnați la geamuri, știuleți de porumb agățați de porți, fructe aranjate în castroane mari de pământ), oamenii se îmbrăcau cu cele mai frumoase haine, căruțele erau lustruite și împodobite, cailor li se împleteau coamele cu canafi roșii. Se bea must, se mânca pastramă de oaie, taraful se auzea până în satul vecin, se încingeau hore, care ridicau țărâna în aer”.

Practici de cultură populară „trăită” existau toamna, în conexiune cu recolta, nu doar prin organizarea unor sărbători și ceremonii, ci și în munca și viața cotidiană a subiecților. Anumite activități agricole (precum depănușatul porumbului) erau transformate în prilejuri de reuniune socială și în ritualuri populare: membrii comunității se ajutau pe rând între ei, făcând din aceste reuniuni prilejuri de împărtășire a unor diverse elemente de cultură populară, cum ar fi: cântece populare, ghicitori, zicători, povești populare, glume, bancuri etc.

S7: „Se făceau grămezi mari de porumb în curte și, când cădea seara, veneau vecinii, se făcea șezătoare și se depănușa porumbul. Se făcea un felinar dintr-un dovleac, adică scobeam dovleacul și înăuntru băgam lumânări. Într-un ceaun mare fierbeam porumbul care rămăsese încă moale, bun pentru fiert. Pentru copii era paradisul, mai ales ca aveam voie să stăm până târziu”.

S57: „Toamna se organiza o așa-numită «clacă», adică lumea se strângea la o anumită gazdă, pe care o ajutau la diferite treburi, de exemplu la curățatul porumbului. În timpul acesta gazda servea oaspeții cu prăjituri și vin. Munca se făcea cu bucurie, pentru că se spuneau glume, ghicitori și povești sau se cântau cântece populare”.

Așadar, în ceea ce privește *practicile* de cultură populară, una din ipotezele de cercetare de la care am pornit se confirmă prin analiza biografiilor: practicile populare, despre care am vorbit mai sus, s-au păstrat în aceeași formă sau au fost reinventate/adaptate în perioada comunistă (precum redenumirea lui Moș Crăciun și „mutarea” tradiționalului Ajun al Crăciunului cu câteva zile mai târziu), iar evoluția lor nu a depins de fazele comunismului, ci mai degrabă de evoluția istorică și culturală a societății.

Cercetarea ne-a relevat însă și alte aspecte interesante, legate de practicile de „cultură trăită” ale oamenilor în perioada comunistă. Astfel, conform istoriilor de viață analizate, pe lângă toate obiceiurile, ritualurile, ceremoniile religioase etc. amintite mai sus, în perioada respectivă au apărut și s-au dezvoltat și diverse „activități specifice timpului liber” (*leisure activities* – engl.), odată cu dezvoltarea tehnologică și a mass-mediei. Una dintre acestea a fost mersul la cinema. Deși existau cinematografe și înainte de război, acestea funcționau numai în marile orașe și erau accesibile numai anumitor categorii de oameni. Cinematograful a devenit cu adevărat un fenomen de masă în orașe abia în anii ’40–’50. În mediul rural, un surrogat pentru cinematograful au fost filmele difuzate (în unele sate) în zilele de week-end, la căminele culturale, dar mai ales prin ceea ce se chema „caravana cinematografică”, o activitate specifică timpului liber, care se derula în doi pași: **a.** cu câteva zile înainte, o mașină trecea prin sat, anunțând printr-un megafon filmul care urma să ruleze, ca și data și locul în care urma să se întâmple acest lucru; **b.** urma difuzarea propriu-zisă a filmului, la data și la locul indicat – de obicei, căminul cultural, dar și în săli de școală, spații în aer liber etc. Ceea ce prezintă interes pentru tematica noastră, din analiza biografiilor este practica ritualizată, socială, a mersului la film, fie la cinema, fie la căminul cultural, fie la „caravană”. Așa cum arăta și D. McQuail (1997), activitatea de a merge la film este, în primul rând, **o activitate socială**, gratificația fiind dată, dincolo de „mesajul” comunicat, de prilejul de reuniune (de grup, de cuplu etc.) și nu de filmul în sine (care poate fi unul „bun”, dar, la fel de bine, unul „prost”, fără a afecta satisfacția consumatorului). Ca o dovadă că, într-adevăr, conținutul mesajului nu conta chiar atât de mult, este faptul că filmele pe care mulți subiecți declară că le vedeau, în special în prima fază a comunismului românesc, erau filme rusești proletare sau cu teme/învățăture proletare. Mai târziu, acestora li s-au adăugat filmele indiene și filmele românești istorice, iar în perioada de „relaxare”, și filmele occidentale, cu precădere franțuzești și americane. De asemenea, nici condițiile, de multe ori improprie vizionării filmului, nu îi opreau pe oameni să realizeze, totuși, această activitate socială specifică timpului liber, atât de comună și prețuită (a se vedea, în acest sens, citatele din relatările subiecților S31 și S49 de mai jos).

S22: „Era o mașină, care, o dată pe lună, trecea prin sat și anunța, în difuzoare, programul și locul în care se va putea viziona filmul. De obicei, era sala școlii cu clasele I–IV, pentru că era singura în care existau scaune. Se strâneau mulți oameni, dar era în special distracția tinerilor și a copiilor. Țin minte că, pe vremea aceea, când aveam vreo 14–15 ani, eram la vârsta la care băieții tachinează fetele, iar „mersul la film” era un bun prilej să ne vedem și, mai ales, să chicotim, într-un cadru mult mai relaxat decât școala (...) Filmele, de cele mai multe ori, aveau teme proletare, era de obicei prezentată societatea capitalistă, cu tente politice, pentru a pune în evidență exploatarea clasei muncitoare și «superioritatea» sistemului comunist față de cel capitalist. Dar nu ne prea păsa nouă de asta, oricum, nu ne prea uitam la film”.

S29: „Cinematograf nu era în sat. În toată copilăria, a venit Caravana Cinematografică o singură dată, când încă nu eram la școală. Au montat o pânză mare în curtea școlii și așa am văzut un film. Îmi amintesc că era un film cu o locomotivă și, atunci când aceasta a început să meargă, oamenii au prins să arunce cu pietre și cu pantofii din picioare spre ecran, pentru că au crezut că locomotiva vine spre ei (...) În Capitală s-au schimbat însă datele problemei. Aveam în jur de 16 ani când am venit definitiv la București. Aici am început să merg aproape săptămânal la cinematograf”.
S58: „De obicei trecea caravana și anunța cu 2–3 zile înainte și ne invita pe toți la cinematograf. În ziua vizionării se făcea mare coadă la bilete, iar sala era plină”.
S44: „În sat vizionam filme la căminul cultural în fiecare duminică, iar la liceu, în Brăila, mergeam săptămânal la cinematograful popular «Patria 23 August». Vedeam filme românești și filme indiene de dragoste. Îmi amintesc de <i>O floare și doi grădinari</i> , <i>Vagabondul</i> , <i>Cuibul salamandrelor</i> , <i>Haiducii lui Șapte Cai</i> ”.
S37: „O posibilitate de evadare din cotidian era cinematograful. La multe filme trebuia să vii cu mult timp înainte, să cumperi bilet sau să pleci acasă supărat că nu ai putut să intri”.
S31: „La cinematograf îmi amintesc că am fost prima dată pe la 14 ani, la Găești, unde era un cinematograf mic și frigos. Am văzut acolo un film de desene animate”.
S49: „Toate filmele erau precedate de un jurnal cu propagandă comunistă. Toată lumea aștepta să se termine jurnalul și să înceapă filmul american. La filmele americane era năvala cea mai mare: rula o săptămână același film și, de multe ori, vedeam filmele de 2–3 ori. Unele cinematografe aveau săli insalubre, în care mai apărea și câte un șoarece, care provoca panică pe unde trecea. Proiectarea filmului se întrerupea uneori (destul de des), din cauza aparaturii depășite, și pe ecran apărea scris «Defecțiune tehnică». Filmul era întrerupt chiar și 30 de minute, timp în care se aprindeau luminile de veghe, iar spectatorii începeau să comenteze situația. Cu toate acestea, îmi amintesc că mergeam cu mare plăcere la film”.

Tot un prilej de reuniune și o activitate ritualizată a fost și privitul la televizor, în primii ani de după apariția televiziunii. Televizoarele se procurau greu – nu se găseau în magazine, ci se făceau liste de așteptare, pentru cei care doreau achiziționarea unui aparat. Unii subiecți ne-au spus că au așteptat chiar câțiva ani unul. Subiecții de la țară, în special, au povestit că existau puține televizoare în sat, numai câteva familii aveau. Așa că, de multe ori, privitul la TV era o activitate comunitară, rituală, un prilej al oamenilor de a se reuni și a se „uita seara la televizor”. A merge la cineva pentru a privi la televizor era echivalent cu a merge la cinema.

S54: „Familia mea a avut primul televizor din sat, în anul 1967. Seara, după muncă, toată lumea venea să se uite la emisiuni. Televizorul era pe verandă, cea mai încăpătoare cameră, și mama puneu băncuțe de lemn în fața lui, pentru a încăpea toată lumea, transformând, practic, casa într-un cinematograf”.
S42: „Televizorul reprezenta un lux pe care nu și-l permitea oricine. Exista posibilitatea de a merge în vizită la vecini dacă doreai să te uiți la televizor”.
S30: „Și acum am lacrimi în ochi când îmi amintesc cum, în 1959, la vârsta de 10 ani, tatăl meu a venit seara acasă cu un televizor alb-negru. Pe atunci era o mare realizare să îți poți cumpăra un televizor, iar noi am fost printre cei norocoși”.

S13: „Am văzut primul televizor în 1968. Nu avea toată lumea, mai ales la țară, pentru că aparatele erau scumpe și se procurau și greu, cu liste de așteptare. Erau două televizoare în comună. Atunci când ne-am cumpărat televizor alb-negru, a fost o mare fericire, însă programele pe care le puteai urmări erau puține și orele de difuzare, la fel”.

4.2. PRODUSE DE „CULTURĂ TRADIȚIONALĂ”. „STILUL DE VIAȚĂ” ÎN PERIOADA COMUNISTĂ

În ceea ce privește *produsele* de „cultură tradițională” (*folk culture*) – cel puțin cele care apar în relatările celor 62 de subiecți – și aici se poate constata atât o continuitate față de perioada anterioară, cât și o relativă independență față de fazele distincte ale regimului comunist românesc. Muzica populară, de exemplu, a continuat să fie creată, cântată și ascultată, pe scară largă, în societatea românească socialistă, atât în interiorul „culturii trăite” (*lived culture*), cât și în „cultura de masă” (*mass culture*), promovată fiind de diferitele mass-medii. Muzica populară autohtonă era prezentă la toate sărbătorile sociale (petreceri sau reuniuni, baluri sau „ceaiuri dansante”, petreceri legate de evenimente din viața umană, serbări și concursuri școlare etc.) și pe toate canalele de masă audiovizuale.

S12: „Muzica de la radio era de toate felurile însă mai mult și mai mult îmi plăcea muzica populară”.

O atenție aparte trebuie acordată unui fenomen muzical de cultură populară, care s-a întins pe parcursul a mai mult de un deceniu în timpul conducerii lui N. Ceaușescu: „Cenaclul Flacăra”. El este un fenomen rememorat în biografiile lor de către subiecții născuți după 1955, deoarece a debutat în 1973 și a fost interzis în 1985. „Cenaclul Flacăra” a fost deopotrivă un fenomen muzical și unul social. Muzica promovată era cea *folk* (nu populară)⁷. Conceput inițial ca un cenaclu cu spectacole „de poezie și muzică tânără” în cadrul unui teatru din București, succesul de care s-a bucurat a făcut din el un fenomen național și social. Astfel, el s-a extins în toată țara, incluzând o mulțime de turnee, cu multe spectacole în aer liber⁸.

⁷ A se vedea explicația dată cu privire la această distincție în nota de subsol nr. 1. Aici, sensul termenului „folk” este cel din limba română.

⁸ Conform http://www.monitorulexpres.ro/?mod=monitorulexpres&a=citeste&p=mozaic&s_id=66364 (ultima accesare: 6 aprilie 2009), au fost în total 1 615 spectacole. Trebuie precizat că Cenaclul Flacăra a fost un fenomen controversat: era condus de poetul Adrian Păunescu, cunoscut ca unul dintre „poetii de casă” ai familiei Ceaușescu. Se autointitula cenaclu de „poezie și muzică”, pentru că în cadrul spectacolelor erau citite și poezii, în mare parte ale lui Păunescu (cu mențiunea că, deși multe erau patriotice, în cadrul cenaclului nu erau promovate totuși poeziile dedicate de Păunescu familiei Ceaușescu). Se poate spune că, prin acest Cenaclu, a avut loc popularizarea (la scară de masă) a unui anumit gen de poezii, alături de muzica *folk* care le folosea pe post de „texte” (*lyrics* – engl.). Controversată a fost și interzicerea sa în 1985, după un spectacol de pe un stadion din Ploiești, în timpul căruia căderea curentului electric a provocat panica spectatorilor și moartea mai multor persoane. Mulți spun însă că ar fi fost vorba de o înscenare, interzicerea fiind dictată de însuși Ceaușescu, nemulțumit de amploarea pe care o luase fenomenul (*ibidem*).

S46: „În perioada anilor de liceu am devenit fan al Cănaclului Flacăra”.
S59: „Din cauză că se oprea curentul, seara ascultam la un radio mic cu baterii Cănaclul Flacăra și învățam la lumânare”.
S60: „Un eveniment deosebit pentru mine era Cănaclul Flacăra, unde mergeam cu mare drag”.

Cănaclul a fost promovat și prin mass-media, prin propria emisiune a cănaclului pe postul național de radio, ca și prin reportaje apărute în fiecare număr al revistei „Flacăra”. Muzica *folk* a căzut însă în dizgrație după 1985, fiind interzis atât Cănaclul, cât și orice spectacol de muzică *folk*, dar și promovarea acestui gen muzical la radio sau televiziune. Succesul acestui fenomen poate fi explicat și prin sentimentul de libertate pe care îl trăiau tinerii, participând la astfel de spectacole: într-o societate închisă, în care controlul și cenzura erau omniprezente, aceste spectacole și muzica lor ofereau una din puținele oportunități de evadare și de „a te simți liber”.

S52: „Erau deja celebre în acea perioadă (începutul anilor '80 – <i>n. ns.</i> , S. Ș.) spectacolele de muzică <i>folk</i> organizate pe stadioane de către Adrian Păunescu și, la acea vreme, gustam acel gen de muzică și de spectacol, care era mai liber sau măcar oferea senzația libertății de exprimare”.
--

Deși mulți vedeau, la vremea respectivă, în spectacolele Cănaclului Flacăra, o formă subtilă de răzvrătire la adresa lui Ceaușescu, ele au fost organizate, totuși, oficial. Muzica și versurile cântecelor erau discret controlate: nu se recita orice tip de poezii, nici nu se cânta orice gen de muzică. Spectacolele nu au avut fătîș nicio tentă de răzvrătire sau rezistență la adresa regimului socialist sau a lui Ceaușescu.

Singurele produse de cultură populară „de rezistență”, prin care erau criticate și ironizate regimul comunist, cu „împlinirile sale mărețe”, ca și Ceaușescu și familia sa, au fost bancurile. Bancurile sunt unul din locurile-cheie ale producției de înțelesuri în viața populară, iar râsul exploziv provocat de acestea se bazează pe o subversiune a structurilor lor obiective (Sparks, 2000, p. 49). Din punctul nostru de vedere, în timpul regimului comunist, bancurile au avut mai mult decât funcția de a provoca râsul: ele au însemnat, totodată, o formă de conexiune tacită a oamenilor, o formă de comunicare, cu sensul: „nu ești singur, toți gândim așa (antiregim, anti-Ceaușescu, anticomunism, în general)”. Elemente de cultură populară în orice societate, bancurile au fost adaptate de oameni regimului comunist, fiind o formă de rezistență și de opoziție atât față de sistemul social, cât și față de conducători (în special față de Ceaușescu). Bancul fiind unul dintre puținele elemente de cultură populară de rezistență și de opoziție, locul în cadrul culturii populare comuniste nu trebuie minimalizat. Pe de altă parte, trebuie recunoscut faptul că ele erau, totuși, o formă pasivă de rezistență: nu îndemneau la o formă de activism social, ci constituiau mai degrabă un debușeu, o formă de ironie sau chiar de autoironie, o poziționare antiregim sau anti-Ceaușescu însă nu în

spațiul public, ci numai în spațiul privat (și nici acolo oriunde, ci doar în mediile considerate „sigure”).

Analiza biografiilor noastre relevă faptul că bancurile referitoare la regimul comunist sunt rememorate mai ales de către subiecții mai tineri, cei care și-au trăit viața în special în timpul lui Ceaușescu. Subiecții care au trăit și perioada stalinistă a regimului socialist își amintesc de teroarea instaurată în acel timp printre oameni, din cauza vânătorii constante, în timpul „ascuțirii luptei de clasă”, a indivizilor considerați „elemente burgheze”, anticomuniste și care, în acea perioadă, puteau să fie ridicați și să dispară pur și simplu pentru totdeauna. Prin urmare, în perioada stalinistă, spunerea și chiar râsul la auzul bancurilor erau privite cu scepticism. Mai mulți subiecți își amintesc chiar că, în vremea respectivă, exista credința că bancurile erau spuse chiar de turnătorii poliției politice, pentru a vedea cine râde/aderă la ideile lor și este, deci, împotriva sistemului (și, ca urmare, trebuie pedepsit).

S3: „Circulau multe bancuri cu subînțeles, dar nu trebuia să râzi prea tare la ele, pentru că multe erau provocări. Cei care le spuneau erau turnătorii Securității, cei care «încheiaseră pactul cu diavolul», pentru a lua pulsul atașamentului populației la «marile realizări» ale partidului”.

În ceea ce privește bancurile rememorate de subiecții mai tineri, acestea pot fi clasificate în două mari categorii: **a.** bancurile anticomunism în general (antiideologie, antipropagandă etc. – așa cum este exemplul 1 din caseta de mai jos) și **b.** anti-Ceaușescu. Și în cadrul celei de-a doua categorii se pot face diferențieri: existau bancuri care ținteau și ironizau prostia lui Ceaușescu, lipsa lui de educație (exemplele 2 și 3); bancuri care relevau viața grea a populației în acea perioadă, în contrast cu ceea ce, oficial și propagandistic, se numea „epoca de aur” sau epoca „împlinirilor mărețe” pentru România (exemplele 4, 5 și 6, care amintesc de cozile interminabile ale populației pentru a procura alimente de bază, respectiv de dorința oamenilor de a fugi cumva din țară – granițele fiind închise și strict controlate în acea vreme); și, de asemenea, bancuri care dezvăluiau părerea reală a populației față de Ceaușescu, critică și de opoziție, în contrast cu atitudinea propagandistică și oficială, în conformitate cu care Ceaușescu era „cel mai iubit fiu al poporului” (exemplul 7):

Exemplul 1 – S23: „Își dau întâlnire Comunismul, Socialismul și Capitalismul. Socialismul întârzie. Vine până la urmă transpirat, șifonat și se scuză: «– Iertați-mă că am întârziat, dar am stat la coadă la carne».
Capitalismul întreabă: «– Ce-i aia coadă? », Comunismul întreabă: «– Ce-i aia carne? »”
Exemplul 2 – S62: „Nicu și Leanța⁹ se aflau în avion împreună cu un șef de stat prieten, deasupra unei jungle. Din greșeală, lui Nicu îi cad pantofii peste bord. Este rugat prietenul

⁹ „Nicu” sau „Nea Nicu” și „Leana” sau „Leanța” sunt numele sub care apar în bancuri Ceaușescu (Nicu este un diminutiv de la Nicolae) și soția sa, Elena („Leana” sau Lenuța este un apelativ popular pentru Elena).

șef de stat să pună în mișcare toate trupele de care dispune pentru a-i căuta lui Nicu pantofii prin junglă. Nedumerit, prietenul întreabă de ce nu își cumpără o altă pereche. «Țin foarte mult la această pereche, deoarece era lucrarea mea de diplomă», răspunde Nicu» ¹⁰ .
Exemplul 3 – S57: „Un deținut ajunge la Canalul Dunăre-Marea Neagră ¹¹ . Comandantul șantierului îl primește: «Văd la dosar o condamnare de 50 de ani la muncă forțată. Care-i motivul?». Deținutul răspunde: «Am spus că Ceaușescu este un idiot și am luat: 10 ani pentru insultarea prim-secretarului, 10 ani pentru insultarea partidului și 30 de ani pentru divulgarea secretului de stat!»”.
Exemplul 4 – S29: „Întrebare: De ce în România, magazinele se fac la minimum 5 km distanță unul de celălalt? Răspuns: – Să nu se încurce cozile”.
Exemplul 5 – S29: „Ceaușescu cu nevasta, în elicopter. Leana îi zice: «– Uite, Nicule, se vede râurile! »...«– Nu tu, astea nu e râurile astea e șoselele! »... Pilotul intervine: «– Nu, astea-s cozile! »...”
Exemplul 6 – S60: „Se spune că (în timpul perioadei comuniste) s-ar fi dorit construirea unei autostrăzi București-Berlin, pe patru benzi: trei pentru dus și una pentru depășire”.
Exemplul 7 – S29: „Pe vremea lui Ceaușescu, iese un timbru cu Ceaușescu. Se duce Ceaușescu, deghizat, la un oficiu poștal, să vadă cum se vinde timbrul. «Nu se vinde», spune funcționarul. «– De ce? » «Nu se lipește». Cere Ceaușescu un timbru, scuipe pe lipici, îl pune pe un plic și-i arată funcționarului: «– De ce spui că nu se lipește? Uite că se lipește! » «Da, spune funcționarul, dar toți scuipe pe partea ailaltă”.

În perioada socialistă au fost create și alte elemente de cultură populară de rezistență, mai scurte, sub forma zicătorilor, adică a acelor fraze scurte, de obicei rimate, prin care poporul exprimă în mod metaforic constatări de ordin general, norme de conduită etc.:

S62: „Greu a fost cu <i>der, die, das</i> , dar mai greu cu <i>davai ceas</i> ”.
S62: „Cine limba lungă are va lucra cinci ani la sare”.

În primul exemplu de mai sus este amintită și ironizată obligativitatea de a învăța limba rusă în școli. În cel de-al doilea exemplu, este exprimată metaforic teama de a vorbi liber („limba lungă”), din cauza pericolului de a ajunge în închisoare (și de a munci, prin urmare, din greu, de exemplu, într-o mină de sare).

¹⁰ Deși, propagandistic, Ceaușescu era prezentat drept o persoană cu o inteligență strălucită și un mare învățat (oficial a „scris” chiar și câteva cărți), în realitate, singura sa educație era constituită de școala primară (patru clase), iar singura meserie pe care o învățase, ca ucenic într-un atelier, era aceea de cizmar.

¹¹ „Canalul Dunăre–Marea Neagră” este canalul navigabil ce leagă porturile Cernavodă de pe Dunăre și Constanța de la Marea Neagră, scurtând drumul spre portul Constanța cu aproximativ 400 km. El a fost un proiect economic „grandios” al regimului comunist, început în 1949. Cei mai mulți muncitori erau deținuți politici din închisorile comuniste. Lucrările au fost sistate în 1955 și reluate în 1975, la inițiativa lui Ceaușescu. La canal au continuat să lucreze și deținuții din închisori. Canalul a fost inaugurat la 26 mai 1984, în plină perioadă de restricții în viața populației (lipsă de alimente și de bunuri de larg consum, lipsa căldurii în apartamente, oprirea curentului electric, imposibilitatea de a călători în afara țării etc.)

*

Pe lângă artefactele evidente de cultură populară tradițională relevate și de cercetarea noastră, precum textele (bancurilor, cântecelor, zicătorilor etc.) și muzica, am urmărit și analizat și diversele produse de cultură populară (inclusiv cele de „cultură tradițională”), care țin de „stilul de viață” (*lifestyle*) al oamenilor. Cercetarea noastră a relevat faptul că în perioada comunistă, adică după 1947, destul de puține produse mai erau încă automanufacturate sau create de oameni. Am urmărit prin cercetare, prin ghidul care a structurat biografiile, inclusiv stilul de îmbrăcăminte și de tunsoare – ne-au interesat, în acest sens, produsele și stilurile de îmbrăcăminte, stilurile de tunsoare, dar și originile lor, sursele lor de inspirație, „rutele” pe care le-au urmat. În această privință, conform cercetării, există, într-adevăr, diferențe majore între subiecții născuți în perioade diferite de timp, diferențe între generații. În timp ce subiecții născuți înainte de cel de-al Doilea Război Mondial ne-au vorbit despre păstrarea unor produse și obiceiuri tradiționale în îmbrăcăminte și tunsoare, subiecții născuți după război au fost mai deschiși la schimbare și la influențe. Cu cât anul nașterii lor se apropie mai mult de prezent, cu atât subiecții au fost mai mult influențați de *trend*-urile externe, de care au luat cunoștință pe diverse căi.

Întorcându-ne la subiecții mai în vârstă, din biografiile lor aflăm că în primii ani ai comunismului, adică primii ani după încheierea războiului, viața a fost deosebit de grea: mulți ne-au vorbit despre sărăcie și despre o mulțime de neajunsuri. Această stare precară de existență a fost o consecință atât a moștenirii lăsate de război, cât și a măsurilor impuse de autoritățile comuniste. La acestea s-au adăugat și alte două fenomene, încă vii în amintirea multor subiecți, care au traversat perioada respectivă: un fenomen natural, „marea secetă” din 1946 și un fenomen economic, „marea stabilizare monetară” din 1947. Ambele au afectat considerabil condițiile de viață, oricum precare, ale populației: marea secetă a compromis aproape în întregime recoltele, esențiale pentru asigurarea hranei unei populații preponderent rurale, în timp ce marea stabilizare monetară, măsură luată pentru stoparea inflației¹², a dus la pierderea economiilor populației și, practic, la uniformizarea averilor.

S14 (subiect din mediul rural): „De când cu marea secetă din 1946, și astăzi îmi păstrez în fiecare an o parte din recolta de anul trecut, pentru că nu mai vreau să trec prin ce am trecut atunci, când mâncam semințe de cânepă și mei (...) Când s-a făcut stabilizarea monetară, în '47, se duceau oamenii cu doi saci de bani la târg și se întorceau cu o pâine și cu un pachet de țigări. Alții, de necaz, au dat foc saltelelor de bani în mijlocul satului”.

S9 (subiect din mediul urban): „Timp de un an a fost o mare secetă și nu s-a găsit pâine, iar mălaiul a fost raționalizat. (...) În 1947 s-a produs și o stabilizare monetară, schimbându-se numai 3 milioane de lei de persoană, indiferent de statut”.

¹² Măsura a presupus denominarea monedei naționale.

S6 (subiect din mediul urban): „Stabilizarea monetară m-a surprins la începutul concediului, pe Valea Prahovei. Toți banii de concediu nu mi-au ajuns ca să îmi iau bilet de tren de întoarcere. Noroc că Ministerul la care lucram a trimis un camion, pentru ca angajații plecați în grup să se poată întoarce acasă”.

Seceta din 1946 a generat și diverse produse de *folk culture*, de tipul zicătorilor sau al scurtelor poezii populare:

S19: „Seceta din '46 a rămas mult timp în memoria oamenilor. A fost făcut și un cântec al săracilor, care suna așa: «Îți mai aduci aminte, frate, de foamea din '46, ștevia și știrulețu' desființară făcălețu'»”¹³.

La toate acestea s-au adăugat și măsurile drastice luate de autoritățile comuniste de început, profund dedicate ideologiei sovietice din vremea respectivă. Implementarea modelului stalinist în economie presupunea naționalizarea și colectivizarea. Între 1948–1950 a avut loc naționalizarea accelerată a proprietăților: s-a început cu întreprinderile industriale și miniere (care reprezentau 90% din producția țării), cu băncile și societățile de asigurare, apoi au urmat instituțiile de sănătate, casele de filme, cinematografele. Până în aprilie 1950 a fost naționalizată o parte a fondurilor de locuințe (Georgescu, 1995, p. 259). În 1949, partidul a început, de asemenea, colectivizarea agriculturii, proces desfășurat mult mai lent decât se așteptau comuniștii: le-au fost necesari nu mai puțin de 13 ani pentru a-l desăvârși. În special perioada 1949–1953 a fost una extrem de dură pentru țărănime, nu mai puțin de 80 000 de țărani „recalcitranti” (conform statisticilor oficiale, deci, în realitate, numărul a fost mult mai mare) fiind arestați de autorități (*ibidem*, p. 260).

În aceste condiții, stilul de viață al oamenilor în perioada de început, „stalinistă”, a comunismului românesc a fost unul simplu, cu multe neajunsuri. Referindu-ne la îmbrăcăminte, de exemplu, biografiile ne arată că, în special în mediul rural, îmbrăcăminte încă mai era constituită din produse populare, confecționate manual, acasă. În mediul urban, nu doar alimentele au fost raționalizate „pe cartele”, ci și hainele și alte mărfuri.

S3 (subiect din mediul rural): „Datorită sărăciei, neajunsurilor de tot felul, straiile erau țesute și cusute de mama manual, încălțăminte se compunea din opinci din piele de porc, în cel mai fericit caz, pe care le purtam când mergeam la școală, la biserică, iarna mai ales. Vara umblam desculți, să nu uzăm aceste opinci”.

S6 (subiect din mediul urban): „Atât pe piața alimentară, cât și pe cea a confecțiilor, mărfurile au fost raționalizate pe cartele. Rațiile alimentare erau însă mici, pâinea de calitate proastă, iar cozile la magazine foarte mari”.

¹³ Ștevia și știrulețul (diminutivul de la „știr”) sunt două plante sălbatice folosite în special ca nutreț pentru porci.

Pe lângă purtarea costumelor populare și a încălțămintei realizate acasă sau a hainelor de calitate îndoienică luate „pe cartelă”, oamenii păstrau, în cea primă fază a comunismului, stilul tradițional, popular, în ceea ce privește tunsoarea: bărbații erau tunși scurt și purtau pălărie, iar iarna căciulă „de astrahan” (din blană de oaie); femeile purtau părul lung, împletit într-una sau două cozi. În special la țară, femeile căsătorite purtau tot timpul, în afara casei, batic pe cap.

Deși reminiscențe ale acestor tradiții populare mai pot fi întâlnite, chiar și în prezent, la unele persoane în vârstă din mediul rural (costum popular – atât la bărbați, cât și la femei, păr lung și împletit, plus batic pe cap – la femei etc.), aceste stiluri populare au fost puternic afectate de fenomenele care au marcat modernizarea societății, chiar în perioada socialistă: urbanizarea și industrializarea. Schimbările în stilul de îmbrăcăminte și tunsoare și, în special, influențele externe în această privință, au început în mediul urban și au fost accelerate o dată cu intrarea comunismului românesc în cea de-a doua fază a sa, acea perioadă de „relaxare”. Aceasta este caracterizată de istorici ca o perioadă de „destindere”, în special pe plan politic și cultural: s-au produs o îndepărtare ideologică de „marele frate eliberator de la Răsărit” și o renunțare la campania susținută de rusificare, fapt ce a făcut posibilă atât reabilitarea valorilor naționale (re-scrise sau chiar interzise până atunci), cât și deschiderea către valorile occidentale. Toate acestea au făcut ca perioada să fie una de progres și modernizare, în special pe plan cultural. Ca atare, au fost posibile și influențe occidentale în cultura populară, fapt relevat și de biografiile analizate. Conform cercetării noastre, în ceea ce privește îmbrăcămintea, aceste influențe s-au produs mai puțin prin existența efectivă a unor *produse occidentale* pe piața românească, cât mai ales prin imitarea unor modele occidentale. Cunoașterea acestor modele s-a făcut prin intermediul mediei, în special al televiziunii (filmele TV și serialele), al cinematografului și al muzicii. Există și o piață „subterană” – la care unii oameni aveau acces – prin care „se putea face rost”, de obicei cu costuri destul de mari, și de produse occidentale (a se vedea, în acest sens, citatele de mai jos). Însă nu mă voi opri aici asupra influenței culturii populare occidentale asupra culturii populare din România, acesta fiind un obiectiv de cercetare diferit de cel reținut pentru această lucrare (identificarea elementelor de „cultură tradițională”).

Întorcându-ne la produsele de îmbrăcăminte adoptate/purtate de populație în perioada comunistă, se poate spune că, în conformitate cu cele 62 de biografii analizate, cele mai multe din haine erau de producție proprie, românească, sau erau produse importate din alte țări socialiste. În anii '80 însă, ai perioadei ceaușiste de restriște, nu mai erau disponibile nici măcar multe produse românești de îmbrăcăminte, cel puțin nu cele de calitate ridicată, deoarece acestea luau toate calea exportului, în cadrul politicii furibunde a lui Ceaușescu, de achitare a tuturor datoriilor externe ale țării. Lipsa de produse de îmbrăcăminte în magazine a fost suplinită, în toată perioada socialistă, de obiceiul confecționării hainelor la croitor (fie în ateliere de croitorie, la orașe, fie la „croitor” – bărbații – sau „croitoreasă” – femeile, la sate).

S29 (femeie): „Hainele erau foarte simple, dacă doreai ceva mai special, trebuia să-ți faci pe comandă. Mai puteai să-ți cumperi de la cei care plecau în străinătate în interes de serviciu și care mereu aduceau ceva de vânzare (...) Ce mi-a plăcut cel mai mult a fost moda anilor '60-'70, când se purtau fustele conice și scurte, până la jumătatea genunchiului și foarte strâmte, pantofii cu toc cui și foarte înalt, părul ondulat în exterior și tapat în creștet, taioare, pardesiile legate cu un cordon foarte lat în talie și foarte strâns. Vedeta care m-a influențat în stilul de îmbrăcăminte a fost Sophia Loren”.

S54 (femeie): „Hainele se făceau pe atunci la croitoreasă sau ți le tricota singură și trebuia să ai multă imaginație ca să arăți bine. De cumpărat, nu se găseau decât câteva modele și culori la casa de modă”.

S21 (bărbat): „Vestimentația din acea perioadă era comună, sărăcicioasă, arătam cu toții la fel, parcă eram în uniforme. Rar se întâmpla să se mai aducă prin magazine marfă de bună calitate, aceea care era refuzată la export. Întreaga industrie lucra 90% pentru export”.

S32 (bărbat): „Vestimentația era modestă din punctul de vedere al calității materialelor. După ce am ieșit la salariu, asta se întâmpla în anul 1966, îmi făceam la croitor pantaloni și chiar costum pe comandă, pentru că hainele din comerțul socialist erau construite după un singur tipar, probabil stahanovist (...) Am avut un prieten marinăr, de la care am cumpărat blugi de câteva ori”.

S56 (bărbat): „Nu se puneau problema unor produse occidentale în vestimentația din acea perioadă, mai ales în provincie”.

În toată perioada socialistă, oamenii au purtat, de asemenea, haine realizate manual, tricotate sau croșetate. În primii ani ai comunismului, acest fapt a fost mai mult o continuare a tradiției populare românești a confecționării în casă a hainelor, ca și răspunsul la nevoia umană de căldură (nevoie greu de satisfăcut, în special la orașe, unde nu existau atât de multe „materii prime” – precum lână – pentru automanufacturarea hainelor, iar confecțiile, în acea primă perioadă comunistă, erau insuficiente și vândute „pe cartelă”). Cu timpul, se poate spune că tricotarea hainelor, în special din materiale mai deosebite, precum mohairul, a devenit o parte a modei, a *trend*-ului general în stilul de îmbrăcăminte.

S25: „În zilele obișnuite se purtau haine precum puloverele lucrate (tricotate – n. ns., S. Ș.) din lână, mohair, pantaloni din tercot, postav. Pe timp de iarnă se purtau pantaloni tricotați din lână”.

Alături de haine, în mediul rural au continuat să fie realizate acasă diverse lucruri necesare în gospodărie, precum covoarele, preșurile și cuverturile pentru pat. Primul citat de mai jos ne oferă, de asemenea, un exemplu de „obicei culinar” (*eating habit* – engl.), generalizat în mediul rural românesc.

S29: „Totul se făcea în casă: se țeseau covoare, cuverturi, ii, ițari (la războiul de țesut), se torcea lână și din aceasta se împleteau pulovere, veste (ilice), șosete. Făina era cam rară, deci pâine nu mâncam prea des, dar, în schimb, mămăliga era la loc de cinste. Mama mea fierbea mămăliga în tuci, o răsturna pe tocător și o tăia cu ața”.

S17: „Vara spălam lâna de la oi, pe care o cumpăram (noi nu aveam decât vaci, capre și păsări în gospodărie), o puneam la uscat, apoi mergeam cu ea la darac sau o dărețeam singură acasă, pentru că aveam un darac mic. Apoi torceam lâna și făceam din ea pulovere, mănuși, șosete pentru soț și copii. Mai lucram și la război, făceam covoare de perete și preșuri de diferite mărimi, modele și culori, și astăzi mai am acasă astfel de exemplare, de care sunt foarte mândră, ele au fost munca mea de o viață”.

Cu toate că oamenii s-au adaptat timpurilor, totuși perioada comunistă a fost una plină de neajunsuri, inclusiv în privința produselor de îmbrăcăminte, indiferent de faza comunismului. În acest sens, sunt elocvente citatele de mai jos: în primul, un subiect (femeie) ne relevă cum în anii '50 nu exista lenjerie intimă în magazine, în timp ce în al doilea, un alt subiect (tot femeie, dar mai tânără), ne relevă două aspecte: cum în anii totalitarismului lui Ceaușescu (anii '80), cumpărarea unor produse era condiționată de „donarea” către stat a unor produse alimentare, realizate de oameni în propriile lor gospodării¹⁴ și cum, inevitabil, se dezvoltase o „piață subterană” comercială, unde, „pe sub mână” sau „cu relații”, se puteau totuși achiziționa produse, inclusiv de îmbrăcăminte.

S15: „Sunt sigură că pare de necrezut astăzi, dar în vremea aceea nu exista lenjerie intimă în comerț și atunci mergeam la cooperativă (în sat era o singură cooperativă – un magazin) sau cumpăra soțul meu din alte orașe pe unde mergea, el fiind șofer, cumpăra deci materiale și eu făceam lenjeria intimă, ca și haine pentru copii, scutece, pantalonași etc.”

S58: „Aveam un magazin în oraș, în Vălenii de Munte, care mai aducea haine frumoase, dar uneori era neplăcut, pentru că trebuia să ducem nuci, fasole, ouă, păsări, ca să ne luăm de îmbrăcat. Spuneau că au cotă la stat de provizii. Bine, mai găseam și «pe sub mână» sau cu relații”.

5. CONCLUZII

În ceea ce privește ipotezele formulate la început, se poate spune că, în mare parte, acestea au fost confirmate de analiza celor 62 de *istorii de viață*. Așa cum spuneam, cercetarea, ale cărei rezultate le prezintă această lucrare, a fost una mai amplă, iar studiul, în ansamblul său, ne-a relevat faptul că, în România, cultura populară a fost influențată de cele trei faze distincte, prin care a trecut regimul comunist între 1947 și 1989. Cercetarea ne-a arătat însă că ea a fost influențată și de fenomenele la scară largă, pe care le-a urmat societatea, anume industrializarea și urbanizarea.

¹⁴ În același ton, uneori cumpărarea unor produse, în special alimentare, era condiționată de obligativitatea cumpărării altor produse – care, altfel, nu erau cumpărate de nimeni, din cauza calității lor (unele fiind chiar stricate sau necomestibile: conserve de legume, pește etc.).

Referindu-ne la ipoteza specifică urmărită în această lucrare, se poate spune că o mai mare independență față de fazele comunismului au avut-o practicile de „cultură tradițională” (*folk culture*), precum balurile și „ceaiurile dansante”, celebrarea sărbătorilor religioase și obiceiurile conexe acestora, obiceiurile legate de credințe mitologice și cele legate de muncile agricole, diverse „obiceiuri culinare” (*eating habits*), ca și unele produse de „cultură tradițională”, precum hainele automanufacturate, diferitele obiecte de uz casnic realizate acasă etc. La acestea din urmă a existat, de altfel, o continuitate, între perioada monarhică anterioară celui de-al Doilea Război Mondial și perioada comunistă. Unele practici și produse de cultură populară „tradițională” au fost adaptate și reinventate, astfel încât să nu intre sub interdicțiile comuniste și să poată fi continuate. De exemplu, celebrarea unor sărbători religioase în medii private, schimbarea numelui lui Moș Crăciun în Moș Gerilă sau modificarea textului unor cântece utilizate în obiceiurile și datinile legate de sărbătorile religioase.

Analizând însă, în ansamblu, biografiile unor persoane aparținând unor generații diferite, am putut constata o transformare treptată, chiar și în aceste practici și produse de *folk culture*, profund tradiționale. Această transformare s-a datorat însă nu influenței trecerii prin fazele distincte ale comunismului, ci, mai degrabă, modernizării în ansamblu a societății. Societatea românească a urmat, totuși, *trend*-ul generalizat din lumea industrializată, *trend* de care ea nu a fost străină, cel puțin la nivelul modelelor și al mentalităților, chiar dacă regimul totalitar al lui Ceaușescu a încercat să țină populația din România cât mai departe de astfel de influențe. De exemplu, treptat, „balurile” au fost înlocuite cu discotecile, cel puțin în mediul urban, iar hainele tradiționale, confecționate de obicei acasă, înlocuite cu haine moderne, care, chiar dacă nu erau disponibile în magazine, cel puțin erau făcute la comandă după modele occidentale.

Un alt aspect care a reieșit din cercetarea noastră – și pe care nu l-am luat în considerare prin ipotezele formulate inițial – este cel legat de practicile rituale de cultură populară, generate de evoluția tehnologică a societății, precum mersul la cinematograful sau privitul la televizor în grup. Acestea au fost activități ale căror gratificații se găseau preponderent în latura lor socială și nu în conținutul mediatic propriu-zis, fiind forme noi de „cultură trăită” (*lived culture*), dezvoltate o dată cu progresul general al societății, independent de fazele comunismului.

În fine, o ultimă precizare trebuie făcută cu privire la toate datele prezentate și analizate în această lucrare: ele trebuie interpretate ținând cont de limitarea metodologică specifică metodei istoriilor de viață. Ca și în interpretarea altor fenomene ce utilizează această metodă, nici aici nu trebuie să pierdem din vedere faptul că autobiografiile, care ne-au oferit materialul de analiză, reprezintă viziuni *subiective* ale realității, ceea ce înseamnă că pot suferi de pe urma *intervenției* subiecților, atât în *selectarea* evenimentelor trăite, cât și în *prezentarea*, *combinarea* și *interpretarea* lor. Așadar, biografiile ne oferă nu fapte, ci *reprezentări* ale subiecților despre ei înșiși și despre lumea înconjurătoare. Mai

mult, fiind relatări *à la longue*, întinse pe mai multe decenii și incluzând copilăria și tinerețea, este posibil ca subiecții să atribuie, în memorie, valori afective, mai intense decât au fost în realitate, unor evenimente trecute (de multe ori, aceste valori afective sunt pozitive, deoarece sunt legate de perioade „luminoase” din viața umană, precum copilăria și tinerețea – de aici și nostalgia unora dintre subiecți). Prin urmare, în interpretările și concluziile formulate mai sus, trebuie avută în vedere precauția limitărilor metodologice.

BIBLIOGRAFIE

1. BARAN, S.J. & DAVIS, D.K., *Mass Communication Theory. Foundations, Ferment, and Future*, Belmont, Wadsworth, 2000.
2. BERGER, P.L. & LUCKMANN, T., *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City, New York, Anchor Books, 1966.
3. CASEY, B.; CASEY, N.; CALVERT, B.; FRENCH, L. & LEWIS, J., *Television Studies. The Key Concepts*, London, New York, Routledge, 2002.
4. DAHLGREN, P. & SPARKS, C. (eds.), *Journalism and Popular Culture*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications, 2000.
5. DAHLGREN, P., *Introduction*, în Dahlgren, P. & Sparks, C. (eds.) *Journalism and Popular Culture*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications, 2000, p. 15–36.
6. FISKE, J., *Understanding Popular Culture*, London, Unwin Hyman, 1989.
7. GEORGESCU, V., *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, București, Humanitas, 1995.
8. GRAMSCI, A., *Selections from the Prison Notebooks*, ed. și trad. de Q. Hoare și G. Nowell-Smith, London, Lawrence and Wishart, 1971.
9. HALL, S. & WHANNEL, P., *The Popular Arts*. New York, Pantheon, 1965.
10. ILUȚ, P., *Abordarea calitativă a socioumanului*, Iași, Polirom, 1997.
11. McQUAIL, D., *Audience Analysis*, Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications, 1997.
12. O’SULLIVAN, T.; HARTLEY, J.; SAUNDERS, D.; MONTGOMERY, M. & FISKE, J., *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*, London, New York, Routledge, 1997.
13. SPARKS, C., *Popular Journalism: Theories and Practice*, în Dahlgren, P. & Sparks, C. (eds.) *Journalism and Popular Culture*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Sage Publications, 2000, p. 37–56.

SOLIDARITATE ȘI SPIRIT COMUNITAR ÎN VREMURI DE RESTRIȘTE

SIMONA-GRAZIA DIMA*

ABSTRACT

SOLIDARITY AND COMMUNITY SPIRIT DURING EVIL TIMES

The article aims both at identifying the various facets under which human solidarity manifested itself during the War of ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina (1992–1995) and at highlighting the growing awareness of the community spirit in the same period of time, resulting in a part of the population being saved and in many spiritual and material values being preserved. The analysis is based on genuine interviews given by subjects involved in the events, all of which being collected in the volume *Good People in an Evil Time* by Dr. Svetlana Broz, a journalist, social activist and cardiologist (now president of the Bosnia-Herzegovina branch of GARIWO International). This book has been a best seller, and has been translated in many languages and presented over many tours in about 50 universities in the USA.

Keywords: the war of ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina, community spirit, civil society, solidarity.

INTRODUCERE

În numărul 5–6/2009 al revistei noastre o prezentăm pe Svetlana Broz, născută în 1955, de profesie medic cardiolog, cunoscută ca activist social, jurnalist, eseist și editor, președintă a filialei din Bosnia-Herțegovina a GARIWO International, coautoare și coordonatoare a unui volum de eseuri pe tema curajului civic. Aminteam, în comentariul la volumul respectiv, că Svetlana Broz a scris și o faimoasă carte, tradusă în cinci limbi și cunoscută în întreaga Europă, dar și pe alte continente, în special pe cel nord-american, grație turneelor întreprinse de autoare în circa 50 de universități din SUA. Este vorba de volumul *Dobri ljudi u vremenu zla*, apărut la Sarajevo în 1999 și apoi în alte ediții, publicat și în traducere engleză,

* Address correspondence to Simona-Grazia Dima: Institutul de Sociologie al Academiei Române, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, e-mail: simonagraziadima@yahoo.com. Autoarea este redactor la „Revista Română de Sociologie”.

sub titlul *Good People in an Evil Time (Oameni buni în vremuri vitrege)*, versiune în limba engleză de Ellen Elias-Bursać, Sarajevo, Grafičar promet d.o.o., 2002, 376 p. Cartea cuprinde 90 de relatări ale unor locuitori ai ținutului de mare tradiție istorică și culturală Bosnia-Herțegovina, supuși unor grele încercări în timpul războiului de epurare etnică din perioada 1992–1995. În cuvântul-înainte, ca și în postfață, Svetlana Broz explică împrejurările dificile în care și-a conceput volumul, privind atât imboldul inițial de a-l scrie, cât și munca de documentare, ce a presupus o determinare deosebită, precum și un efort apreciabil, împreună cu asumarea unor riscuri deloc de neglijat.

Articolul de față reprezintă o încercare de a elabora un studiu care să pună în lumină modalitățile de manifestare a spiritului comunitar într-un spațiu multiconfesional și multicultural, cu o istorie frământată. Menționăm că titlurile și citatele sunt traduse de autoarea prezentului studiu.

1. UN DEMERS INEDIT

Cele aproape o sută de relatări ale volumului creionează o vastă frescă umană, din care se desprind nenumărate aspecte revelatorii pentru existența socială și mentalitățile locuitorilor ținutului Bosnia-Herțegovina, prinși ca într-un clește de un război inuman, după destrămarea regimului comunist în Iugoslavia. De fapt, fiecare istorisire este o nuvelă sau un roman *in nuce*, abundând în informații prețioase cu caracter social. Deși autoarea este, în mod deliberat, absentă, ca instanță hermeneutică, simțul său jurnalistic și social se recunoaște în însăși selectarea faptelor semnificative, în reliefarea momentelor de mare încărcătură emoțională, de amplă rezonanță umană. Decupajul din realitate este atât de pregnant, încât multe dintre povestiri ar merita să fie ecranizate. Dincolo de faptul că volumul are, neîndoielnic, valențe scriitoricești, el nu își propune să tragă o concluzie, ori să elucideze, în mod exhaustiv, motivația ascunsă a teribilului și nedreptului război de epurare etnică. Cititorul, în schimb, este chemat să-și facă singur o părere, pe baza faptelor și opiniilor naratorilor. Aceștia deplâng, pe de o parte, politicianismul abject, manifestat la acea oră, ca expresie a naționalismului extrem al unor lideri avizi de putere, iar pe de alta, avansează ipoteza unui posibil calcul ascuns, din partea unor puteri străine, urmat de manevre la fel de oculte, menite să asigure un profit din dezbinarea fostei uniuni iugoslave. Autoarea, cum spuneam, nu tranșează aceste opinii, le înregistrează doar, și se poate deduce că le consideră la fel de întemeiate. Preocuparea sa de bază este alta: insistența asupra genezei unui spirit comunitar autentic, în aceste împrejurări tragice, înfiripat grație capacității oamenilor de a judeca și de a lua decizii în mod independent, fără a ceda unor influențe cu caracter tendențios. În aceasta stă grandoarea atitudinilor și faptelor imortalizate de S. Broz: în reliefarea existenței unor eroi necunoscuți în rândul „oamenilor mărunți” (în general, ei fiind, cel mult, specialiști de vază ori proprietari relativ înstăriți). Aceștia nu s-au supus comandamentelor politicianiste,

gândirii partizane, aliena(n)te, a unor lideri politico-militari, ci și-au păstrat luciditatea și omenia, întrucipând, astfel, supremul ideal de a-l considera pe orice om un seamăn și, totodată, un reprezentant al umanității generice. În mod semnificativ, GARIWO, organizația non-guvernamentală a cărei președintă în Bosnia-Herțegovina este Svetlana Broz, militează și pentru nesupunere civică, propunând cultivarea capacității simplului cetățean de a se opune forței dezumanizante generate de sistemele politice, de orice entități dotate cu putere politico-militară, ce consideră omul un obiect, un simplu pion pe un eșichier vast, dar abstract (a se vedea și Broz, 2006). Marilor planuri teritorial-politice li se opune, astfel, noblețea dezideratelor simple ale omului-subiect, ce trebuie să primeze într-o societate armonică, încheată, pătrunsă de un real spirit comunitar.

2. RELEVANȚA SOCIOLOGICĂ A UNEI CĂRȚI-DOCUMENT

Svetlana Broz istorisește, în prefață, că, studentă fiind, a învățat pentru un examen disciplina chirurgiei în vreme de război, sigură că niciodată nu va avea ocazia să aplice în viață cele învățate. După 12 ani însă a avut nevoie tocmai de acele cunoștințe. Pe atunci, în 1992, locuia la Belgrad și era atentă la tonul intervențiilor din mass-media ori din conversațiile obișnuite. Se vorbea cu obstinație numai despre rău, despre ororile războiului, vechi prietenii se destrămau, fiindcă fiecare afirma că uneia dintre părțile implicate i se datorează cea mai mare parte a răului. Era ca și când se construia un stup, ai cărui faguri erau umpluți cu ură, cum, într-o formulă plină de plasticitate, se exprimă autoarea în aceeași prefață (p. 11).

Din dorința de a nu se lăsa covârșită de atmosfera generală, Svetlana Broz a plecat în zonele de război, ca medic, și a îngrijit oameni aparținând celor trei confesiuni religioase tipice teritoriului fostei Iugoslavii. În timp ce-i trata, oamenii își deschideau, timid mai întâi, sufletele, dintr-o sete autentică de a comunica adevăruri mult mai nuanțate despre război decât acelea care circulau în Belgrad sau în străinătate. Povestirile înfiripate în camerele de gardă, unde veneau să fie consultați bolnavi de inimă, au îndemnat-o pe doctorița cardiolog să alcătuiască o culegere din care să reiasă forța bunătății omenești chiar și în vremuri de restriște, dincolo de confesiunea religioasă a fiecăruia. A pornit cu un reportofon în căutarea cât mai multor interlocutori creditabili și i-a găsit în locuințele lor provizorii, viețuind, speriați, în condiții inumane: în case dărăpănate, în beciuri umede, în vreme ce bombele explodau în apropiere, după care fugeau să se adăpostească în locuințele unor străini, în zone sau orașe necunoscute lor, unde-i lua în primire discursul înveninat al unor lideri naționaliști, însetați de putere, predicând necesitatea „omogenizării naționale”. În mod firesc, acestor proscriși le era teamă să-și vadă numele tipărit, ori să pomenească numele celor ce i-au ajutat, ca atare, mulți dintre ei au solicitat protecția anonimatului, pentru ei și salvatorii lor. Asta demonstrează cât de puternice erau intoleranța și exclusivismul. Ca atare, nu toate relatările din volum menționează numele naratorilor: nu este simplu să depășești traumele războiului și sechelele acestora.

Svetlana Broz mai precizează că a evitat orice descriere cu caracter emoțional în toate aceste narațiuni, deși atmosfera în care au fost împărtășite era încărcată de emoție – una bine ascunsă, în străfundurile ființei, în subconștient. „Vocile lor tremurătoare, întrerupte de suspine molcome, aproape neauzite, uriașele pauze dintre cuvinte, în vreme ce-și adunau puterile spre a continua convorbirea (...), toate acestea rămân înregistrate pe casetele originale, în timp ce ochii, fețele lor, mâinile tremurătoare, cu care țineau un pahar ori aprindeau o țigară, rămân gravate în sufletul meu” (p. 12). Trebuia să plonjezi adânc ca să descoperi acele perle și să le înșiri într-o salbă, mai spune, metaforic, autoarea, care a simțit datoria morală de a comunica tuturor o realitate: că în acel colț de lume au trăit și oameni buni, curajoși, nobili, lucru de care nimeni nu vorbea, accentuându-se doar partea odioasă a lucrurilor. Pe bună dreptate, ea se întreabă: „ce răsplată s-ar putea acorda acelora care și-au pierdut viața pentru că au refuzat să se ralieze bestialității și prostiei din jurul lor și au perseverat în a protegui oameni de alte credințe? Nicio armată, niciun guvern nu le poate da aprecierea care li se cuvine. Numele lor nu se vor atribui niciunor străzi sau scuaruri, ele vor dura doar atât cât vor trăi cei pe care i-au salvat și poate, copiii acestora. Generațiile viitoare ar trebui să posede o modalitate de cunoaștere a faptului că oamenii buni au existat cu adevărat” (p. 13).

Astfel, Svetlana Broz a străbătut într-o iarnă 7 500 km în vreme de război, pe șoselele înghețate din Republika Srpska, în căutarea unor interlocutori. Perseverența i-a fost răsplătită: a adunat peste o sută de mărturii, care i-ar fi înlesnit încheierea întregii cărți în 1997, dacă nu s-ar fi întâmplat ceva surprinzător: s-a declanșat o mișcare de oprire a ei din această întreprindere, casa i-a fost jefuită, ocazie cu care majoritatea materialelor strânse i-au fost furate. În consecință, medicul Broz a luat treaba de la început, petrecându-și o întreagă toamnă de după război pe drumuri, în Bosnia și Herțegovina. După ce a parcurs cu mașina 6 000 de km, a adunat în fine, suficient material.

Povestirile vin, în mod egal, din partea unor interlocutori bosniaci, sârbi și croați, întreșute întocmai în maniera în care viețile și destinele lor fuseseră înlănțuite pe pământul Bosniei-Herțegovina. Motivația fundamentală, care a susținut-o pe Svetlana Broz chiar și în momentele cele mai dificile, a constat în dorința de a afirma bunătatea ca pe un postulat de bază, esențial, al condiției umane, fie și în oripilante vremuri de război.

3. VECTORII SOLIDARITĂȚII ȘI AI SPIRITULUI COMUNITAR *VERSUS* VECTORII CONFLICTULUI, CU EXEMPLIFICĂRI

Pentru a înțelege în ce context au putut acționa, în Bosnia-Herțegovina, în tragicul răstimp al războiului de purificare etnică, forțele binelui, se cuvine să schițăm succint și trăsăturile răului. Vom discuta, așadar, pe scurt, factorii definitorii ai conflictului respectiv, în contrapondere cu cei ai solidarității umane și spiritului comunitar:

a. Există o întreagă pleiadă a modalităților de manifestare a conflictului, precum: *detenția, tortura, crima* (de la *crime în masă* și *genocid*, la *crime izolate, dar sistematice*, precum cele cauzate de lunetiști), *violul, asediul, dislocarea unor mase de populație* în locuri străine, *despărțirea familiilor* (a soților, a părinților de copii etc.), realizate prin *acțiuni în forță, bruște, neanunțate*, într-un *climat de ură cultivat mediatic; dezinformarea, segregarea oamenilor* în funcție de etnie, *umilirea lor prin nume de ocară generice*, prin *reaua-intenție* și *demonizarea celuilalt* (a celui diferit), prin *delațiune, suspiciune, inclusiv spionaj*. Un rol esențial în selectarea victimelor l-au avut *numele acestora* (ca semne distinctive ale celuilalt, ale străinului), de unde, apariția a nenumărate puncte de control al actelor de identitate; *nimicirea* are loc în *spații ale terorii*, de către *personaje alienate metodic*, prin alcool, ideologie, gregaritate (*torționari*, având *sprijin masiv din partea civililor*: vecini, cunoscuți, chiar și preoți, uneori). Consecințele, pentru supraviețuitori, au constat în: *foamete, frig, sărăcie, distrugerea vieții economice, a familiei, a localităților, a comunităților, a încrederii comunitare* și a *simbolurilor identitare, a sănătății fizice și mentale a oamenilor* și crearea unei stări de *haos, de anomie*.

b. Prin contrast, factorii solidarității cuprind acțiunile pozitive de salvare a vieții și a demnității celor victimizați, realizate prin *adăpostire* și *tănuire*, prin ajutor *material, psihologic, medical* și *spiritual*, prin *solidaritate* și *discreție*, într-un *climat de bunăvoință* și *omenie*, explicabil prin următoarele motivații: *solidaritatea naturală, consubstanțială ființei umane, educația religioasă, vocația medicală, remanența crezurilor de tip socialist, asumate în mod sincer și idealist, ca și a aderenței la identitatea iugoslavă* (în pofida dispariției federației) sau *conștientizarea crescândă a identității bosniace*. Un rol important în solidarizare l-au jucat *experiențele comune* (vecinătate, copilărie petrecută împreună, la joacă sau la școală, alte relații – profesionale și de rudenie, îndeosebi căsătoriile mixte). Se remarcă *omenia unor soldați și comandanți militari*, ca și *luciditatea unor instituții, a unor vecini sau a indivizilor*. O funcție esențială în rezistența și supraviețuirea celor victimizați le revine *organizațiilor religioase și caritabile*, de regulă de altă confesiune decât a celor salvați, iar sprijinul Crucii Roșii (anume, Comitetul ei Internațional, ICRC, ai cărui reprezentanți veneau în centrele și lagărele de detenție, pentru a face liste de prizonieri și, astfel, a-i proteja) a fost și el benefic. O semnificație aparte o dețin *spațiile comunitare*, apte să ofere protecție, un factor de ordine incontestabil îl reprezintă forțele armate internaționale stabilite în zonă, UNPROFOR (United Nations Protection Forces), IFOR (NATO Implementation Force) și, după 1996, odată cu încheierea misiunii trupelor IFOR și debutul reintegrării, trupele SFOR (NATO Stabilization Force). S-au manifestat *elemente de societate civilă*, ce au încercat să facă apel la menținerea coeziunii comunităților, prin *marșuri* și *discursuri*; *activismul unor oameni respectați în comunitate, care se opun stării de lucruri, a avut influență, într-o oarecare măsură*; au existat *disidenți notorii*, precum și numeroși eroi, unii dintre ei *necunoscuți*, precum și exemple vii de *nesupunere civică*.

c. În continuare, vom dezvolta aceste idei, exemplificând prin cele mai relevante relatări ale volumului. În fiecare relatare se află mai multe elemente exemplificatoare, de unde, un inherent efect „stereoscopic”. Trebuie precizat, întâi de toate, că războiul de purificare etnică din Bosnia-Herțegovina a însemnat mai mult decât o reîntoarcere la barbaria medievală, cu descărcarea multor pulsioni psiho-etnice înăbușite, imposibil de lămurit fără cunoașterea amănunțită a istoriei complexe a acestor comunități din Balcani. Nu vom putea face aici un istoric al relațiilor interetnice, nici unul al războiului din 1992–1995, a cărui hartă este una complicată (a se vedea și Burg & Shoup, 1999). În orice caz, el a izbucnit, după o pregătire prealabilă, în urma unui referendum din 1992, conceput special ca să îndemne la secesiune, cu rezultatul că sârbii bosniaci au refuzat să iasă din Federația iugoslavă, pe când musulmanii și croații bosniaci s-au declarat pentru. Urmarea imediată a fost războiul.

Reiese însă, cu evidență, din toate relatările, că nici măcar așa-zisele pretenții de purificare etnică, aberante cum au fost, nu au putut fi transpuse în viață așa cum au dorit naționaliștii. Pe măsură ce războiul înainta, el se transforma într-o farsă absurdă, în care au fost răniți sau uciși, mai ales atunci când se trăgea aleatoriu pe străzi, chiar și mulți compatrioți de-ai ucigașilor, deci exact „cine nu trebuia”, încât, în pofda dorinței de purificare etnică, a rezultat, treptat, un caleidoscop cufundat în haos, unde forțele beligerante veneau și plecau pe rând, iar moartea ajunsese adesea să lovească la întâmplare, în timp ce lumea căpăta o identitate fictivă (se salva, plecând cu *pașapoarte false* și *nume schimbate*). Tragismul războiului a constat nu numai în planul fizic, deși distrugerile au fost imense, ci, în primul rând, în planul legăturilor seculare, edificate în timp, între oameni, dar și, totodată, între creștinism și Islam, care au fost acum distruse cu brutalitate, precum podul din orașul Mostar. Bombardarea sistematică a acestuia, prezentată mai jos în cuprinsul acestui articol, simbolizează tocmai scindarea societății bosniace, multireligioasă prin definiție (a se vedea: Sells, 1998). Una din cele mai frumoase relatări despre farmecul ținutului multiseclar Bosnia-Herțegovina îi aparține naratorului L.S. din Banja Luka, un intelectual pus să măture străzile, vreme de un an și opt luni de zile: „Banja Luka e un oraș pe care nu puteai să nu-l iubești înainte de război. Răsfirat pe malurile râului Vrbas, cu apă limpede și strălucitoare, era un punct în care focalizau mai multe culturi, cu folclorul lor aparte. Credințele diferite parcă ieșeau, prin refracție, dintr-o prismă, iluminând, astfel, orașul, cu raze de toate nuanțele și umplându-l de sunete minunate”. La fel consideră medicul croat Ante Jelić (după ce prezintă epurarea, în valuri succesive, a orașului Vareš, precum și peregrinarea sa prin teritoriile devenite sârbești): „Eu urăsc împărțirile, noile granițe din interiorul Bosniei-Herțegovina. Unitatea în diversitate este aceea care i-a conferit, secole de-a rândul, atâta farmec”.

Brutalitatea și lipsa inimaginabilă de logică ce au guvernat aceste operațiuni se reflectă în modul în care debutau: prin luarea de la casele lor a celor avuți în vedere pentru a fi îndepărtați și întemnițarea lor în locuri cu o capacitate cât mai

mare: *stadioane*, *școli*, *grădinițe* (exemple sunt prezente în numeroase din relatările ce urmează), chiar și *silozuri*. În școli erau înghesuiți atât de mulți oameni, încât nenumărați au pierit prin sufocare. Așadar, spațiile de detenție au devenit locuri de exterminare.

În relatarea *Adio mamei*, naratorul Đorđe Šuvajlo, din Tarčin, sârb, a fost luat prizonier, împreună cu tatăl său, de bosniaci și întemnițat într-un siloz de lângă propria casă. Mama lui încerca, disperată, să le dea peste gard ceva de mâncare. Îi vedea doar când erau scoși la plimbare prin curte. Asista la maltratarea lor, când erau bătuți cu patul puștii. În rest, dormeau pe podeaua de beton. Unii paznici au bătut-o pe biata mamă, care privea mereu peste gard. Au stat acolo 3 ani și 8 luni, fără a fi vizitați vreodată de Crucea Roșie sau altă organizație umanitară. După o mie de dimineți când o zăriseră zilnic pe mamă, care le dăruia speranță prin încrederea și statornicia ei, într-o zi n-o mai văzură și bănuiră că e bolnavă. Apoi observară niște prieteni cărând din casă un sicriu. În acel moment ieșiră din silozul-închisoare, pentru a merge la înmormântare, fără măcar să ceară voie. Nimeni n-a comentat, gardienii îi însoțeau pe tăcute. De la cimitir, s-au reîntors imediat la siloz, unde au rămas până la semnarea acordului de pace de la Paris.

Cât privește *debutul* evenimentelor tragice, el se petrecea cu totul neașteptat, prin năvala în apartamentele și casele oamenilor, amenințarea acestora cu armele, apoi depozitarea lor de bunurile mobile importante (aur, bijuterii, valută, dar și automobile). Tortionarii spărgeau, de regulă, ușa și-l ucideau adesea pe capul familiei sau, în orice caz, despărteau familiile, ridicându-i pe bărbații de vârstă matură spre a-i întemnița și, eventual, ucide ulterior:

N.S., musulmană din Vareš, își amintește cum oameni înarmați i-au intrat dimineața în casă, cu forța, pe când ea și soțul își beau cafeaua. I-au ridicat pe bărbat și pe fiul său de 20 de ani, după ce i-au întrebat ce nume poartă, le-au luat bijuteriile și banii. Fiul, închis la școală, a fost bătut și ascuns față de Crucea Roșie, ca să nu i se vadă rănilor (*Vin cu tine*).

Afară din iadul Mostarului: Zorica Baltić povestește că ea și soțul, pensionari, locuitori ai Mostarului, dormeau, când, în toiul nopții, le-au năvălit în apartament niște necunoscuți și i-au omorât pe loc soțul. A găsit sprijin la vecinii croați și musulmani. Un croat a organizat și înmormântarea. Când un taximetrist a refuzat să-i ducă la cimitir, s-a rugat de un necunoscut, care a arătat înțelegere. Apoi și-a rugat conaționalii, sârbi, s-o ia la ei, căci se temea, singură în casă, dar a fost refuzată. În schimb, au primit-o îndată, în locuințele lor, vecini și cunoscuți croați: „noblețea lor m-a împiedicat să-mi pierd încrederea în oameni. (...) Pentru prima oară mă simțeam ca un om, iar nu ca o fiară hăituită” (p. 40).

Printre atrocități se numără și *violurile* suferite (uneori chiar și de femei în vârstă, de peste 70 de ani – cf. *Viol în Grbavica*, p. 141), precum în relatarea ce urmează, una din cele mai tragice, ce urmărește periplitul unei mame, torturată și agresată de paramilitarii sârbi, după ce-și ascunsese fiica:

Mamă, te rog să nu-i lași să mă ia! – relatare de Senada Mehmedović, refugiată din Vișegrad. Rămase acasă, pentru că nu știa unde să meargă. Fu depistată de armata naționalistă sârbă și agresată. A doua zi, Lukić, violatorul, o bătu și o înjură din nou. Fu

rasă pe cap și i se desenă pe scalp, cu cuțitul, o cruce. Timp de 5 zile forțele paramilitare sârbești au maltratat-o neînterupt. Pe malul râului Drina, văzu cum paramilitarii sârbi le tăiau gâtul oamenilor sau îi schilodeau și îi aruncau în apă. Fiul și soțul ei erau ascunși în pădure. Lukić voia să afle unde. În odaie fu adus imamul (clericul musulman) din localitate, cu fiul său, pe care Lukić îl ucise imediat, împreună cu alte trei femei, iar pe imam îl puse să bea sângele băiatului său. Intră chiar atunci Tomić, șeful poliției, de care ucigașii se temeau. O luă cu mașina pe Senada și-i spuse să fugă, dar ea nu avea unde să se ducă. Lukić reveni și o duse la Drina, bătând-o pe drum. Le ieșiră în față soțul și fiul Senadei, Edin, care i se aruncă în brațe, strigând: „Mamă, nu-i lăsa să mă ia!” Mama se întoarse spre Lukić, rugându-l s-o omoare pe ea, dar el îi răspunse: „Nu. Astfel te vom ucide prin disperare” și-i omorî fiul pe loc. Soțul Esad fu împușcat și el. Împreună cu fiica sa, Azra, Senada îi înmormântă pe amândoi. Lukić și oamenii săi o luară pe Azra și o închiseră la școală. Mama reuși s-o salveze grație unor vecini. Azra povesti că școala e plină de sânge, de fete violat, torturate, schingiuite: „au adus foarfeci și taie oamenii ca pe hârtie”. La un moment dat, Senada o luă pe Azra și pleacă spre Vișegrad. Au fost petrecute, un timp, de vecinii sârbi, plini de compasiune. Trecând podul de peste Drina, văzură oameni mutilați atârând pe el. Practic, păseau prin sânge până la glezne, iar intestine, ochi și inimi de om zăceau în mormane. Au raportat la Crucea Roșie că doresc să fie scoase din oraș și un autobuz le duse. În autobuz, câțiva sârbi salvară mai mulți bosniaci de la moarte, căci la un moment dat 56 oameni fură coborâți și uciși pe loc. Ulterior, Lukić îi omorî pe sârbii ce fuseseră omenoși cu bosniacii. *Beretele verzi* (unitate paramilitară bosniacă) au salvat-o, dar au dus-o la închisoare și ei, deși era cu totul lipsită de puteri și plină de rănilor pe care i le făcuse Lukić. Pentru că avea o cădere psihică, a fost internată apoi la un spital din Zenica, unde trăia mama ei. Tot acolo a suferit și o operație ginecologică grea, din pricina rănilor pe care Lukić i le făcuse în corp cu un cuțit. Medicii au luptat pentru viața ei vreme de două luni.

A dorit să se sinucidă, dar fiica ei n-o lăsă. De atunci, aude în fiecare noapte tipătul fiului ei: „Ajutor, mamă! Nu-i lăsa să mă ia!”.

Un foarte interesant aspect privește profilul torționarilor aparținând unor unități paramilitare, îndeosebi sârbești, dar și croate. Cine erau aceștia și cum de s-au putut transforma în personaje robotizate, alienate, descinse parcă din preistorie? Relatările indică, la unison, faptul că erau oameni obișnuiți, transformați însă, prin ideologie, în unelte ale politicii naționaliste. Vecini, cunoscuți sau chiar rudeni de ale victimelor – cel din urmă, un caz extrem, menționat în relatarea *Momiți să ne predăm*, de Rajko Bogdanović, în care fiul, sârb înrolat în armata croată, își torturează tatăl, doar fiindcă este sârb! R.B. spune: „oamenii ce lucrau în lagăr [croai, *n.ns.*, S.-G. D.] erau din zona noastră, îi cunoșteam, dar ei pretindeau că nu mă văzuseră niciodată, (...) erau situații când cineva pe care-l știam venea ziua și ne oferea țigări, ca să revină după lăsarea serii, să-și pună o cagulă pe cap și să ne zvânte în bătaie” – *ibidem*, p. 191. Este interesant jocul dedublării, la care se dedau: în pauze sau ziua păreau oameni normali, glumeau sau vorbeau banalități, după care își intrau în rol, trăgându-și cagula pe cap, și începeau să tortureze, printr-un fenomen de suprapunere identitară distorsionată (v. *Căpitanul Mića*). Metamorfoza oamenilor obișnuiți în torționari a fost înlesnită și de utilizarea unor însemne comune, care îi raliau unui front unic ideologic și de acțiune: purtau bărbi stufoase, părul lung, căciuli de blană, insigne strălucitoare, „cu însemne specifice de

cetnici”, printre care efigiile unor capete de morți, puști atârând de benzi late de piele, de-a curmezișul uniformelor negre și însângerate, precum în portretul schițat de bosniaca Senada la p. 158, dar și de alți numeroși naratori (ca Ramiz Pandur, în *Acei barbari ne-au luat o parte din noi*, Rajko Bogdanović în *Momiți să ne predăm* sau naratorul din *Ciobani înstăriți cu o mulțime de oi*); în plus, „majoritatea erau băuți” sau chiar drogați, se salutau conform unui „salut *cetnic*” standard („Domnul să fie cu noi”), „ridicând trei degete”, și își aleseseră supranume eroice, ca Vulturii Albi sau Tigrii, care-i făceau să se simtă importanți, luptători ce îndeplinesc o misiune istorică (*Mamă, te rog...*). Alți subiecți sunt de părere că în rândul torționarilor au figurat și oameni eliberați din clinici de psihiatrie, din închisori, ca și mercenari aduși din diferite țări străine (p. 145). Dintre numeroasele relatări ale torturilor, exemplificăm doar prin câteva:

Căpitanul Mića (relatare de Stjepan Bradvic, croat, din satul Križani, de lângă Tuzla). Naratorului i-a fost arestat copilul pe stradă, de către 50 de *cetnici*. S-a dus să ceară eliberarea lui, moment în care a fost arestat și el, acuzat că este un *ustaș*. Împreună cu alți prizonieri croați, a fost bătut sistematic, până aproape de inconștiență. După vreo 15 zile, a apărut căpitanul Mića Jović și i-a întrebat pe *cetnici* ce le-au făcut acestor oameni. *Cetnicii* au răspuns că aceștia se bat singuri. Mutați, au fost bătuți zilnic, sub pretextul că *cetnicii* sunt bombardați de consătenii prizonierilor. Căpitanul Mića îi vizita ori de câte ori când putea și nu permitea bătaia. Dar, îndată ce se retrăgea, maltrătarile reîncepeau. I-a mutat succesiv în mai multe locuri. Sub ochii naratorului, un croat a fost omorât în bătaie. Torționarii beau rachiu și vorbeau de-ale lor, între loviturile aplicate prizonierului, acuzat, fără niciun temei, de viol. Erau bătuți cu băte, cu patul puștii, până nu se mai puteau ridica. În acel moment erau somați să se ridice în picioare și, fiindcă nu puteau, erau bătuți din nou. În depozitul unde erau încarcerați, au fost aduși și prizonieri croați, până la 1 500. Au stat acolo o lună, bătuți zilnic. O dată naratorul a cerut voie să meargă la baie și a văzut 10 oameni cu gâturile tăiate întinși pe jos, în spatele depozitului. Obişnuiau să vină noaptea, să-i ridice pe bosniacii pe care doreau să-i ucidă. Spuneau: Sus! Îi luau și nimeni nu-i mai vedea vreodată pe oamenii aceia. Erau uciși înainte de răsăritul soarelui și duși undeva. De asemenea, în fiecare dimineață, erau scoși din sală 3–4 oameni ce nu supraviețuiseră bătăilor. Nu ucideau prin împuşcare. Torționarii erau tineri, care beau întotdeauna în timp ce băteau. De asemenea, croaților li se acopereau ochii, să nu vadă cine îi bate. A venit un doctor și i-a văzut pe croații însângerați, cu trupurile umflate de bătăi, dar nu le-a dat niciun medicament, ci le-a spus: „N-are rost să vă examinez. De fapt, o să vă omorăm pe toți, căci sunteți *ustași*”. Un croat din Jablanica sosi rănit: bătut și cu 20 de plăgi înjunghiate. Nimeni nu l-a îngrijit. Naratorul și-a rupt cămașa să-i facă feșe, dar a fost alungat. La un moment dat, 35 dintre croați au fost duși cu autobuzul în vederea unui schimb de prizonieri, care însă nu a reușit, drept care *cetnicii* au hotărât să-i omoare pe toți în câmp. Au primit însă ordinele căpitanului Mića să-i ducă înapoi. După 10 zile, căpitanul Mića, însoțit de șase soldați, a venit să-i vadă și a vorbit cu ei confidențial, comandându-le subordonaților să iasă din cameră. Naratorul a aflat abia atunci de vechea prietenie dintre căpitanul Mića și fiul său. A spus că vrea să-i salveze pe amândoi. Naratorul a replicat că nu va accepta, l-a rugat să-i elibereze pe toți 35 sau, altminteri, să moară toți. Căpitanul a aranjat plecarea lor printr-un schimb de prizonieri.

În relatarea *Omoară-i pe ei și omoară-mă și pe mine*, Sevda Perobić, bosniacă, refugiată din Srebrenica, istorisește cum, peste populația bosniacă, se instalează în forță o altă entitate, Republika Srpska. Bosniacii au fost duși la fabrica Cinkara. Paramilitarii au separat femeile de bărbați, apoi au luat copilașii din brațele mamelor: îi aruncau în aer și îi lăseau să cadă pe cuțite. Mamele nu aveau voie să scoată un sunet, altfel le omorau. Au băgat copiii în mașini de măcinat. Le scoteau ochii, le tăiau urechile și degetele. I-au tăiat unui băiețel de nouă ani carnea de pe brațul stâng și i-au dat mamei lui s-o înghită. Ea n-a putut și a leșinat. Le-au dat apoi copiilor sandvișuri otrăvite, privindu-i cum mor. Violau fetele, copiilor le zdrobeau dinții, le scoteau mâncarea din gură și, în schimb, le introduceau în loc cizmele. Din familia ei au pierit 11 oameni, din familia soacrei 22; socrul i-a fost ucis, la fel fratele, soțul, sora cu copiii ei și cumnații. Pe cei rămași i-au luat cu autobuzul. Șoferul a strigat, atunci când i s-a spus să oprească (știa că voiau să-i coboare pe bosniaci ca să-i ucidă), că nu oprește și a mers mai departe. La marginea drumului au văzut cum zăceau mormane de cadavre, unii spânzurați, alții cu mâinile legate la spate, unii prăjiți pe frigare. Șoferul a refuzat să-i dea pe călători forțelor din Republika Srpska. Striga să-l omoare și pe el. Deși voiau să-l împiedice, a scăpat cu mașina mai departe. Era un sârb. I-a dus la Kladanj, la forțele bosniace. Sevda a lucrat și mai lucrează încă la o familie, ai cărei membri, sârbi, i-au fost ca o mamă și ca un tată, le-au dat pământ și au promis să-i căsătorească și copiii.

În relatarea *Momiți să ne predăm*, naratorul R.B. (v. *supra*) își amintește că, beți, tortionarii își revărsau mânia asupra prizonierilor, bătându-i inclusiv pe cei trecuți de 70 de ani.

Medicul Sead Šetić (*Ia-i cu tine pe ai tăi*, p. 147) afirmă că, la Vișegrad, din 2 500 de oameni aduși noaptea pe stadion, 1 000 au fost uciși, pe podul iluminat de pe ambele maluri de spoturi de lumină orbitoare. Noaptea în șir s-au auzit acolo plânsetul mamelor și țipetele lor: „Nu-mi lua copilul, ucidemă pe mine în loc!”

Se practica, și în viața civilă, o *segregare* rușinoasă a oamenilor pe criterii etnice, prin adresarea cu *apelativele înjositoare, peiorative: cetnic* (pentru sârbi), *ustaș* (pentru croați), *balia* (pentru bosniacii musulmani). Interesant de observat este că aceste apelative au avut inițial un sens istoric precis, pentru a se nuanța ulterior într-o totală deriziune. Prin utilizarea acestor nume de ocară se ținea la culpabilizarea victimelor, la scăderea respectului lor de sine și la izolarea lor de comunitate (fenomenul, unul obișnuit în acele împrejurări, apare în multe din relatările ce urmează, una dintre cele mai semnificative fiind cea intitulată *Ești o rușine pentru Sarajevo!*).

Spații periculoase deveneau *străzile*, căci numeroși lunetiști răspândeau continuu teroarea, la întâmplare, cu urmarea că au fost uciși numeroși conaționali de-ai lor; *colinele din jur*, în special în cazul orașului Sarajevo, asediat; *pădurile de la liziera localităților*, unde mulți oameni duși la muncă forțată, deliberat în primele rânduri, piereau sub gloanțe; *pistele aeroporturilor*, pe care se mergea sub o ploaie de gloanțe, trase de pe dealuri, *ferestrele apartamentelor*, prin care se trăgea cu puști automate sau se aruncau obuze, mulți cetățeni fiind uciși sau grav răniți; *râurile*, în care zeci de mii de bosniaci au fost aruncați, după mutilări teribile; *podurile* ce făceau legătura între diverse zone, ostile între ele, ale aceluiași oraș; *cartierele și orașele* încercuite, izolate de restul teritoriilor, în care se dorea stabilirea unei populații „pure” din punct de vedere etnic:

Ramiz Pandur, naratorul din relatarea *Acei barbari ne-au luat o parte din noi* (v. *infra*), povestește că stătea de vorbă cu cineva în plină stradă, pentru ca acela să cadă brusc, secerat de un glonte (p. 251).

În *Emoționați de bunătatea omenească*, Abida Bjelica, bosniacă măritată cu un sârb, din Grbavica, Sarajevo, mergea cu mare grijă pe balcon, să nu o ucidă un lunetist, crezând-o sârboaică: așa pierise un vecin bosniac get-beget. „Lunetiștii erau adevărați criminali, fie ei sârbi, fie bosniaci” (p. 324).

În relatarea *Sunt doar niște copii*, Ljiljana Zita, croată din Sarajevo, cartierul Dvor, relatează că fiul i-a fost rănit de un obuz și i s-a spus să plece la tratament, dar unica posibilitate de a ieși din oraș era fuga pe pista aeroportului, într-o ploaie de gloanțe trase de lunetiștii de pe dealuri. Au fost ajutați să treacă de forțele UNPROFOR.

Așa cum reiese din relatarea *O viață demnă*, croatul Davor a luptat pe front într-o brigadă croată, apoi, sătul de „nebunia naționalistă”, a dezertat și a plătit 2 000 DM pentru a traversa aeroportul. „Treizeci dintre noi au pornit-o, dar numai 4 am ajuns dincolo. În timp ce fugeam, trebuia să sar peste trupurile neînsufletește ale celor dinaintea mea. Numai acum îmi dau seama ce nebun am fost” (p. 233).

Fiul artistului bosniac Ramiz Pandur, separat de tatăl său, odată cu împărțirea orașului Mostar în două, partea de est și cea de vest, s-a ascuns vreme de un an întreg, mergând noaptea pe acoperișuri. Se aciua din când în când în câte o casă (ori un apartament) ruinată, să-și tragă sufletul, și a reușit să-și păstreze mintea întreagă practicând yoga și cântând la chitară (*Acești barbari...*).

Autoritățile bosniace din Sarajevo-ul asediat au săpat, la un moment dat, pe sub pista aeroportului, un coridor subpământean, lung de 800 de metri, care să ușureze trecerea oamenilor, lipsiți de alte modalități de intrare și ieșire din oraș (fapt menționat în relatarea *Tunelul*). Un segment din acest tunel se mai păstrează și azi, convertit în exponat muzeistic, ca mărturie a acelor timpuri.

Vecinii și cunoscuții, inclusiv colegii de muncă, erau *binevoitori* sau/și *malefici*. Cuvinte memorabile despre rolul vecinătății are de spus poetul Velimir Milošević: „Vecinii au fost aceia care au ținut orașul Sarajevo unit. Fiecare vecin l-a sprijinit pe celălalt să meargă, să nu se împiedice ori să cadă, să nu-l cuprindă frica sau întunericul, încât să înainteze, biruitor asupra durerii, ororilor, orbirilor, urâtului și răului” (p. 75). De vecini, buni sau răi, depindea, într-o măsură hotărâtoare, soarta oamenilor:

Dacă ai voștri nu vor să vă ia, o voi face eu (relatare de Sead R., musulman, dislocat din Bratunac). Naratorul descrie începutul evenimentelor: trupe paramilitare formate din necunoscuți au început să vină și să ia oamenii din casele lor. Mașinile lor purtau însemnele ce le dovedeau apartenența la grupul paramilitar sârbesc *Vulturii Albi*. Erau oamenii lui Arkan și Šešelj, care, după ce-i luau pe oameni, le prădau locușele, le furau mașinile, bunurile etc.

Niște musulmani refugiați într-o casă văzură o coloană de femei, copii și bătrâni, ce părea fără sfârșit, înaintând pe stradă, cu mâinile ridicate desupra capului. Câțiva din grup se gândiră să li se alăture, ceilalți se împotriviră. Un tânăr soldat intră și-i amenință cu pușca, le ceru mașina. Era însoțit de copii sârbi până-n 13 ani. Soldatul îl tortură și pe tatăl naratorului, să-i dea bani și aurul familiei. Le-a pus pușca la tâmplă, i-a întins pe jos, i-a

lovit cu bocancii în cap, iar în final i-a scos pe stradă cu brațele ridicate deasupra capului. Ieșind, au observat cum vecinii lor sârbi fugeau în case. „Am fost surprins să văd un vecin de-al meu, inginer constructor, doar cu câțiva ani mai în vârstă decât mine. Avea în mâini o armă semiautomată, era îmbrăcat militar și purta pe cap o șapcă neagră. Ieșea în fugă dintr-o casă bosniacă. Surprins de privirile noastre, și-a tras șapca pe frunte cât a putut” [Vecinul devine celălalt, asupritorul, *n.ns.*, S-G.D.].

Au fost duși pe un stadion, unde se aflau deja mii de oameni – bărbați, femei, copii. Sedeau cu toții pe iarbă, în așteptare. Nimeni nu știa ce urmează să se întâmple. După trei ore au venit camioane și autobuze. Unii mai sperau că vor fi duși undeva. Naratorul a zărit în detașamentul de pază un fost coleg, Pero, șofer de autobuz, pe care îl ajutase atunci când izbucnise războiul în Croația, căci el, ca sârb, nu avea voie să conducă acolo. L-a luat cu sine, mulți crezuseră că pentru a-l ucide. L-a dus acasă pentru a-și lua actele. Întrebat ce urmează să se întâmple pe stadion, Pero s-a jurat că nu știe, dar ulterior a reieșit că știuse totul. Întorși pe stadion, văzură că bărbații sunt separați de femei și de copii, ceea ce nu li se păru de bun augur. Au fost încărcăți în autobuze. Atunci când pe stadion au rămas doar circa 420 de oameni, aceștia au fost trimiși într-o școală.

Acolo naratorul a fost abordat de un soldat mascat, care s-a recomandat: „Sunt Ćirković! Nu-ți aduci aminte cum te rostogoleai peste mine și fratele meu în noroi, când eram mici? O să-ți arăt eu ție!” Acolo au fost torturați. Nouă oameni au murit în acea noapte. Pe jos era plin de oameni însângerați. Cine pășea dincolo de o linie albă, trasată pe o podea, era ucis pe dată. Un băiat sârb, dintre torționari, a început să-l tortureze pe un coleg de-al naratorului, tânăr și el. I-au ars țigarete pe piele, i-au desenat cruci pe tot corpul, cu vârful puștii, apoi i-au tăiat gâtul de la o ureche la alta, dar fără a-i atinge beregata. Prizonierii erau puși să lingă sânge și să mănânce hârtie. *Cetnicii* alegeau oameni la întâmplare, îi strigau pe nume și îi omorau, după ce-i scoteau afară. În acest mod, un sârb a salvat, fără să-și dea seama cineva, șase oameni, lăsându-i de fapt să fugă. La un moment dat, naratorul a fost și el chemat afară. Acolo era Pero, care îl bruftulua, ca să audă coechiperii lui, dar, în realitate, îi salva viața. Încredințat unui alt prieten, acesta l-a dus cu mașina la magazinul unde lucrase până la începerea războiului. Acolo un prieten sârb, Braco, s-a oferit să-l ducă oriunde. Au observat că în fața moscheii din Bratunac se forma un convoi de bosniaci ce primiseră pașapoarte false cu nume sârbești, ca să meargă în Serbia. Sârbul Braco i-a rugat pe niște musulmani care plecau cu mașina să-l ducă și pe Sead cu ei, dar ei refuzară, de teamă. Atunci Braco exclamă: „Dacă ai tăi nu te iau, te iau eu” și-l duse peste pod, deși avea de trecut două puncte de control dificile. Au reușit să treacă, deși greu, controalele fiind drastice, după care Braco s-a întors la Bratunac, să facă rost pentru Sead de o carte de identitate cu nume sârbesc. În cele din urmă, a ajuns la Tuzla într-un autobuz, ultimul care a făcut cursa de la Belgrad la Tuzla, căci a doua zi urgia a izbucnit și în Tuzla. Naratorul, Sead, a ținut, de-atunci, constant, legătura cu prietenii lui sârbi care l-au salvat.

Ratko Pejanović din Mostar, sârb cu soție croată (*Nu-mi voi părăsi orașul*), fiind rănit la serviciu, ca șef al brigăzii de pompieri, este ajutat de soție să vină acasă. Abia intrară, că a apărut un vecin bosniac, Mirza, cu care Ratko crescuse de mic. Soția, Jela, se apucă să facă cafea. Mirza, senin, spuse că, de vreme ce de partea cealaltă a râului croații îi iau din case pe musulmani, și ei, musulmanii de aici, o să-i ridice pe croații din apropierea lor, iar el va începe cu Jela, pe care o va trimite la închisoare. Naratorul arată că în oraș lipsea orice autoritate oficială, instituțională, iar războiul scotea la iveală latura patologică a

oamenilor, lipsa lor de caracter. A reușit să se apere pe sine și s-o protejeze pe Jela, apelând la un vecin musulman, Iusuf, care le puse și o patrulă în fața casei, fiind șef al forțelor de securitate locale.

În *Ne-am înscenat propria răpire*, sârboaică Ljubica Vidović relatează cum o vecină bosniacă, Zehra, îi părăște pe nedrept familia că ar da semnale luminoase sârbilor de pe coline, unde anume să bombardeze în Sarajevo-ul asediat; sunt protejați, în schimb, de soldații, vecinii și medicii bosniaci, foarte omenoși cu toții.

În *Momiți să ne predăm*, întreg calvarul este regizat de croați, care îi momesc pe vecinii lor sârbi să se predea, după care sunt deposezați fără milă de bunuri și luați prizonieri, satul întreg fiind distrus în luptă.

Numele oamenilor au avut o importanță capitală în destinul lor, pentru că ele exprimau apartenența etnică. Mulți oameni s-au salvat însă prin *inventarea unor nume*, susținute de *pașapoarte* și *cărți de identitate* false, grație cărora s-au refugiat în locuri mai prielnice:

În relatarea *Un pașaport* (de Mirsada Bosno din Sarajevo, p. 212), naratoarea, bosniacă, a fost prinsă în vârtoarea războiului de tânăra. Și-a pierdut tatăl în timpul asedierii orașului Sarajevo și mama sa a rămas în grija ei. Nevoia de medicamente era mare. A plănuit să ajungă în Italia să le cumpere, nevăzând altă soluție. Cine putea fugea din Sarajevo, dar ea nu avea cum. Descrie ca inaccesibile și impracticabile lucruri precum: a ieși pe o stradă luminată, a te plimba liniștit, a privi la televizor, a intra într-un magazin care să aibă marfă pe rafturi. Printr-o prietenă croată din Zagreb, obține un pașaport pe numele acesteia, adică, din generozitate, propriul pașaport al femeii, care nu reușise să-i comande unul, cum o rugase. Fotografiile nu semănau, prietena era brunetă, ea era blondă, așa încât și-a vopsit părul negru (cu greu a găsit vopsea potrivită), s-a machiat, să semene cu amica ei. Nu-și făcea griji prea mari, pentru că lumea, din pricina războiului, se schimbaseră. Cei mai mulți aveau fotografii ce-i înfățișau solizi, deși slăbiseră masiv între timp. Și-a cumpărat și niște cercei lungi, ca să arate ca în poza Draženei. Apoi s-a dus la aeroport, cu o lungă listă de cumpărături în buzunar, ce cuprindea, printre altele, condimente, ciocolată și ciorapi de nailon. A trecut fără probleme, deși cu impresia că a fost studiată îndelung la punctele de control. A ajuns în Italia și a făcut achizițiile necesare, aducând lucrurile dorite nu numai mamei sale, ci și multor cunoscuți. Bucuroasă de reușită, a hotărât să mai facă drumul o dată, înainte de a-i restitui prietenei pașaportul. A trecut cu bine în Italia, dar a cumpărat peste greutatea admisă. La control, detectorul de metale a sunat puternic, fiindcă avea schije de metal în tălpile cizmelor: „Era greu să le spun că fugeam zilnic pe străzi pline de schije de la obuzele pe care nimeni nu le strângea și îndepărta”. Au prins-o cu înșelăciunea, dar i-au dat drumul până la urmă, grație ajutorului unor funcționari îngăduitori și al unor jurnaliști străini.

Despărțirea familiilor a fost un fenomen tragic. Soții sau părinții și copiii nu s-au putut reuni decât după ani de zile:

Este ceea ce li s-a întâmplat, de pildă, soților sârbi Udovčić din Novska Bosanska Dubica, oraș al Croației, preveniți de o vecină să plece, deoarece sârbii începeau să fie duși în lagăre. Ca să nu dea de gândit, cei doi au ieșit din casă fără să ducă nimic cu ei (un geamantan ar fi părut suspect), decât actele personale și o bancnotă de 50 de mărci germane, pe care aceeași bună vecină de etnie croată le-a strecurat-o în mână la plecare

(relatarea *Prieteni și străini*). Au ieșit neobservați din oraș și au trăit ca refugiați într-un sat de la granița Croației cu Serbia. Fiul lor mai mic era, în tot acest timp, în localitatea Zenica, din Bosnia centrală, la sora Zorei. Tatăl său și soțul Zorei nu-l putea aduce, pentru că ar fi fost el însuși capturat pe drum, ca bărbat apt de serviciul militar. Zora a pornit atunci singură în căutarea fiului, de care era despărțită de peste un an. A făcut un timp autostopul până la Tuzla, în Bosnia centrală, dar de acolo n-a mai putut înainta, nu erau autobuze, iar taxiurile refuzau s-o ia. S-a așezat la marginea drumului, plângând. Un om de vârstă mijlocie trecu pe lângă ea și o întrebă dacă are nevoie de ajutor. Ea îi explică situația – că dorește să ajungă la Zenica (mai avea de parcurs 96 km). Bărbatul o asigură că dorea imposibilul: „Sunt baricade, peste tot până la Zenica, la fiecare câțiva kilometri, și la fiecare punct de control e plin de oameni înarmați. De aceea nu vă ia nimeni în mașină” (p. 22). Femeia hohotea disperată, omul se îndepărta, cu capul plecat. După o jumătate de oră o mașină opri în fața ei, la volan era chiar acest necunoscut, care o invită să urce, spunându-i că va merge pe drumurile speciale de transport al unor mărfuri, drumuri care treceau prin păduri, cu nădejdea că acolo nu vor întâlni baricade. Femeia nu a aflat niciodată numele sau ocupația străinului generos și dezinteresat. Seara au ajuns la sora ei, l-au luat pe băiat, dar omul respinse orice zăbavă, orice tratație: „Trebuie să ne înapoiem la Tuzla înainte de lăsarea întinericului”. La un moment dat, el opri: „Doamnă, pot merge cu mașina doar până aici. Baricadele sârbești sunt chiar dincolo de următoarea serpentină. Trebuie să coborâți și să mergeți încă puțin pe jos. Eu mă voi întoarce la Tuzla”. N-a vrut să accepte vreo remunerație pentru tot ce făcuse, iar femeia își dădu seama abia mai târziu că necunoscutul trebuise să oprească înainte de baricade pentru că nu era sârb. Apoi, deși erau acum cu fiul lor cel mic, fiul cel mare le era dus la război. Primind vestea că murise, apoi trupul însuși, l-au înmormântat. Zora nu se putea dezlipi de mormânt. Vecina ei, Esma Arslanović, musulmană, venea în fiecare seară la cimitir după ea, o lua de mână și-i spunea: „Haide acasă, Zora, mâine te vei întoarce”. O însoțea acasă, respectându-i durerea, în tăcere. Acasă o aștepta masa pusă tot de ea. De trei ori Zora încercă să se spânzure în grajd, dar Esma și soțul ei, Daud, o opriră. Fiul cel mic, crescând, fu luat și el la război. La un moment dat, se zvoni că a fost luat prizonier sau a murit. Zora era la serviciu când primi un telefon din Viena, că fiul ei e bine și se va întoarce, dar pe moment e prizonier lângă Mostar, în Herțegovina. Anunțul venea din partea unor croați, niște necunoscuți, pe care fiul lor îi rugase să-i anunțe mama.

Bătrânii erau fie părăsiți, fie refuzau ei să se strămute, dar existau și copii care își luau părinții în vârstă cu ei, expunându-se la riscuri majore:

În primăvara lui 1992, când a început războiul în Bosnia, printr-un atac al forțelor sârbe de pe colinele din jur, Azra a rămas cu mama ei de 75 de ani pe malul stâng al râului Neretva. Fratele ei de 44 de ani era adesea silit să facă de pază. Toată lumea pleca din cauza bombardamentelor, ei erau tot acolo, până când, într-o zi, se hotărâră să plece și ei. Deși erau musulmani, vecinii îi iubeau și nu i-au trădat, încât fură evacuați la Zuljevo, un sat, la o casă de vacanță a unui sârb, Mirko. Liniștea însă nu dură mult și se mutară într-o casă bosniacă. Soldații forțelor R. Srpska bombardară casele bosniace, devastând totul. Un tractor îi luă până la un canal, unde văzură 700 de bosniaci expulzați din șase sate de lângă Nevesinje, adunați sub un cort improvizat din arbori doborâți, acoperiți cu folie de plastic. Panica era generală. Atunci Azra, fratele și mama lor urcară un deal, călcând adânc în noroi. Deși lumea îi abandona deseori pe vârstnici, cei doi frați își duceau cu grijă mama

prin locuri necunoscute. Niște oameni le adresară un ultimatum: „Puteți veni cu noi mai departe numai dacă o lăsați în urmă pe mama voastră. O să fim omorâți toți din cauza ei. Altfel, o să plecăm fără voi”.

Frații au rămas mai departe alături de mama lor, asumându-și riscul de a fi uciși. Au stat pe loc 47 de zile, singuri cuc, ascunși într-o groapă, dormind în ploaie, de-a lungul celui mai ploios iunie ce-l trăiseră vreodată. Mama li se îmbolnăvi, dinții îi clănțăneau de febră. Fratele găsi o cocioabă, se ascuseră în ea, adunară surcele pentru foc, erau însă lipsiți de mâncare, descoperiră niște vaci care pășteau, dar aveau ugerele goale. În preajmă era totuși un izvor. Azra slăbi pe zi ce trece, nu mai vedea bine, i se umflară articulațiile, picioarele i se înnegriră, îi căzu părul, unghiile i se jupuiau. N-au mâncat nimic de-a lungul celor 47 de zile. Slăbiți, fură descoperiți de niște soldați din Armata Bosniei-Herțegovina, porniți să descopere supraviețuitori, pentru a-i evacua, călătoriră împreună, până la un spital din Račice, unde li se făcură perfuzii, apoi se reîntoarseră la Mostar și aflară că sârbul Mirko mai salvase destui bosniaci. Au fost ajutați în continuare de prieteni croați și de comunitatea evreiască din Mostar, primind ajutoare umanitare și pachete de la numeroase alte organizații.

Dislocarea în locuri necunoscute era greu de suportat. Este regretabil că la acest program antiuman au aderat și *destui preoți sârbi* (a se vedea și Broz, 2006, p. 67–74; Silber, Little, 1997; Sells, 1998), războiul fiind conceput, la scară contemporană, ca unul al religiilor, anume, ca război sfânt al creștinilor împotriva Islamului. Cu atât mai valoroasă a fost acțiunea organizațiilor caritabile, precum Caritas, catolică, Asociația Evreiască de Binefacere din Sarajevo, care au ajutat numeroși oameni, indiferent de etnie sau confesiune, sau Crucea Roșie (comitetul ei internațional, precum în relatarea *Așa-i în Balcani*); și trupele internaționale UNPROFOR, IFOR și, din 1996, SFOR, au jucat un rol benefic, protector (dintre numeroasele relatări, menționăm *Orice vi se va întâmpla vouă mi se va întâmpla și mie*). Paradoxal, au existat clerici musulmani ostili celor din propria confesiune (precum în relatarea *Primele pachete*).

Atunci când moartea mergea mândră pe străzi (p. 352) de Stanislav Zec, chemat la Asociația Evreiască de Binefacere. Acolo nu activau doar evrei, ci toate etniile și confesiunile. „Nimeni nu m-a întrebat aici cine sau ce eram. Primeam ajutoare umanitare, mereu generoase, haine, apă”. „Au salvat viețile a peste 1 000 de locuitori din Sarajevo. În cei șapte ani, cât am mâncat la Centrul Evreiesc, n-am auzit vreodată un cuvânt urât ori nepolitic. Era unicul loc din oraș unde erai întâmpinat cu asemenea zâmbete” (p. 352). Sâmbetele se dansa, noi toți dănuiam, în timp ce afară cădeau obuze. Numele oamenilor care au lucrat acolo ar trebui scrise cu litere de aur, atunci când se va scrie o carte despre Sarajevo. (...) Când afară explodau bombe și zburau schije, Mile Janjić își lua vioara și ne cânta române”. Noapte de noapte naratorul a distribuit lapte praf pentru 300 de bebeluși. N-am putut pleca din oraș. Aș fi avut oare puterea de a-i privi în ochi pe concitadini mei, dacă m-ar fi întrebat: „Cum ai putut să-ți lași orașul și să pleci la Londra sau Paris?” (p. 353–354).

De fapt, toate relatările oglindesc modul în care oamenii au fost ajutați de reprezentanții altor confesiuni decât cea proprie, încât spicuim doar câteva dintre cele care prezintă fenomenul ca unul neîntâmplător, firesc, practicat sistematic, dintr-un bine însușit spirit comunitar:

Nu așa cred eu, p. 338, relatare de Katica Romić, bucătăreasă cu mamă sârboaică și tată croat. Arată că bosniacii din satul Stupni Do au fost masacrați din rațiuni politice (la 23 octombrie 1993), spre a-i determina pe croați să plece în Croația. Se foloseau stăruitor apelativele de înjosire: *cetnic*, *ustaș*, *balia*. A întreținut sistematic relații bune cu bosniacii, care i-au permis să cultive ceapă pentru cantina școlară unde lucra. „Unele rude de-ale mele nu mi-ar fi dat o jumătate de kilogram de făină, din cauză că nu gândeam ca ele” (p. 324).

Dacă alții pot aștepta, pot și eu. O vecină sârboaică are grijă de musulmani, le face cumpărăturile, pentru că se tem să iasă din casă, unuia chiar îi plătește înmormântarea (p. 263–262).

Foametea și sărăcia atinseseră proporții înimaginabile. Se culegeau buruieni din păduri, trăindu-se luni de zile din ele, se mâncau articole necomestibile:

În *Mozaicul orașului Sarajevo*, croata Serafina Lukić, profesoară, povestește cum a învățat, în timpul războiului, arta de a se hrăni cu ierburi de pe deal, vreme de patru ani de foamete, când Sarajevo era încercuit de forțele sârbești. A hrănit astfel șase oameni, membri ai familiei, unui bolnav, alții infirmi, domiciliați în trei părți diferite ale orașului. E ajutată de o călugăriță catolică și primește ajutor umanitar de la organizația catolică de caritate *Caritas*, precum și de la un bosniac, Enver Sehović, comandant al unei unități din cadrul Armatei Bosniei-Herțegovina, apoi de la comunitatea evreiască. „În acele zile mizerabile, am zărit un cartof pe stradă, m-am aplecat, nevenindu-mi să-mi cred ochilor că cineva a fost în stare să scape o asemenea comoară, și l-am ridicat, chiar dacă era pe jumătate zdrobit de o căruță. Un om necunoscut traversă strada și se apropie de mine, adresându-mi invitația: «Doamnă, ar trebui să veniți mâine la prânz la sediul comunității evreiești»” (p. 81). De acolo a primit mâncare gătită, haine, lapte etc. *Și nimeni nu a întrebat-o ce nume poartă* (subl. ns., S.-G. D.).

În *Printr-un câmp minat spre dragostea mea*, naratorul, un sârb din Tuzla, povestește că „oamenii nu aveau ce mânca. Erau acolo în jur de 100 000 de persoane dislocate, care trăiau în adăposturi colective improvizate”.

În aceste condiții, nu e de mirare că s-au înregistrat numeroase boli organice, dar și psihice, depresii, sinucideri (*ibidem*).

S-au manifestat numeroase fenomene de *haos și anomie*, ca *devalizarea magazinelor și tâlhăria generalizată*:

În *Numele tău de tip evreiesc*, Gordan Konrad, evreu din Sarajevo, cartierul Grbavica (p. 245), povestește hoția generalizată, la care iau parte inclusiv copii și bătrâni, stocarea armelor. În anarhia extinsă, s-a furat din magazine tot, oamenilor li s-au furat automobilele. Un camion a oprit, din el a ieșit cineva cu o cameră de filmat. Lumea s-a bucurat că e televiziunea și astfel se va pune capăt vandalismului, dar au ieșit doi cu arme automate și i-au silit pe copii să încarce tot ce mai rămăsese din magazin, apoi au plecat. Oamenii au organizat apărarea blocului. Ca urmare, hoții trăgeau noaptea în ferestrele luminate. Trăgeau și ziua în cei ce intrau sau ieșeau din bloc. Totuși, n-au fost lăsați să pătrundă. Dus cu forța la luptă de *cetnici*, e salvat de foști elevi și de o doctoriță. A plecat în Germania, grație ajutorului oferit de centrul evreiesc înființat de curând, pentru a realiza evacuarea organizată a evreilor din oraș. Dar funcționarul lor de la registratură a evacuat nu doar evrei, ci cât de mulți oameni a putut, indiferent de etnie. Mulți oameni s-au declarat evrei fără să fie, doar ca să poată pleca.

Oamenii își vindeau pe nimic bunurile la *talcioc*. Alimentele de bază erau vândute la *prețuri de speculă*. În relatarea *Orașul Sarajevo strâns la un loc*, se menționează că unitatea de schimb la piață era un pachet de țigări. Poetul-narator își reamintește că a cumpărat la talcioc o mașină de scris de mare calitate, de la un cuplu tânăr, care ar fi dat-o chiar și pentru vreo 2 kg de făină, atât de cumplită era foametea. Naratorul însă, deși nimeni nu l-a silit, le-a adus o cantitate apreciabilă de făină, cu promisiunea de a se revanșa așa cum trebuie după război (conștiința îi dicta astfel). În *Așa-i în Balcani*, Ilja Čović își reamintește: „Pe-atunci viața unui om valora mai puțin decât o sticlă de coniac. Un sac de zahăr costa 7 000 DM, unul de produse alimentare, până în 90 de kg, 1 500 DM, iar 22 l de benzină – 1 000 DM.” În *Cele o sută de mărci germane ale hogii*, se precizează că un sfert de litru de ulei costa 30–40 DM, încât, pentru a supraviețui, familia respectivă a vândut aproape tot ce avea în casă. Mira Ristić, la p. 134, afirmă că a dat două inele de aur pentru câteva kilograme de făină. Din relatarea *O cană de cafea la cafeneaua lui Mustafa*, (v. *infra*) reies aceleași crunte realități. Fațeta pozitivă a acestui fenomen de intens schimb comercial a constatat într-o reală solidaritate, manifestată dincolo de inerentele momente de pură speculă. Piețele organizate în aer liber au creat și contacte umane valoroase, aducând oamenii împreună, constituindu-se în adevărate laboratoare ale spiritului comunitar.

Viața economică a fost distrusă, încât oamenii au rămas *fără bani, fără apă curentă, curent electric, încălzire*.

În *Trei cartofi*, Subhija Dedović Ninković, musulmană din Sarajevo, cartierul Otoka, măritată cu un sârb, povestește că în timpul războiului nu au avut apă, curent electric, mâncare ori lemne de foc. Strângeau lemne din împrejurimi. Neavând făină, Subhija a hotărât să strângă plante de pe deal. Când a ajuns acolo, a văzut că toate plantele comestibile fuseseră culese. A spălat niște buruieni la o fântână cu pompă de pe stradă și a inventat o rețetă de budincă de ierburi, luni de zile au mâncat asta. La o petrecere de ziua de naștere a nepoțicii ei, cineva a adus drept cadou trei cartofi și doi ardei. Nepoțica a spus că acesta a fost cadoul cel mai frumos, iar nu o geacă poloneză, cumpărată de bunica ei cu 200 de mărci germane, și i-a cerut să-i facă strudel dintr-un cartof, piure din al doilea și cartofi prăjiți din al treilea, apoi a solicitat ca legumele să fie filmate cu camera, căci le crezuse de plastic.

O realitate terifiantă a războiului a constatat în înregimentarea fără voie, a oamenilor ce trăiau în teritoriul inamic, în *detașamente de muncă forțată*. Aceștia erau trimiși în cele mai primejdioase locuri, de obicei în prima linie a frontului, la săpat de tranșee și alte munci grele de întreținere. În acest mod, forța agresoare avea evidența exactă a celor apti de serviciul militar. În acele condiții stranii, de divizare a țării (fosta Iugoslavie), prima linie însemna, adesea, o stradă din apropiere. Chiar și măturatul ei devenea o îndeletnicire primejdioasă: oricând puteai deveni ținta inamicului.

Duro Fișer, un băiat croat infirm, ținut la pat în locuința sa din zona Grbavica a orașului Sarajevo, istorisește: „Strada noastră deveni linia întâi a frontului de luptă. Uneori

adormeam într-un stat și ne trezeam în altul. Adesea nu mai știam unde sunt” (*Dorul de a picta*, p. 41). Vecini bosniaci i-au adus cărți și vopsele pentru pictură, pe care și le dorise de mult. În trei ani și jumătate n-a ieșit din casă, spre a nu fi împușcat. A primit ajutor și de la vecinii sârbi.

O stradă curată, relatare de Slavenka Muhić, croată, catolică, măritată cu un musulman bosniac. Locuia în Bosanski Samac și avea prieteni în rândul tuturor celor trei confesiuni. „În centrul orașului era o biserică ortodoxă, una catolică și o moschee, foarte aproape una de alta. Nimeni nu era deranjat de clopotele celeilalte biserici sau de vocea muezinului chemând credincioșii la rugăciune. Eram mândră de orașul meu tocmai datorită acestei cacofonii, cu o sonoritate atât de dulce în auzul meu” (p. 46). După ce orașul a căzut în mâinile forțelor sârbe, toți neortodocșii au fost forțați fie să plece, fie să intre în pericolosele *detașamente de muncă*. Slavenka a rămas și a primit ordin să se înroleze în acestea din urmă. I se dădu să măture străzile. Sima Zarić, un sârb, veche cunoștință, o feri de umilințe. Când el plecă pe front, trebui totuși să iasă la măturat. Ajunsă în fața magazinului lui Sima, o văzu pe bosniaca Fatima, soția lui Sima, făcându-i semn să intre împreună cu toți colegii ei de suferință, să ia o cafea împreună cu ea. Toți erau stupefiați că strada era de o curățenie exemplară: Fatima măturase strada în locul lor.

Au fost distruse *localități, simboluri identitare, monumente artistice și istorice*, precum podul din orașul Mostar, de pe râul Neretva, și aproape toate *moscheile*:

Acești barbari ne-au răpit o parte din noi, relatare de Ramiz Pandur, artist bosniac, din Mostar, specializat în artele decorative, care avea o galerie lângă podul de peste râul Neretva. Povestește distrugerea unei embleme culturale și identitare a orașului, podul de peste Neretva, apoi, după bombardamente, cum oamenii veneau la malul râului, să vadă podul, ca și când și-ar fi luat rămas-bun de la el pentru totdeauna. „Noi, oamenii din Mostar, trăiam pentru podul nostru. Acei barbari ne-au răpit o parte din noi” (p. 253).

Omul cu pălăria la piept, relatare de L.S., musulman cu pregătire universitară, înrolat în detașamentele de muncă, silit să măture străzile vreme de un an și jumătate. „Din ziua când a fost distrusă moscheea Ferhad Pașa, în fiecare dimineață la orele 7 fix, vedeam un domn ortodox, care se plimba pe locul unde fusese lăcașul de cult și apoi se oprea pe terenul acum nivelat și neted ca-n palmă, își scotea pălăria și, punând-o pe piept, rămânea tăcut vreme de cinci minute, se închina, apoi mergea încet la treburile sale” (p. 305).

Medicul Sead Šetić descrie (*Ia-i cu tine pe ai tăi*) pustiirea vechiului oraș Vișegrad: „Era un oraș-fantomă, pe străzi puteai zări doar membri ai grupărilor paramilitare, beți, dezlănțuiți” (p. 148).

Spațiile terorii erau contrabalansate de *spațiile bunăvoinței și solidarității*, veritabile locuri comunitare, precum:

– *beciuri*, în care oamenii de diverse etnii se strâneau la adăpost:

Orașul Sarajevo strâns la un loc, relatare de Velimir Milosëvić, poet, este un elogiu adus orașului, vecinătății, bunătații imemorale. Când au început bombardamentele, locuitorii orașului Sarajevo s-au adăpostit în beciuri, împreună cu copiii. Ca să le distragă acestora atenția de la condițiile grele – frig și umezeală, întuneric – le-au adus cărți, culori, hârtie de desen. Fără deosebire, se adunau acolo copii bosniaci, sârbi, croați, care citeau, desenau, jucau piese de teatru, spre încântarea adulților ce-i urmăreau, bând cafea, mâncând

frugal, trăgând un fum din țigările răsucite acolo, pe loc. „Beciurile au devenit imperii umane minunate”. Este evocată imaginea unui taximetrist legendar, Mile Plakalović, un „umanist magnific”, cum nu s-a mai văzut în Sarajevo. El ajungea cu taxiul acolo unde niciun om nu cuteza să pună piciorul. Îi transporta pe răniți, îi culegea de pe străzi. Copiilor de dădea ciocolate, haine, bătrânilor și infirmilor le ducea de mâncare. Niciodată nu-i întreba ce *nume* poartă, ori *cine* sunt. „Taxiul său lovit și găurit de gloanțe arăta eroic”. Îl transporta și pe poetul-narator – și astfel reușeau să facă daruri copiilor și să țină lecturile de poezie plănuite.

A existat o fraternitate întru spirit la Sarajevo. În primăvara friguroasă a anului 1993, când oamenii erau lipsiți de apă curentă, electricitate, lemne de foc ori căldură, numeroși cetățeni din zona Alipašino polje a orașului Sarajevo au ieșit din apartamentele lor să aprindă focul și să gătească la demisolurile blocurilor-turn (p. 76). Ei puneau la un loc tot ce aveau, fiecare aducea câte ceva și toate proviziile se aruncau într-o oală. În drumul său spre Mojnilo, poetul trecea pe lângă atari bucătării-adăposturi și era invitat să se alăture celor ce găteau. Primea câte un strudel făcut din cartofi, de pildă. Intelectualii orașului au dat cu toții o mână de ajutor, pentru ca micuții orașului să nu simtă războiul: actorul Sejo Arslanagić, jurnalista Nađa Mehmedbašić, soțul ei, comediantul și scriitorul Enko Mehmedbašić, ori Amir Ferizović, un faimos librar și bibliofil al orașului, care, deși pierduse în război tot ce avea, vindea țigări, tutun, ziare, brichete și își dăruia întreg câștigul copiilor, poezilor, actorilor, jurnaliștilor. „Noi toți suntem orfani”, spunea el.

Oamenii începură să-și aducă firavul avut pe străzi, care, astfel, deveniră piețe, magazine, centre comerciale *sui generis*. Mâncare, haine, obiecte de uz personal – făceau, deopotrivă, obiectul unui troc generalizat. Unitatea de preț era un pachet de țigări. S-a născut o solidaritate incredibilă, o înțelegere imensă, o mare comunitate umană, nemaivăzută înainte. Formau împreună o singură familie, un unic destin: cel al dezmoșteniților soartei. „Piața” în aer liber, de-a lungul străzii Alipašina, se întindea pe 800 de metri înspre Mojnilo.

Soția poetului, Saida, era bosniacă musulmană. Naratorul fugea să le vadă pe mătușile ei, în vârstă, fragile, și le ducea câte un coșuleț cu orez și puțin zahăr. Mătușile Bisera și Hafa nu se lăsau nici ele mai prejos, le dăruiau câte puțin din mâncarea lor;

– *holurile blocurilor*, în care se făcea de pază cu schimbul, blocurile devenind, astfel, unități de apărare bine organizate intern, „cazemate” ce zădărniceau pătrunderea inamicului și acțiunile acestuia:

Orice vi se va întâmpla vouă mi se va întâmpla și mie (relatare de Hamdo Fatić, bosniac din Vareš). Naratorul descrie nenorocirea care i-a lovit pe bosniaci, atunci când trupele mobile croate numite *Maturice* au comis masacrul din satul Stupni Do, omorând 38 de oameni nevinovați și distrugând întreaga localitate. Toate acestea au fost parte a unui plan: să-i împovăreze pe croații din Vareš cu povara unei responsabilități colective, precum și cu teama de o ripostă bosniacă la masacrul. În acest mod, se sconta pe plecarea croaților din oraș. Forțele croate aveau nevoie de aceștia ca forță de muncă în altă parte, iar liderii croați mai știau că nu dețin destule trupe ca să se mențină în Vareš (p. 83). Atunci când soția i-a spus că vede pe geam cum bosniacii sunt conduși prin oraș cu mâinile ridicate și bătuți cu patul puștilor, naratorul a cerut găzduire unui vecin croat, care îl primi imediat. Alți vecini croați au organizat un corp de pază la intrare. Întotdeauna erau vreo 12, care împiedicau intrarea străinilor în bloc, atenți la tâlharii ce mișunau peste tot. Vecinii au făcut

corp comun. Nespunând nimănui unde se ascund bosniacii, i-au salvat, căci trupele croate nu au întârziat să apară. Cu ajutorul vecinilor croați, bosniacii au fugit din oraș, în zone aflate sub controlul forțelor Armatei Bosniei-Herțegovina, cu ajutorul trupelor UNPROFOR (Forțele de Protecție ale Națiunilor Unite);

– *apartamentele* prietenilor, vecinilor, cunoscuților, unde oamenii erau primiți și tăinuți (relatările abundă, încât exemplificăm printr-un titlu: *În siguranță, în apartamentul unui bosniac* – relatare de Stana Čančarević, refugiată din Zenica, p. 86) și printr-o singură relatare:

Fratele nr. 9 de Jure Zeko, croat din Bosanski Aleksandrovac. I-a ajutat pe foarte mulți sârbi, adăpostindu-i, ca refugiați, în propriul apartament. Erau opt frați, ei știau unde își ține banii, dar nu i-au luat niciodată mai mult de un *dinar*, nevrând să accepte ceva în plus. Vin și acum în vizită la el, considerându-l al nouălea frate al lor (p. 271–272).

– *casele sau cabanele și casele de vacanță* ce li s-au pus la îndemână celor victimizați (și aici, relatările abundă, încât ne limităm la menționarea relatărilor *O nuntă cu ajutor umanitar*, p. 184, și *Mica Moscovă*, v. *supra*);

– *cafenelele* unor musulmani, deschise creștinilor, salvați astfel de la extincția prin frig și încurajați printr-o socializare plină de compasiune și bunătate. În ansamblu, ritualul cafelei, băutura tradițională în Bosnia-Herțegovina, ar merita și el o mențiune pentru rolul esențial jucat în socializare și în menținerea stării de spirit în timpul războiului:

În *O cană de cafea la cafenea lui Mustafa*, Aneta Benac, sârboaică din Sarajevo, relatează că evreii erau foarte bine organizați, dar îi ajutau și pe ceilalți. Mulți au supraviețuit grație ajutoarelor lor gratuite (haine, hrană, medicamente). Mama ei a obținut un permis de la generalul Jovo Divjak, prin care primea mâncare de la popota Armatei Bosniei-Herțegovina, pentru fratele ei grav bolnav. Dar acolo îi umpleau cu mâncare o găleată întreagă, încât a susținut cu hrană cinci oameni, timp de un an și jumătate, alergând zilnic 16 km. Era profesoară și îi cunoștea pe toți oamenii din oraș. Bătrânii erau, în genere, părăsiți și au supraviețuit grație vecinilor, care le dădeau apă și mâncare. Un frizer bosniac, Safet, dădea apă familiei ei, deși erau sârbi. În pofida faptului că jumătate din familia lui fusese ucisă de sârbi, le dădea apă sârbilor. Pe un frig sub 0°, familia Anetei și-a vândut la piață antichitățile, candelabrele, argintăria, obiectele de artă, oglinzile. Nu și-au imaginat că au să-și pună pe foc mobila, parchetul, tapetele de pe pereți, ca să se încălzească. Dormeau în paltoane, cu căciuli și cizme. Se încălzeau la soba unui bosniac cu spirit comunitar, Mustafa Stukan, care le dădea și cafea, spunând că vor plăti mai târziu (când n-au mai avut bani de cafea). „Îi mai suntem încă datori și astăzi” (p. 223).

– *străzile, devenite piețe și locuri de schimb* (unde, adesea, pe lângă produsele vândute, se transmiteau bunătate, înțelegere, solidaritate), dar și locuri ale comunicării, ale împărtășirii sentimentelor obștești, *bucătăriile improvizate* la parterul unor blocuri-turn, veritabile ateliere ale spiritului comunitar (precum în relatarea *Orașul Sarajevo strâns la un loc*).

– *mănăstirile* unde cei amenințați au găsit adăpost:

În relatarea *Momiți să ne predăm*, Rajko Bagdanović, sârb din Modrica, relatează cum croații îi evacuează pe sârbi și le promet să-i lase să plece. Dar îi mint, căci, ulterior, i-au furat, bătut, maltrat, până au distrus întreg satul. Sunt ajutați de preoți croați, de doctor, de călugărițe catolice. Au ajuns, după un lung periplu, în diverse lagăre de detenție, într-o mănăstire catolică din Tolisa, unde au fost tratați de un medic și 5 călugărițe de o rară bunătate, care „se comportau ca și când în jur nu ar fi existat război” și le aduceau răniților, zilnic, prăjituri și fructe, adevărate delicatese în acele vremuri (p. 192).

De regulă, exemplele culese de Svetlana Broz reliefează bunătatea manifestată din partea *celuilalt*, a *alterității*, adică a oamenilor de altă confesiune și etnie decât cea a victimelor, scopul cărții fiind tocmai acela de a dovedi prezența *solidarității umane* și a *spiritului comunitar*. Într-adevăr, acesta din urmă s-a născut în plin război, în Bosnia-Herțegovina, începând cu *înrolarea benevolă în armată*, ce nu ținea strict de naționalitate. Sunt prezentați *eroi necunoscuți*, ce mor apărându-și ținutul, Bosnia-Herțegovina, chiar dacă sunt de altă etnie (sârbi sau croați).

În *Moarte în mormântul altui bărbat*, p. 43–44, Faik Kulović, bosniac din Sarajevo, povestește despre prietenia sa cu Zoran, încă din copilărie. Acum nu știa unde este, de partea cui luptă. O clipă bănuia că se alăturase forțelor sârbe, care bombardau orașul de pe colinele din jur. Într-o zi l-a zărit pe Zoran într-un grup de soldați ai Armatei Bosniei-Herțegovina, care duceau un sicriu cu trupul unui camarad sârb. Îl invită la o cafea, dar, înlăcrimat, Zoran se scuză că n-are timp, trebuia să-l înmormânteze pe un coleg, mort vitejește în lupta împotriva forțelor croate. Promise, oricum, să revină mai apoi, ca să stea de vorbă la o cafea. În așteptarea lui, Faik se învinuie că l-a putut bănuia, fie și o clipă, pe Zoran, de înrolare în cadrul forțelor din Republika Srpska, doar pentru că era sârb. Pe când îl aștepta, o bombă căzu asupra cimitirului spre care se îndreptase Zoran. Trimise un soldat să vadă ce s-a întâmplat. Acesta se întoarse spunând că bomba a făcut ravagii, că sunt acolo morți și răniți. Se repezi într-acolo după Zoran, îl găsi mort, ucis tocmai în mormântul unde abia își depusese camaradul, chiar peste acesta, exact acolo unde îl nimerise un obuz lansat de pe pozițiile sârbești aflate pe coline. Nobilul Zoran, atașat de orașul său natal, nu se înrolase în armata Republicii Srpska, ci luptase de partea concetățenilor săi, în cadrul Armatei Bosniei-Herțegovina.

„Existau sârbi și croați în Armata Bosniei-Herțegovina, după cum erau bosniaci și croați în Armata R. Srpska, bosniaci și sârbi în Armata Croată, după cum i se părea convenabil fiecăruia. Toți erau orbiți de politicieni și le era greu să se decidă de partea cui să lupte, încât fiecare a ales ceea ce i se părea mai sigur (*Vă puteți bizui pe vecinii voștri?* , p. 15–16).

Bunătatea umană este manifestată de:

- *oameni necunoscuți, care acționează spontan* (precum în relatarea *Prieteni și străini*, deja prezentată);
- subiecți cu *o educație religioasă profundă*:

Așa-i în Balcani, relatare de Ilija Čović, croat din Konjic. Foarte credincios, acesta rezistă prin bunătate, prin transpunerea în viață a credinței. „Nu știu ce-i ura, nu pot urî”, spune el. Nașul copilului său este Fratele Ivo Mladina, „cel mai cumsecade călugăr din lume, iubit de croați, sârbi și bosniaci, fără deosebire, în Konjic” (p. 89). Vecini de-ai săi și

colegi bosniaci l-au chemat ca pentru o discuție, dar de fapt spre a-l preda la o închisoare, pentru simplul fapt că era croat. Acolo oamenii erau torturați, dar existau și din aceia, care, precum Dragutin Perić, aveau curajul să comunice Crucii Roșii numele celor ascunși, încă vii. Dacă nu ar fi fost înregistrați pe niște liste, semn că existau, probabil că ar fi fost uciși. Șeful său, bosniac, fu stupefiat să afle, într-un târziu, că e în detenție și reuși, prin intervenții, să-l elibereze. Ajuns acasă, află că un alt bosniac îi ajutase mereu familia cu alimente. Ulterior a fost iarăși întemnițat, de data aceasta de bosniaci, pentru că era croat. L-a durut faptul că oameni pe care îi cunoștea bine își întorceau capul să nu-l salute sau îi strigau că este *ustaș*. Când îi năvăliră în casă, în căutarea unor arme pe care nu le deținea, furioși că n-au găsit nimic, i-au dat jos crucea de pe perete și i-au călcat-o în picioare. I s-a întâmplat asta de 7 ori.

– medici și asistente *cu vocație medicală* dusă până la sublim:

În *Unchiul Marko*, Nura Mehmedbegović din Sarajevo, relatează că, locuind în partea Grbavica a orașului Sarajevo, înainte de izbucnirea războiului, a fost operată pe creier, încât era dependentă de injecții zilnice. Se afla complet singură în acel moment, soțul îi lucra în străinătate, iar fiica și ginerele la Travnik. „Unchiul Marko” îi spunea ea medicului croat Ciglar. Zilnic leșina pe scări. Mergând să-l caute, își pierdu cunoștința pe stradă, în fața casei lui. Medicul s-a dus să pledeze pentru ea la oficialități, să nu fie evacuată, din motive de sănătate. A reținut-o la el acasă, în final, după ce primarul, fost student al lui, i-a dat permisiunea, cu condiția să nu se lase văzută. Nura se afla pe o listă specială de persoane ce trebuiau omorâte. Au căutat-o vreme de două luni. Deși a fost acolo tot timpul, n-au găsit-o, pentru că primarul n-a trădat-o. Chiar și vecini de-ai ei se străduiau să afle unde este. Urmăritorii o urau pentru că provenea din familia Mehmedbegović, o venerabilă familie bosniacă, întemeietoare, cu secole în urmă, a orașului Bijeljina. Au întrebat-o și pe vecina Biljana, o sârboaică, unde este, pentru că trebuie ucisă imediat. Biljana știa, dar nu le-a spus, ci a coborât la ei și i-a povestit întâmplarea. În aceste condiții, doctorul Marko, „îngerul păzitor”, căruia îi spunea „japek” (tată), nu s-a clintit o clipă de lângă ea. La orice oră din zi și din noapte venea la patul ei, o veghea și făcea cafea la flacăra lumânării. De trei ori a scos-o din moarte clinică, a resuscitat-o cu propria răsuflare și a scos-o din starea de inconștiență de 80 de ori – medicul era un croat din regiunea Zgorje, care ajuta o femeie bosniacă. Atunci când Nura a intrat pentru prima oară în moarte clinică, s-a văzut pe ea însăși întinsă pe pat, în timp ce unchiului Marko, aflat lângă ea, îi curgeau lacrimi mari din ochi, pe fața ridată. I-a făcut respirație artificială și i-a masat inima. I-a strigat de sus că este bine. După trezire l-a întrebat de ce i-a făcut cu atâta dăruire masaj cardiac. El s-a mirat: „De unde știi?” La un moment dat, un obuz explodat lângă ea îi arse piciorul. Marko o duse la un spital, căci avea un flegmon care îi pune viața în pericol. A stat șase luni într-un fotoliu cu roțile, iar Marko îi schimba zilnic așternutul. Ani de zile a dormit în aceeași cameră cu ea, ca să-i supravegheze respirația deficitară. Dormea așezat, de teamă că altminteri n-o s-o audă când se sufocă. De multe ori, trezindu-se, îl vedea aplecat deasupra ei, privind-o atent. Unchiul Marko i-a ajutat, de fapt, pe toți cei aflați în nevoie. „Să fii croat în Grbavica, partea sârbă a orașului Sarajevo, și să faci ceea ce a făcut el, însemna mai mult decât să fii pur și simplu curajos”. La un moment dat, a fost nevoie să fie supusă unei investigații cu computerul tomograf, pentru a se vedea dacă tumoarea s-a refăcut sau nu. Analiza putea fi efectuată numai în partea centrală a orașului Sarajevo, traversând râul Miljacka. Desigur, unchiul Marko a obținut, cu mare greutate,

permisul de trecere. A fost întrebat dacă Nura se va întoarce. El a garantat pentru întoarcerea ei cu propria viață: dacă ea nu se întorcea, avea să fie ucis. Nura a făcut investigația și a simțit, pentru prima oară după mult timp, gustul libertății. A vorbit la telefon cu fiica ei, prima oară după doi ani. Nimeni din familia ei nu mai credea că se va înapoia în Grbavica. Au insistat să rămână cu ei. Nu a șovăit nicio clipă. Le-a spus că, în perfectă cunoștință de cauză, se va întoarce acolo: „Poate nu știți, dar eu știu. Nu vă puteți nici măcar imagina în ce loc mă duc. E Infernul lui Dante”. Dar se bucura: „Mă înapoiez ca să fiu cu unchiul Marko. Și-a pus capul pe butuc pentru mine, o s-o fac la fel pentru el. Viață pentru viață, bunătate în schimbul bunătății. Nu se poate trăi altfel”. Trebuia să revină la o anumită oră. La capătul podului, leșină. Nu o aștepta niciun cărucior cu roțile dincolo. Țipă așa de tare, încât soldații IFOR au trecut-o peste pod, să nu întârzie. Unchiul Marko o aștepta. Îi cunoștea viața, una exemplară: avea un fiu, Marko, apoi adoptase un copil sârb dintr-un orfelinat, pe care nimeni nu-l voia, fiindcă era bolnav, încât acum, conchise Nura, „unchiul” avea trei copii: unul croat (copilul său bun), altul sârb (cel adoptat) și o femeie bosniacă (ea însăși).

Cel mai loial tovarăș de arme – relatare de Zdenka Krunić, din cartierul Grbavica, Sarajevo. O asistentă medicală sârboaică, Dana, are grijă, în casa ei, de un musulman cu scleroză în plăci, din respect pentru inteligența și gentilețea lui. „Nu-l pot lăsa singur, ar fi un păcat”. I-l încredințase însăși soția acestuia, nevoită să plece din oraș, după teribile maltratări. 28 de luni l-a găzduit în propriul apartament din Sarajevo. Concitadinii Danei își băteau joc de ea: „Uită-te la ea, e îngrijitoare de musulmani!” (p. 311)

– specialiști cu influență în comunitate: directori de obiective industriale, economiști, scriitori, artiști, plastici, medici, judecători etc., cu un rol de liant în societate (precum în numeroase din relatările prezentate).

– clerici de toate trei confesiunile: precum în relatările *Momiți să ne predăm* – v. *supra*, *Fratele nr. 9 etc.*).

Au acționat pozitiv și:

– reprezentanții unor *instituții de pază și ordine, polițiști, pompieri*, precum și unii *soldați și comandanți militari* (mulți dintre aceștia au plătit cu viața pentru că nu au îndeplinit ordinele naționaliștilor):

În *Nu-mi voi părăsi orașul*, Ratko Pejanović din Mostar, pompier sârb cu soție croată, a activat ca șef al brigăzii de pompieri, fără să țină cont că era război. Rănit la serviciu, după ce făcuse față la un număr mare de incendii zilnic, și ajutat de soție să revină acasă, a avut de contracarat ideea unui vecin bosniac, pe care-l știa din copilărie, care voia să-i trimită soția la închisoare doar pentru că era croată. Naratorul arată că în oraș lipsea orice autoritate oficială, instituțională, iar războiul scotea la iveală latura patologică a oamenilor, lipsa lor de caracter. A reușit să se apere pe sine și s-o protejeze pe Jela, apelând la un vecin musulman, Iusuf, care le puse și o patrulă în fața casei, fiind șef al forțelor de securitate locale. Nici Ratko, nici Jela nu au dorit să-și părăsească orașul, de care erau extrem de atașați (Ratko spunea că, de 200 de ani, toți strămoșii i se născuseră aici). În 1992 sârbii îl considerau *ustaș*, pentru că ajutase oameni să treacă în cealaltă parte a orașului, apoi forțele croate îl considerară *cetnic*.

În *Un cămin ospitalier*, Stana Umićević, sârboaică din satul Čadavica, de lângă Bosanski Novi, povestește că, în timpul războiului, copiii și nepoții ei au plecat, dar ea n-a

vrut să se ducă, deși știa că avea să fie singură în tot satul. După două ore, în casă au năvălit ostași înarmați, care se convinseseră că e singură și băură o cafea împreună cu ea. Apoi se cazară în număr mare în casa ei, purtându-se extrem de frumos. Plecară îndată după revenirea sârbilor. I-au lăsat bătrânei o foaie de hârtie cu numele detașamentului lor – erau bosniaci din Armata Bosniei-Herțegovina.

Coniac pentru nunta unui nepot – relatare de Mara Jović, refugiată din Glamoč. Naratoarea, o bătrână sârboaică, refuză să plece și, în consecință, rămâne în satul unde se născuse acum 82 de ani. Trupele îi intră în casă, nimeni nu-i fură nimeni nimic (e vorba de armata croato-bosniacă). Și-a dat seama ulterior că nu face față treburilor gospodărești și a hotărât să plece în teritoriile sârbești, dar avea nevoie de un permis. S-a dus în grădină și s-a apucat de săpat (acolo avea ascunse bunurile de valoare). Un tânăr soldat croat o ajută, scoțând din pământ 700 mărci germane. Înfricoșată, ea i le-a oferit, el a refuzat, după care i-a oferit apoi o sticlă de coniac vechi de 12 ani, îngropată tot acolo, ca o comoară. Nu a luat-o nici pe aceea, spunând: „Ați păstrat-o pesemne pentru nunta nepotului dumneavoastră. Să-i dea Dumnezeu o viață lungă” (p. 164).

În *Mamă, te rog...*, sunt amintiți 4 frați sârbi din familia Pecikoza, înstărită și binecunoscută, posesoare a unei fabrici de cherestea. Soldați în forțele R. Srpska, ei au protejat numeroși bosniaci, salvându-i de la moarte, dar au plătit cu viața pentru asta.

Este menționat, în mai multe relatări, ofițerul Jovan Divjak, ajuns la rangul de general, care a acționat omenos și imparțial.

În *Tuzla, mai presus de ură*, este numit un gardian sârb, iubit de prizonierii bosniaci pentru bunătatea sa.

– Exemplar s-au comportat și unii *șoferi*, militari și civili, prinși în miezul evenimentelor. O figură emblematică și pitorească, între aceștia, este *taximetristul Mile Plakalović*, din care „războiul scosese tot ce avea acesta mai bun”, după cum îl caracterizează un protagonist, el sfidând războiul și ploile continue de gloanțe din Sarajevo-ul asediat, pentru a ajuta pe oricine se afla în nevoie (cu transporturi gratuite, dar și cu alimente și bani):

În *Mozaicul orașului Sarajevo*: în bătaia focului lunetiștilor, alergând prin oraș cu gloanțele șuierându-i pe lângă urechi, când îi ducea de mâncare fratelui ei, infirm, care locuia în cartierul Marjin Dvor al orașului Sarajevo, croata Serafina Lukić, profesoară, fu oprită de un taximetrist, care o somă să urce alături de el; era celebrul Mile Plakalović, care îi transporta gratuit pe toți cei aflați în nevoie în Sarajevo-ul asediat. Îi culegea pe cei răniți și, deopotrivă, pe cei uciși de obuze sau de gloanțele lunetiștilor, apoi îi ducea la spital. „Nici el nu m-a întrebat niciodată ce nume port” (subl. ns., S.-G. D.). Îi dădea de fiecare dată Serafinei și pâine proaspătă. „N-am să uit niciodată mireasma pâinii fierbinți, care-mi încălzea obraji, în timp ce goneam să le-o duc alor mei, care mă așteptau cu toții mereu flămânzi” (p. 82).

Primele pachete (p. 93) de Hašim Bajić din Sarajevo. Naratorul se îmbolnăvește, e salvat, împreună cu familia lui, de Mile Plakalović. Asociația catolică îi dă lapte pentru copiii lui, în vreme ce, la moschee, *mullah*-ul a refuzat să-i dea, fiindcă nu frecventau moscheea! Într-o zi de ianuarie cu ger crunt, Mile Plakalović apărură iar în ușa lor, cu brațele pline de bucate. „Bună ziua, oameni buni, spuse cu simplitate și puse mâncarea pe masă. Soția mea izbucni în lacrimi” (p. 94). Le-a adus și lemne de foc, și daruri pentru copii (dulciuri, hăinuțe). „Și astăzi, la trei ani după război, fotografia lui Mile stă pe masă, la loc de cinste, iar vizitele lui sunt o sărbătoare pentru noi toți (*ibid.*)”.

Mile Plakalović apare, la loc de cinste, și în alte relatări, precum *Orașul Sarajevo strâns la un loc*.

Dacă ajutau oameni de altă etnie sau conviețuiau armonios cu aceștia, nevrând să-și părăsească localitatea de baștină, subiecții erau *bănuți de spionaj* în favoarea conaționalilor lor (aici intervenea dezinformarea – zvonurile, pâra) sau considerați *trădători*, de ambele etnii implicate:

Cele o sută de mărci germane ale hogii, relatare de Slavica Ristić, sârboaică refugiată din Gradačac, casieră. Este suspectată, împreună cu familia ei, că are un radio transmițător, prin care ține legătura cu forțele armate sârbești, să le spună unde să bombardeze. De frică, au început să se mute în fiecare noapte în alt adăpost. Viața este o luptă pentru supraviețuire, apar supraprețurile la alimente. Sunt anchetați, apoi despărțiți de copiii lor. Au plecat în altă localitate, unde ea a născut un copil, asistată de un medic bosniac, foarte amabil. Toți vecinii bosniaci au venit să vadă copilașul sârb și s-o felicite. Un *hoge* le face urări pentru copil și le dă bani, o sută de DM. Apoi au așteptat să plece, printr-un schimb de prizoneri. Dar acesta li s-a refuzat, așa că au plecat prin ploaie, ilegal, în teritoriul sârbesc, cu tot cu bebelușul, peste un câmp minat, duși de un croat, plătit conform unei înțelegeri, ca să se reunească, eroic și sfidând moartea, cu copiii lor!

În *Un spion balcanic*, sârboaică Borka Maksimović din Sarajevo, zona Vogošća, relatează că Vogošća a intrat sub control sârbesc în mai 1992. Asumându-și, practic, identitatea bosniacă, ea a ajutat mereu, imparțial, oamenii aflați în nevoie și a fost pârâtă la autorități de un vecin bosniac, sub acuzația că e pro-*cetnici* și dă semnale luminoase trupelor de pe deal, să bombardeze orașul. În consecință, a fost interogată, percheziționată, arestată. La Închisoarea Centrală a petrecut 17 zile, văzând cum erau bătuți, în fiecare noapte, deținuții sârbi, de gardienii bosniaci. Mulți au murit în bătaie. Pentru că a ajutat bosniaci, a fost interogată de autoritățile din Republika Srpska și acuzată de spionaj și trădare în beneficiul oponenților bosniaci. S-a dus să raporteze liderilor sârbi despre omorurile ce aveau loc în Vogošća. Unii ofițeri nu erau la curent cu aceste abuzuri. Din experiența sa, naratoarea afirmă: „Toate cele trei grupuri etnice făceau cam aceleași lucruri (...). Mulți sârbi erau omorâți în Sarajevo și aruncați într-un puț, fără ca nimeni să știe. Se mușamalizau lucrurile, fiindcă informațiile soseau prin televiziune și radio, iar acestea erau controlate de stat. (...) Au existat bosniaci curajoși care au scris despre acestea. Unul dintre aceștia a trebuit să fugă din țară. Nici autorităților sârbești nu le păsa, de parcă nu era vorba de mii de concetățeni uciși. Logica lor părea să fie următoarea: <De ce au stat sârbii aștia în Sarajevo, împreună cu bosniaci? Așa le-a trebuit>. Pe de altă parte, <sârbii care au părăsit orașul au luat cu ei poliția, armata, armele și apoi au bombardat Sarajevo-ul, de pe dealuri, vreme de 4 ani, fără să le pese de conaționalii lor, în număr de mii și mii, care plăteau în oraș prețul acestei politici atroce>. Naratoarea demască, astfel, falsul patriotism al celor ce au fondat Republika Srpska, patriotism ce ascundea o lipsă de solidaritate structurală, un cinism și o nepăsare totale, chiar și față de cei de aceeași etnie. Naratoarea mai observă și că autoritățile erau neputincioase, fiindcă acționau conform principiului: „Nu te atinge de el, că e unul de-ai noștri”, iar nu conform legii. „Putem doar spera că regula nebuniei etnice va fi înlocuită de regula rațiunii și a legii, astfel încât oamenii onorabili, de orice etnie, să poată trăi în demnitate, așa cum merită” (p. 111).

În *Culegi ceea ce ai semănat*, P. F., musulmană din Sarajevo, cartierul Grbavica, o bătrână fiică de bei (nobil musulman), este protejată de un soldat sârb, Rade, căruia i se

repartizase apartamentul de deasupra. El o apăra de vecinii sârbi care o hărțuiesc. Fire diplomată, având o educație aleasă și bune maniere, nu se teme să bea cafea cu trei soldați din armata lui Arkan, care o tratează respectuos. Când s-au întors bosniacii, au acuzat-o că e trădătoare, de vreme ce, musulmană fiind, a stat cu sârbii în oraș, de-a lungul războiului. Rade trăiește pe teritoriul sârbesc și o ajută mereu prin interpuși. Le-a fost greu și să comunice prin telefon: se pare că liniile de comunicație între „entități (cele trei confesiuni, *n.ns.* S-G.D.), n-au funcționat niciodată cum trebuie” (p. 183).

Orașul Sarajevo a fost *asediat*, apoi, *divizat în zone etnice*, din care era dificil de ieșit și la fel de greu de pătruns:

Emoționați de bunătatea omenească, relatare de Abida Bjelica, bosniacă măritată cu un sârb, din Sarajevo, cartierul Grbavica. Abida, musulmană, stătea ore întregi la coadă pentru lapte, dar, când să ajungă, i se lua cartea de identitate și, fiindcă avea nume musulman, era alungată înainte de a-l putea cumpăra. Fratele ei, Kema, sosit la ea în vizită chiar înainte de a începe războiul, n-a mai putut pleca și a așteptat patru luni până să iasă din casă, fiindcă era bosniac musulman. Era din Mostar și drumul spre casă ar fi fost foarte complicat. L-a salvat un militar sârb, ajutând-l să treacă în cealaltă parte a orașului Sarajevo (lucru ce-i putea fi fatal, căci lunetiștii trăgeau necontenit) și vorbind pe celular cu ostașii sârbi, cu rugămintea să se oprească din tir, atât cât Kema trece podul. Emoționat, el a trecut cu bine dincolo, înfruntând necunoscutul, dar dincolo a fost molestat, ca suspect de spionaj, căci altfel, gândeau cei de aceeași credință cu el (musulmani), cum s-ar fi putut explica faptul că a stat patru luni în partea sârbească, iar apoi sârbii l-au lăsat să treacă? „Tirul lunetiștilor era continuu și trebuia să străbați străzile în fugă. Un an întreg am fugit în zigzag și n-am fost vreodată izbită de vreun glonț”, spune Abida (p. 327) și adaugă: „Nimeni nu mă chema pe *numele* meu adevărat. La o coadă de lapte mi s-a spus din întâmplare Dușanka, un nume cu sonoritate sârbească, și așa am rămas”. Soțul Abidei, Ljuba, sârb, mergea mereu în partea cealaltă a orașului, să-și vadă fiica. Era ironizat de *cetnici*, care nu puteau să-l sufere, considerându-l un trădător (pentru că trecea din partea sârbească în cea musulmană). Ljuba nu se certa cu ei, dar îi spunea soției: „Nimeni dintre noi nu poate trăi în izolare. Când se va încheia războiul ăsta, mă voi muta în partea cealaltă a orașului, fiindcă sunt revoltat de ce fac sârbii. Mi-este rușine să spun că sunt sârb” (p. 329). O dată, ca să iasă din oraș cu soția lui, spre a fi văzut de un medic, în altă localitate, i s-a spus că ea trebuie să-și schimbe numele, dintr-unul musulman într-altul sârbesc. Dar preotul ortodox n-a vrut să o boteze, ci i-a sfătuit cu cinism și viclenie: „Să se ducă la Mostar, acolo unde s-a născut, să treacă acolo la credința ortodoxă” (p. 329). Ar fi fost imposibil, drept care, la sfatul unui polițist, au pornit la drum cu mașina, patru persoane în total, având doar certificatul de căsătorie, ca document pentru Abida. Când li se cereau actele, pe al ei îl lăsau ultimul, până când, de obicei, controlorii renunțau să-l mai solicite, din cauza grabei (la punctele de control era o mare înghesuială, operațiunile trebuiau să se desfășoare cât mai repede). Dar, fiindcă la fiecare din cele 19 puncte de control scena s-a repetat, emoțiile au fost foarte mari.

Orașul Mostar a fost, și el, *divizat în zone etnice* și s-au creat instituții separate pe cele două maluri ale râului Neretva, devenit loc de demarcație. Nu sunt însă rare cazurile când cei cu adevărat atașați de comunitate au rămas pe loc și au supraviețuit, având o conduită și un spirit comunitar exemplare:

Încredere câștigată (de M.P., judecătoare croată, Mostar). Naratoarea a trăit dramatic împărțirea Mostarului – cel de vest – croat, cel de est – bosniac. S-au creat instituții separate pentru cele două părți. A câștigat încrederea tuturor și a rămas să muncească și să trăiască în comunitatea bosniacă (p. 207).

La Colonelul Risojević de Mile Josipovici, croat, ofițer pensionar. Acesta povestește cum au fost evacuați croații din satul Žabari, cu autobuzele, inclusiv cei bolnavi, cu mamele lor pe moarte. Naratorul a sărit în ajutorul vecinului, prea bolnav ca să plece, dar în zadar. A rămas în sat doar Zora, bolnavă psihic. Lui i s-a ordonat să aibă grijă de ea. Naratorul a avut sprijin în sârbii din satul vecin. De n-ar fi fost ei, ar fi fost expulzați și el și Zora. „Refugiații sârbi din Bosnia de vest erau nemiloși” – aceștia au intrat grabnic în locuințele părăsite de cei evacuați cu forță. Sârbii i-au ajutat pe băștinașii rămași, *pentru că s-au convins că vor să rămână* (subl. ns., S.-G.D.). Mile îi aducea hrană și unei bătrâne sârboaică care trăia singură pe un deal, într-o casă părăsită. Un croat din vecini avea grijă de ea. Refugiații sârbi l-au bătut crunt și l-au furat. Mile a găsit-o aproape înghețată pe bătrână, căci croatul, rănit, nu mai putuse fi la datorie. Bătrâna a murit, practic, de frig, neavând cine-i face focul. Mile i-a acuzat pe doi ciobani, refugiați sârbi, că moartea femeii e o rușine pentru ei: „vă pașteți oile și vitele pe pământul ei, dar nu-i dați o bucată de pâine ori un pahar cu apă. Niciunul dintre voi, sârbilor, n-a urcat până la ea”, la care ei au plecat, fără să spună o vorbă. El a stat cu ea până a murit, aprinzându-i o lumânare. Au așezat-o pe o ușă pusă pe patru buturugi și au privegheat-o, apoi naratorul a înhumat-o, împreună cu doi ofițeri sârbi (din armata R. Srpska) și o vecină, oficiind singuri rugăciunile de înmormântare. Colonelul Risojević, deși sârb și făcând parte din forțele R. Srpska, i-a pus pază zi și noapte, pentru că un refugiat sârb se înființa mereu să-l omoare cu toporul.

Așa cum comentează naratorii înșiși, atunci când afirmă că nimic nu a putut stopa comunicarea dintre oameni, de orice etnie vor fi fost aceștia, dacă împrejurările o cereau, cei siliți să plece din localitățile lor de rezidență sau chiar din locurile de baștină au găsit metode pentru a trece la familiile ori la prietenii lor aflați în zonele periculoase (prin pașapoarte false, prin bunele relații cu soldații de la posturile de control etc.):

Călătorie plăcută, doamnă!, o impresionantă relatare de Zora Savić, sârboaică refugiată din Zenica. Un bosniac a ajutat-o să-și facă noi cărți de identitate, cu nume bosniace, ca să se poată refugia cu toții în teritoriul sârbesc. Memorarea datelor de pe aceste documente reprezenta o problemă de viață și de moarte. Au repetat o lună întreagă. Zora îi trezea noaptea și-i întreba: „Care ți-e numele și de unde ești?”. Erau șapte, au plecat la Vareš numai atunci când au fost capabili să recite totul ca pe apă. La punctul de control a sosit poliția croată, toți din familie ședeau izolați unii de alții, părând a nu se cunoaște, conform înțelegerii. De emoție, bunica a dat cartea de identitate adevărată. Zora a înlemnit: n-ar fi putut face nimic pentru mama ei. Polițistul a studiat îndelung documentul, apoi s-a înclinat și i-a șoptit bătrânei la ureche: „Nu aceasta, ci dă-mi-o pe cealaltă”. Bunica se execută. Zorei nu-i venea să creadă ce vede. Credea că e o provocare, pentru a-i descoperi pe toți. Dar ofițerul, politicos, îi înapoiea buncii cartea de identitate, urându-i: „Călătorie plăcută, doamnă!”

În această urgie s-a dovedit *importanța spiritului comunitar deja câștigat prin relațiile de rudenie și prin experiențele comune*, împărtășite: în primul rând,

căsătoriile mixte au jucat, în mod evident, un rol fundamental în coagularea societății, existența lor este reafirmată aproape în fiecare povestire. Apoi, grație copilăriei petrecute împreună, ca vecini, prieteni sau colegi de clasă sau prin bunele relații stabilite între vecini și colegii de serviciu, între profesori și studenți etc.

În *Mica Moscovă*, de pildă, Azra G., musulmană din Mostar, afirmă: „30% dintre căsătoriile contractate în orașul Mostar aveau loc între oameni de etnii diferite, iar acest fapt era privit ca un scut împotriva oricărei «nebunii» naționaliste”.

În *O străfulgerare de lumină ce încă mai dăinuie*, Zlatko Hrvic, un medic bosniac din Mostar, susține că a fost oarecum norocos, pentru că ambele sale nume păreau croate. După retragerea sârbilor din Mostar, continuând să lucreze la spitalul din localitate, a fost expus ororilor războiului și riscurilor zilnice (bombe și lunetiști), ca toată lumea, fără însă a se simți expus ca persoană. A urmat însă războiul dintre croați și bosniaci, din 1993, care l-a oripilat. S-a dus totuși la serviciu, socotindu-se protejat de halatul său alb, simbol al medicului binevenit pretutindeni. Era însă perioada în care bosniacii erau deportați, orașul răsuna de gemete și plânsete. Ieșind din clădire, zări împrejur doar membri înarmați ai forțelor croate, între care numeroși tineri pe care îi vedea zilnic, vecini de-ai săi. Rămase pe loc, așteptând să fie arestat de unul dintre ei. Deodată unul dintre aceștia își deschise portiera mașinii. Medicul rămase mai departe în picioare, mut, privindu-l, fără să ceară ajutor. Dar omul se hotărî și veni la el, rugându-l să intre în mașină, ca să-l ducă la spital. Îi tremura vocea. Medicul îl întrebă dacă își dă seama ce riscă. Omul răspunse că face asta de dragul fetițelor lor, care au crescut împreună: „tot restul vieții mele nu voi mai fi în stare să le privesc în ochi, dacă nu te ajut acum” (p. 132). Medicul se simți transfigurat: „invitația sa a fost pentru mine ca o străfulgerare de lumină, mai puternică decât cea a exploziei unei bombe, o străfulgerare vie încă și astăzi. Cred că am fost unul dintre puținii care au avut o astfel de experiență în timpul războiului” (*ibidem*). Au ajuns cu bine la spital. Medicul și-a privit, de la geam, salvatorul. Acesta rămase 15 minute în mașină, incapabil să se miște ori să conducă, de emoție. Medicul n-a mai ieșit din spital vreme de o săptămână, grație colegilor săi, după care a plecat la Zagreb și la Split, cu ocazia unei conferințe. În prezent lucrează în partea de est a Mostarului, „pentru că nu am altă alegere. Personal nu accept această împărțire. Există un singur Mostar”.

Omul și inscripția de pe zid, relatare de S. M., musulman din Mostar, care descrie ducerea forțată a musulmanilor pe Heliodrom, un stadion din incinta Academiei Militare, apoi mutarea lor, câte 150, în săli de clasă cu capacitatea de 30 de locuri. Un vecin, Mika, croat, își repara tot timpul bicicleta în fața blocului – un subterfugiu, spre a-și putea apăra vecinii musulmani de trupele croate care-i căutau ca să-i omoare. Îi inducea în eroare pe soldați, spunând că nu a mai rămas niciun musulman înăuntru. De asemenea, pe narator l-au ajutat cu bani și mâncare numeroși croați.

Un soldat plângea (de Braco Stupar, sârb din Sarajevo). Pentru că mergea zilnic la serviciu, era insultat de vecinii bosniaci. A fost însă susținut, în acele vremuri de anomie, de mersul regulat la slujbă, iar șeful său bosniac, Asaf, l-a stimulat să se perfecționeze – să învețe și să dea examene, apoi l-a promovat într-un post mai înalt. Sunt și azi inseparabili. La depresia lui contribuise, în mod esențial, și faptul că fusese despărțit cu forța de soție și de fiică: abia după trei ani și jumătate, acestea au putut reveni în Sarajevo.

Dar de la oameni buni de Ljubica Vujić, refugiată din Zagreb – p. 156. Croată căsătorită cu un sârb, soțul îi este ucis în război. Rămâne văduvă, neajutorată, în plin război, cu copii mici. Este ajutată de foștii camarazi de arme ai soțului: i-au făcut rost de un

apartament unde locuiește și azi, i l-au zugrăvit, au efectuat reparații. Ajutorul a continuat, grație bunătații vecinilor: „Vreme de un an mi-am spălat rufele în găleata cuiva, am gătit în oalele altcuiva, am șezut și am dormit, împreună cu copiii, pe mobila unor străini generoși. Totul mi-a fost dăruit în chip dezinteresat de vecini. La un an de la moartea soțului, aceiași oameni buni mi-au plătit construirea mormântului” (p. 166).

Fadil de Jovanka Šobić, sârboaică refugiată din Sarajevo. Naratoarea află de la o vecină că ea și soțul său, singurii sârbi rămași în clădire, nu mai erau doriți acolo. Dar vecinul lor Fadil, musulman, i-a protejat de croații și bosniacii agresivi. Când a fost rănită grav, a acoperit-o cu păturile lui și a venit zilnic la spital s-o vadă, străbătând câte opt kilometri. A fost rănită de un obuz sârbesc, deși era sârboaică. Soțul, tot sârb, i-a fost împușcat pe stradă de un lunetist. Fadil s-a ocupat de înmormântare. Naratoarea, Fadil și doi vecini au fost singurii prezenți la funeralii. În timpul bombardamentelor, a trebuit să coboare la subsol, unde a fost insultată și respinsă de bosniacii majoritari. Fadil a ținut piept agresorilor. Tot el a ajutat-o să treacă podul, în vreme ce lunetiștii trăgeau (bosniacii omorau sârbi pe străzi).

Liniștiți-vă! (relatare de Ahmet Gobeljić, musulman din Sarajevo, zona Grbavica). În casă i-au năvălit patru *cetnici*, cu înfățișarea lor tipică: insigne, căciuli de blană, bărbi lungi. Negăsind bani, bijuterii sau arme, s-au consultat dacă să le taie gâtul cu un cuțit lung sau să-i arunce de pe acoperiș. Au fost salvați de un vecin sârb, care i-a dezarmat pe *cetnici* și i-a luat cu el. Naratorul a plecat în cealaltă parte a orașului Sarajevo, aflată sub controlul Armatei Bosniei-Herțegovina, și s-a înrolat în aceasta din urmă.

Iartă-i pe ai mei pentru ceea ce fac (relatare de Jusuf Halilović, Sarajevo, zona Vogošća). Naratorul, bosniac, era proprietarul unei brutării. Avea prieteni sârbi și-l ajutau cu toții pe un prieten comun, Meša, bosniac, bolnav de cancer. La izbucnirea războiului, au făcut un pact să nu lupte de nicio parte, ci, dacă vor fi siliți s-o facă, mai degrabă să părăsească țara. Lui însă nu i s-a permis să plece, fiindcă, i s-a spus, brutăria lui era o unitate de importanță strategică pentru armată. Își amintește cum, în plin măcel al bosniacilor, un sârb s-a oprit în mijlocul străzii și i-a strigat: „Juso, te rog să-i ierți pe ai mei pentru ceea ce fac!” (p. 167). La moartea lui Meša, l-a înmormântat, ajutat de prietenii sârbi, fiecare rugându-se, simultan, conform religiei sale. Pe un angajat al său, sârb din forțele R. Srpska, l-au ucis. Pe soția acestuia, muntenegreancă, au dus-o la pod, i-au spintecat gâtul și au aruncat-o în apă. Femeia a reapărut după o lună cu o cicatrice mare la gât. Știa exact cine a tăiat-o, dar nu a avut curajul să spună. La înmormântarea unui prieten sârb, Đida, s-a dus soția lui Jusuf, Zorica, care era sârboaică, mai protejată la o descindere în teritoriul sârbesc (satul Krivoglavlje). La funeralii, cineva a spus că o să i se răzbune moartea. Tatăl lui Đida a întrerupt acest discurs, spunând că nu și-a crescut fiul pentru Serbia (deci pentru a fi naționalist, *n. ns.*, S-G. D.), ci doar doar ca să fie „un om la locul lui”. Apoi a dat-o ca exemplu pe Zorica, de față: „o sârboaică măritată cu un musulman”.

Ulterior, Jusuf a fost obligat să primească acasă un sârb extremist, care-l ținea, practic, prizonier și care i-a înscenat un incident, special ca să-l omoare cu un cuțit lung. Nu ar fi supraviețuit, dacă nu ar fi fost vizitat și protejat de prietenii sârbi ai copiilor săi. Văzând ce se întâmpla, Vida, fiica unui vecin și prieten sârb, a chemat ajutoare, anunțând că Jusuf e amenințat de un *cetnic*. Cu ajutor sârbesc a plecat în Europa, spre a se întoarce la Vogošća în 1994.

În „*Spânzurați-mă, iar pe el lăsați-l în pace*”, naratorul (Hamid Dedović, din Sarajevo, cartierul Ilidža) afirmă că reprezentanții tuturor celor trei etnii furau, în egală

măsură. „Războiul nu ne-a adus multă cinste în plus”. A fost salvat, atunci când era ridicat, spre a fi trimis la Kula sau Pale, unde bosniacii erau torturați și omorâți, de un vecin sârb, care le-a spus *cetnicilor* sârbi: „Luați-mă pe mine în locul lui și spânzurați-mă, iar pe el lăsați-l în pace”. Stupefiați de onestitatea evidentă a rugăminții, *cetnicii* l-au lăsat să plece înapoi la el acasă; s-a refugiat, plecând din Sarajevo, la Buća Potok, în apropiere.

Am s-o fac – relatare de Muharem Begović, musulman din Ilidža, unde trăia și avea o mulțime de prieteni sârbi. În 10 mai 1992, stând pe o terasă cu doi dintre aceștia, la o bere, a fost nevoit să-și arate cartea de identitate. A fost urcat într-o mașină, numit *balia*, și dus într-un lagăr, unde 40 de oameni înarmați l-au maltratat și umilit, atât fizic, cât și verbal. Deodată apărut un om, spunând să fie lăsat să plece. Doi dintre prietenii lui sârbi interveniseră pentru el, în pofida amenințărilor: „Dacă ajutați bosniaci, o să aveți și voi necazuri”. S-a dus să le mulțumească, iar fiul unuia dintre ei, Darko, îl numea „unchiul Muharem”. Nu a vorbit despre abuzurile suferite, pentru că i se poruncise să nu spună nimic. După un timp, i-au apărut la ușă cinci oameni înarmați și l-au luat cu ei la o grădiniță, în pofida încercărilor vecinilor sârbi din bloc de a-l salva. Acolo a văzut numeroși sârbi pe care-i cunoștea, dar cei tineri îl numeau, și ei, „unchiul Muharem”.

Deși amenințat, a obținut permisiunea să plece din oraș. Darko și tatăl său, care îi erau vecini, au venit la el, Darko hotărând să-l ia cu mașina, în pofida riscurilor uriașe. A avut, într-adevăr, necazuri, la un punct de control, unde membri ai Armatei R. Srpska l-au înjurat, considerându-l un trădător care ajută *balia* pentru bani. Cu demnitate, băiatul sârb a explicat că ajută niște prieteni (Muharem și familia lui, care, speriați, au coborât, luând doar câteva lucruri cu ei). Muharem a îndrăznit să privească înapoi: Darko se sprijinea de mașină, plângând.

Trebuie adăugat că au avut comportări demne, chiar eroice, și cei care au crezut sincer într-un *ideal social*, fără a fi comuniști de fațadă, *cei ce luptaseră în cel de-al Doilea Război Mondial alături de partizani*, precum și *cei atașați de ideea unei federații iugoslave puternice, privită ca o mare forță socială, configurată în mod unitar*, dincolo de etniile componente:

Ajutor de la o veche luptătoare, relatare de croata Anica Zečar din cartierul Grbavica al orașului Sarajevo. Naratoarea umbla mereu curată și îngrijit îmbrăcată, cu gândul ca, în caz de deces, vecinii să nu aibă mult de lucru s-o pregătească! (p. 99). A rămas singură în bloc, sub asediul sârbilor, îmbărbătându-i pe cei ce plecau: „Nu vă faceți griji în legătură cu mine. Nu mi-e frică de nimeni – am luptat cu partizanii”. Ei i-a revenit să conducă tratativele cu soldații Republicii Srpska. Nu și-a dat niciodată numele de familie (căci era unul croat), ci era, pentru ceilalți, Anica (posibil nume sârbesc). I-a ajutat pe cei rămași în bloc, dându-le nume sârbești: Radovan, Ilija etc. I-a salvat astfel pe toți. A protejat cu credință apartamentele și bunurile vecinilor plecați, îndeobște bosniaci, spunându-le ostașilor că proprietarii sunt sârbi. Un vecin bosniac a putut pleca din Grbavica grație altui vecin, care a plătit, sârbilor ce l-au ajutat, în natură: anvelope, chilimuri”. Ea socotea că toată solidaritatea de acum era rolul celei vechi, din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, când multă lume luptase alături de partizani: atunci ea însăși lucrase pentru un agent german. În fiecare dimineață, când venea să-i facă ordine în casă, găsea pe masă mâncare, rămășițe de la petrecerile sale nocturne. O lua pe toată și i-o dădea unei femei cu doi copii, ce locuia în bloc. Doar la sfârșitul războiului, aceasta a chemat-o și i-a arătat o gaură în perete, acolo-l adăpostise tot timpul pe un prieten de familie, evreu. După mulți

ani, mergând la bancă, a fost recunoscută de fiica acelei femei, funcționară acolo, care a prezentat-o șefului ei: „Să te prezint. Acesta e omul pe care l-ai hrănit în 1942”. Pe când făcea prezentările, domnul cărunț plângea. Funcționara respectivă, ce se numea Ana Klak, a ajutat-o după reintegrare, să colaboreze cu centrul evreiesc din Sarajevo și să-i poată astfel ajuta pe vârstnici, suferinzi, pe oamenii singuri.

O faptă bună atrage după sine o alta redă încercările prin care a trecut un cuplu de foști membri ai partidului comunist din timpul ființării Federației Iugoslave. Onești, demni, nu vor să tragă niciun profit de la nimeni, îndură greutățile, sunt ajutați până la urmă de un preot catolic, care le dă ajutoare, grație cărora reușesc să rămână în viață.

În *Ești o rușine pentru Sarajevo!*, Šaban Efendić, musulman din Sarajevo, cartierul Grbavica, își amintește că în mai 1992 armata era într-o stare de anarhie, încât indivizii făceau tot ce voiau, iar poliția încerca să păstreze o aparentă ordine. Sârbii încep să țină întâlniri, de la care îi excludeau pe musulmani. Se simți rănit sufletește: „Îmi era greață, m-am simțit lovit și nefericit că trebuie să asist la toate astea. *Eram iugoslav în spirit (subl. ns., S.-G. D.)*. Fusesem crescut astfel vreme de 38 de ani”. Dar îi bănuise pe nedrept: pensionarii din bloc, inclusiv cei sârbi, se adunaseră din generozitate, ca să facă o chetă, încât să-i poată oferi musulmanului, din avutul lor, o pensie, pe care încetase s-o primească de la stat.

A fost silit să intre în detașamentele de muncă, să doboare copaci, deși nu se pricepea. Motivul: pădurea era pe linia de separație dintre teritoriile bosniace și cele sârbești. Li s-a spus că sunt liberi să fugă, dar, în acest caz, familiile lor nu vor supraviețui (p. 313). *Cetnicii* sunt prezentați ca fiind altceva decât sârbii obișnuiți – sârbi ideologizați, naționaliști la extrem. „Atunci când *cetnicii* îi iau omului televizorul din casă, un sârb (adică un cetățean normal, *n. ns., S.-G. D*) vine și restabilește ordinea”. La piață *cetnicii* scot musulmanii de la cozi și-i maltratează. Un *cetnic* îi ia naratorului cartea de identitate și i-o aruncă în noroi. Femeia din fața lui a cules actul, l-a șters cu mâneca și i l-a dat înapoi. „Fiule, vino înapoi, uită de acești nebuni”. În acel moment, toți oamenii care au asistat la scenă au început să strige în urma celor trei *cetnici*, ce se îndepărtau: „Faceți-vă nevăzuți, ticăloșilor! Sunteți o rușine pentru Sarajevo!”

Mama naratorului musulman plângea. Noaptea veniseră la ea trei *cetnici* înarmați, care nu se puteau hotărî dacă să-i reteze gâtul, ei și celuilalt fiu, sau să-i arunce de la etajul 15. Am fost salvați de poliție, care a sosit, alertată de un vecin sârb” (p. 315–316).

În relatarea *O viață demnă*, naratorul D.V., un sârb refugiat din Sarajevo, apreciază viața de dinaintea războiului, din Iugoslavia: pe atunci domnea un climat bun, cu adevărat comunitar, „etnia fiecăruia era, cel mult, prilej de glume”. Are nostalgia unei vieți normale, dusă într-un „timp al demnității”.

În mod identic, Katica Romić, o femeie simplă, celebră pentru spiritul său comunitar, nu se sfiește să-și declare nostalgia față de fosta Iugoslavie, țărâm al echilibrului general interetnic (*Nu e așa cum cred eu*).

În mod similar, *cei conștienți de identitatea bosniacă*, fideli ținutului lor, privit ca o entitate pluriethnică a toleranței și culturii, au depășit și ei mărunta și nociva ideologie naționalistă și au făcut dovada unei gândiri cu tentă universală, în înalt grad benefică, prin care multe vieți au fost salvate și s-a creat *un exemplu pozitiv, contagios, un liant pentru întreaga comunitate*:

În *Mireasma crinilor*, Zoran Blagojević, sârb din Tuzla, înrolat în Armata Bosniei-Herțegovina afirmă: „deși proveneam dintr-o familie de sârbi, m-am înrolat de îndată în această armată”, în care, spune tot el, „luptau umăr la umăr bosniaci, croați și sârbi. Bosniacii formau majoritatea; sârbii și croații, împreună, doar o cincime. Noi toți eram animați de aceeași idee, de aceeași motivație, de același țel: să ne apărăm orașul și statul” (p. 115). Este una din cele mai emoționante istorisiri, căci prezintă amintirea nepieritoare a unui erou, Bimo Adžalić (musulman din Tuzla), în timpul luptei cu forțele R. Srpska, dusă peste câmpuri minate. În aceste condiții, mulți combatanți au fost uciși sau mutilați pe viață, inclusiv Bimo, care a avut însă puterea de a-i îmbărbăta neconținut pe tovarășii săi de luptă, cântând cu voce de stentor un faimos cântec compus în timpul războiului, *Mireasma crinilor se răspândește peste câmpuri*, în care imaginea crinilor făcea aluzie la stema bosniacă. Auzindu-l, ai săi și, deopotrivă, oponenții lor tăcură. Se făcu o liniște mormântală până și în rândul inamicilor. Rămas infirm, fără să se plângă, Bimo a murit pe neașteptate, într-un bombardament, chiar la sfârșitul războiului, la doar 30 de ani.

Nu vom lupta fără el (relatare de Slaviša Šućur din Sarajevo, sârb). Naratorul povestește cum a devenit un erou al Armatei Bosniei-Herțegovina, în care s-a înrolat, deși sârb, fiindcă pentru el locul său natal era „un simbol” al unei entități spre care lumea înaintea, pentru a trăi împreună, în toleranță și încredere, un spațiu simțit și asumat ca unul comunitar: Bosnia. (p. 270).

Copii cu bun-simț – relatare de Janja Pantić, croată din Vareš, care vorbește despre masacrul de la Stupni Do. Fiind profesoară, consideră dezastruos modul în care au fost tratați bosniacii, adunați de pe străzi și mânați ca o turmă; și, de asemenea, faptul că școala, un loc al învățării și al socializării, a ajuns o închisoare și un loc de tortură. A văzut apoi alte coloane (de data asta de croați), adunate spre a ieși din oraș. A rămas totuși în Vareš, având norocul de a-și păstra apartamentul, grație unui vecin bosniac, care le-a smuls plăcuța de pe ușă, cu numele lor croat, și a înlocuit-o cu un bilet pe care scrisese: *bosniaci*. La școală și-a continuat munca, deși la început doar ca îngrijitoare. Satisfacția ei era că la muncă erau, din nou, împreună sârbi, croați, bosniaci. Școala s-a reluat mai târziu și li s-a dat un chestionar copiilor, majoritatea bosniaci (doar 5 croați), cu întrebarea: „Care este cel mai realist dintre dascăli voștri?” A avut satisfacția să fie aleasă ea, dovadă că „fiii noștri sunt cu scaun la cap, neatinși de prejudecățile etnice”.

În *Portofelul*, Agan Avdagić din Bosanski Novi, bosniac, spune că a rămas în oraș pentru că ține la el. Sârbii vorbesc cu el în plin război, când le putea fi fatală atitudinea. E mereu întrebat dacă n-are nevoie de ceva. Nu vrea să plece dintr-o asemenea comunitate.

Nu au lipsit, de altfel, și *cazuri de comunități multi-etnice* care au conviețuit armonios de-a lungul timpului:

În mod simbolic, volumul debutează tocmai printr-o asemenea relatare, a musulmanului Salih Delić (*Vă puteți bizui pe vecinii voștri?* – p. 15), băștinaș din Baljivine. El vorbește despre ancestrala bună-înțelegere a musulmanilor din acest sat cu vecinii lor sârbi, pe care-i considerau membri ai propriei familii, chiar dacă legea nescrisă îi oprea să se căsătorească între ei. Se invitau reciproc la cele mai importante evenimente familiale ori la sărbătorile religioase, la nunți, la *slava* (ziua ce o comemora pe aceea, petrecută în urmă cu câteva secole, când familia se convertise la creștinism), la Crăciun, ori la *bairam*-uri, la înmormântări, sau se vizitau adesea fără motive anume, din pură prietenie. „Moscheea de la noi a fost construită înainte să mă nasc [1934], dar îmi amintesc cum bunicii istoriseau că

sârbii au donat bani și au ajutat prin muncă la înălțarea ei. Astăzi, moscheea noastră e singura nedemolată de pe întreg teritoriul R. Srpska. În schimb, nu exista în sat o biserică ortodoxă, așa încât, în 1990, o delegație bosniacă i-a solicitat primarului din Mrkonjić Grad o aprobare pentru a înălța una. Primarul a fost stupefiat: «De ce mi-ați cere voi, bosniacilor, o autorizație de construcție a unei biserici ortodoxe?» «Pentru că noi avem moschee, pe când sârbii nu au lăcaș de rugăciune. Ni se pare un fapt dezonorant și am venit aici să îndreptăm răul», au răspuns membrii delegației bosniace. Autorizația a fost eliberată imediat, după care a început construcția bisericii. Toți musulmanii au contribuit cu bani și forță de muncă».

În 1992, când generalul Talić din Republica Srpska a venit în sat, a ținut o ședință-fulger, declarând ritos: „Voi, bosniacilor, nu puteți sta aici cu sârbii” și i-a propus președintelui satului, Šaban Habibović, un test: să meargă prin partea sârbească a satului și să se oprească în fața unei case oarecare. Šaban a ascultat, s-a dus, urmat de o escortă a Republicii Srpska, și s-a oprit în fața unei case, strigându-l pe proprietar pe numele mic. Acesta, în pijama, căci erau în toiul nopții, a țâșnit afară într-un suflet, întrebând: „Ce este, Šaban? Ai nevoie de ajutor, ți s-a întâmplat ceva rău?” Escorta sârbească se ascunsese în întuneric, încât să poată asculta conversația desfășurată pe viu. Šaban răspunse: „A trebuit să vin la tine. Am nevoie de ajutor”. Musulmanul l-a întrebat pe dată: „Spune-mi exact ce am de făcut, Šaban. Lasă-mă să-mi pun ceva pe mine și vin îndată să te ajut”. La care, Talić a pășit în față, exclamând: „Dumnezeule! Voi, bosniacilor, nu sunteți musulmani, nici voi, sârbilor, nu sunteți sârbi. Cred că sunteți din altă parte. Dacă așa stau lucrurile, trăiți mai departe, așa cum vă convine”. Apoi generalul și oamenii lui au plecat. Odată cu sosirea altei armate, cea croată, atât musulmanii cât și sârbii au fost ulterior evacuați și au plecat, în deplină ordine, în alte localități, unde au fost tratați decent. În 1998, lumea s-a reîntors în Baljivine, să constate că armata croată distrusese totul, nu mai rămăsese nicio clădire întreagă, cu excepția moscheii. Cu ajutorul unor organizații internaționale, s-a finanțat construcția noilor case. Cele ale bosniacilor erau mai ruinate decât ale sârbilor, iar aceștia din urmă i-au ajutat pe vecinii lor să le reconstruiască.

„Azi-dimineață ei [vecinii sârbi] ne-au adus cartofi, brânză, lapte și pâine proaspătă. «Hei, e prea mult, le-am spus. Voi n-o să mai aveți. Orice avem, vom împărți cu voi, ne-au răspuns ei. Ca de obicei» (p. 20)”.

În relatarea *Mica Moscovă*, p. 48, se menționează faptul că, în timpul celui de al Doilea Război Mondial, sârbii din Mostar au fost salvați de musulmani, care i-au ascuns în regiunea orașului numită Domja Mahala, poreclită „Mica Moscovă” – așadar, acolo spiritul comunitar avea deja o istorie.

Spre a preîntâmpina izbucnirea războiului, s-au format uneori *nuclee de societate civilă*, prin care oameni lucizi, influenți social, au organizat *marșuri* și au ținut *discursuri* în spațiul public:

N-ar fi existat război, relatare de Petar Peranović, croat, din cartierul Slavinović din Tuzla. Au sosit trupe ale Armatei Bosniei-Herțegovina, să pună mâna pe casele sârbilor și ale croaților. Naratorul și-a apărut casa. Poliția locală se străduia să apere casele oamenilor, dar era mult mai slabă decât armata. Era plin de refugiați bosniaci din estul Bosniei, disperați să pună mâna pe casele acestor oameni. S-a realizat o comisie locală, de reprezentare a celor trei etnii, pentru apărarea drepturilor lor. Se apără, organizează marșuri, țin discursuri pentru traiul pașnic al celor trei etnii împreună, inițiind un nucleu de societate

civilă. P.P. a fost martorul unei solidarități reale în Slavinović. A reușit să își păstreze casa: „Grație bosniacilor locali, noi, populația ortodoxă și catolică, am fost în stare să ne asigurăm drepturile și să rămânem în propriile locuințe”. Când vecinii sârbi flămânzeau și i-au cerut porumb (Petar era bogat), oferindu-i să-i dea, în schimb, chiar și casele lor, Petar le-a dat tuturor celor în nevoie, sârbi, circa 4 tone de porumb, gratis, fără să le vândă din el vreun kilogram. Când au sosit lângă ei bosniacii expulzați din Bijeljina, a hrănit un băiețel bosniac cu ouă din propria gospodărie, fripte cu slănină de porc, spre îngrijorarea nurerii. Copilul mânca regulat la el în casă. Ulterior, i-a spus tatălui acestuia să-l ierte că i-a hrănit fiul cu slănină de porc pentru că nu avea ulei de gătit. Omul a izbucnit în lacrimi și i-a mulțumit, adăugând că, altminteri, el n-ar fi avut ce să-i dea copilului său să mănânce (p. 237);

Acești oameni cu o viziune realistă asupra evenimentelor și a semnificației lor au luat poziție și în media, pentru a tempera și a anihila tensiunea naționalistă perfid indusă. Forțele pozitive nu au putut însă împiedica evenimentele:

Cine ne urmărește și unde ne duc, una din cele mai judicioase relatări, în acest sens, ca și asupra războiului în ansamblu, îi aparține lui Jole Musa, croat, director general al uzinei de prelucrare a aluminiului, până în 1987. El afirmă că a observat o strădanie deliberată de a diviza Federația Iugoslavă. Cei care ar fi putut protesta erau înlăturați, iar în locul lor erau numiți naționaliști extremiști. El apreciază că în Mostar au fost de fapt două războaie, primul în 1992, când Armata Populară Iugoslavă s-a transformat într-o forță sârbă și a atacat orașul. Acest război cu sârbii nu a durat mult și a constatat mai mult în tiruri și bombardamente de pe coline. Războiul veritabil a început odată cu intrarea în luptă a croaților și bosniacilor. Consiliul Croat de Apărare a devenit stat în stat, situație ce persistă, din păcate, până azi, în viziunea sa. Jole Musa apreciază că războiul a fost diferit de la regiune la regiune și e contra aserțiunii răspândite de politicieni, conform căreia fiecare ducea un război de eliberare și apărare, fără să existe vreun agresor. Din experiența sa din Mostar, el spune că primii agresori de aici au fost sârbii din Armata Populară Iugoslavă, urmați de Consiliul Croat de Apărare, care voia să preia întreg orașul, spre a pune în practică niște idei ale lui F. Tuđman. Consiliul Croat de Apărare a fost o forță agresoare în toată regula, mult mai dură decât sârbii. Bosniacii sunt singurii care au dus aici un război de apărare. Cei alungați din Nevesinje și Gacko, în număr de 50 000, s-au trezit în Mostar fără curent electric, apă, hrană, arme sau orice altceva. Războiul lor a fost unul de apărare, în vederea supraviețuirii. Naratorul, care se bucura de o mare popularitate în oraș și deținea poziții-cheie, și-a dat seama că nu putea opri războiul, pentru că tocmai asta se dorea. Pentru declarațiile sale curajoase din media, a fost ținta unor tentative de asasinat și rănit de un glonte tras cu o armă automată pe fereastra camerei, în timp ce se uita la televizor.

Protejat de o escortă a forțelor SFOR, a fost martorul expulzării din oraș a bosniacilor, zi și noapte, din partea stângă a râului Neretva spre cea dreaptă. Apoi a construit case în Mostarul de Est, pentru croați, și case în Mostarul de Vest, pentru bosniaci și sârbi, o activitate în general dezavuată: celor mai mulți le era frică să se implice, fiindcă era vorba de o îndeletnicire obstrucționată de autoritățile croate. E clar de ce: acestea aveau nevoie de refugiați care să lupte pentru ele (după ce au fost ajutați să intre în apartamentele altora), iar apoi să le voteze la alegeri. Se urmărea deci, cu cruzime, expulzarea croaților de înseși forțele croate!

Jole Musa dovedește un real spirit comunitar: deși croat, el nu ține cu invadatorii croați, ci cu locuitorii Mostarului, în general, fără deosebire de etnie.

Același spirit lucid o însuflețește pe M. P., judecătoare (*Încredere câștigată*, relatare prezentată, v. *supra*), care afirmă că îi era evident faptul că războiul a fost dorit și plănuit din timp. La fel ca Jole Musa, a rămas în orașul său natal, de care era atașată.

Un alt mod de rezistență la isteria naționalistă, nu mai puțin eroic, chiar dacă prea puțin ostentativ, a constituit-o *nesupunerea civică*, manifestată de subiecți care au refuzat înregimentarea în partide, suportând consecințele – munca grea și marginalizarea:

Un inginer croat preferă să facă munci necalificate (la săpat de tranșee și descărcat de saci), decât să sprijine partidele naționaliste (*Îți trebuia curaj să mergi acasă*).

Svetlana Broz a adunat mărturii care vorbesc de umanitatea arătată, echidistant, și prizonierilor, în calitate de mult huliți *cetnici*, *ustași* ori *balía*. Ilustrăm prin două exemple privitoare la *cetnici* din forțele R. Srpska:

Un *cetnic* din Rudice (*Un ospăț picat din cer*), întemnițat, istorisește că mai mulți bosniaci s-au purtat foarte frumos cu el, unul chiar îi dădea ciocolată, carne friptă, prăjituri de la ospetele ofițerilor, îl proteja, pe cât se putea, de bătaie și tortură (p. 279).

Ajutor pentru un cetnic rănit (p. 254 – relatare de Dragan Simić, satul Vranjak, de lângă Modriča). Părăsit de compatrioții săi din Armata R. Srpska, a fost găsit de luptători bosniaci și salvat de ei. Deși avea la el grenade ce puteau fi activate, nu a făcut-o, întristat la gândul că fusese abandonat de coechipierii săi. Îi trecură prin minte toate istoriile terifiante despre bestialitatea bosniacilor, atunci când prindeau prizonieri sârbi (auzise destule). A fost însă luat cu promptitudine de un *jeep* și dus la spitalul din Tuzla, unde a fost operat de urgență, apoi transferat la o închisoare din Gračanica. Nu a fost maltratată, doar palmuit o dată, numit *cetnic* și i-au fost rupți epoletii. Apoi, la o vizită a comitetului Crucii Roșii, a fost pus pe listă pentru un viitor schimb de prizonieri, scăpând după cinci luni.

CONCLUZII

Volumul Svetlanei Broz constituie o inestimabilă colecție de mărturii autentice, pline de savoare și adevăr istoric, cu privire la evenimentele din timpul tragicului război de purificare etnică din Bosnia-Herțegovina (1992–1995). Relatările explică în ce mod barbariei i s-a opus noblețea dezideratelor simple ale omului privit ca subiect, ce trebuie, în orice împrejurare, să primeze. Planurilor abstracte, dezumanizante, ale naționaliștilor ce doreau să rescrie istoria, făcând din oameni simpli pioni, li s-au contrapus faptele și realitățile concrete ale celor uniți printr-un trecut comun, prin experiențe și relații bine statornicite, ca și prin același *ideal*.

Teoriile și ideologia nu s-au putut substitui trăirilor omenești autentice, realităților concrete, impregnate de emoție și de experiență colectivă asumată, rod al unui trecut configurat împreună. Astfel se explică afirmarea, în multiple modalități, a unui veritabil *spirit comunitar*, care a apărut valorile străvechiului ținut Bosnia-Herțegovina, unul încărcat de istorie și cultură.

BIBLIOGRAFIE

1. BROZ, SVETLANA (2006). *Having What It Takes. Essays on Civil Courage*. Butler, Thomas (Ed.). Kreso, Senada (Tr.). Sarajevo: Gariwo.
2. BURG, STEVEN L. & SHOUP, PAUL S. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk NY: M.E. Sharpe.
3. SELLS, MICHAEL. (1998). *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
4. SILBER, LAURA & LITTLE, ALLAN. (1997). *Yugoslavia: Death of a Nation*. New York: Penguin Books.
5. UGRESIC, DUBRAVKA (1998). *The Culture of Lies*. University Park, PA, USA: Pennsylvania State University Press.

VALORILE ÎNTREPRINZĂTORILOR ȘI POTENȚIALILOR ANTREPRENORI DIN MEDIUL RURAL

BRUNO ȘTEFAN*

ABSTRACT

THE VALUES OF ENTERPRISERS AND POTENTIAL ENTREPRENEURS IN THE RURAL ENVIRONMENT

The study relies on a complex research project, financed by the European Union, which aimed at measuring, first of all, the training and managerial consultancy needs of entrepreneurs and of those who wish to start a business in the rural environment in the North-Eastern, Central and South-Eastern areas of Romania (18 counties). In order to understand these training and consultancy needs, the research also investigated the issue of values. By identifying the specificity of rural entrepreneurial culture, we can understand the current situation in the entrepreneurial environment of Romanian villages and draw up strategies for its development. The research shows that there is a great deal of interest to start a business among young persons, but the existent managerial culture is extremely poor.

Keywords: entrepreneurship, values, managerial education.

INTRODUCERE

De-a lungul anilor au apărut o mulțime de cărți având ca subiect modalitățile de a deveni bogat. Importanți oameni de afaceri au scris despre succesul lor și al altora, îndemnându-ne să îi copiem. Cercetători și profesori au analizat carierele managerilor de top și au scris cărți și teorii despre caracteristicile pe care trebuie să le dobândim pentru a accede în vârf. Probabil că aceste cărți i-au ajutat pe unii în drumul lor spre succes. Dar cei mai mulți oameni nu le-au citit: și-au făcut afacerile bazându-se pe instinct, pe relații, pe oportunități. Cultura lor managerială este, cel mai adesea, săracă, fragmentată și dobândită aproape întotdeauna după demararea afacerilor. Foarte puțini sunt oamenii care intră în lumea afacerilor după ce și-au

* Address correspondence to Bruno Ștefan, președintele Biroului de Cercetări Sociale și lector dr. la Universitatea „Politehnica” București: str. G-ral H.M. Berthelot nr. 84 ap. 2, sector 1, București, România, e-mail: bcs@sondaje.info, bruno_bcs@yahoo.com

consolidat o educație managerială. Cei mai mulți nici nu consideră necesară o pregătire prealabilă, ca la carte, începută într-o sală de curs. Meseria de om de afaceri nu implică o pregătire specializată, așa cum o presupune meseria de inginer sau cea de chirurg. Dar 90% din afaceri mor în primul an de la înființare, iar explicația ține și de lipsa cunoștințelor de specialitate. Eșecurile manageriale sunt însă greu cuantificabile, dar pentru mulți vizibile, și reprezintă un motiv important al reținerii celor mai mulți oameni de a-și deschide o afacere.

În mediul rural afacerile se nasc mai greu decât la orașe și mor mai repede. Oportunitățile scăzute întăresc ideea că pregătirea managerială ocupă un loc minor în dobândirea succesului. De aceea, lecturile sunt și mai rare, iar timpul pe care oamenii de la orașe îl acordă instruirii lor profesionale este ocupat, în mediul rural, de munca în gospodărie. Lipsa educației antreprenoriale este vizibilă din faptul că sunt foarte puțini oamenii de la țară care scriu proiecte, accesează fonduri ori dezvoltă afaceri la nivel mare.

Pentru a măsura cunoștințele, abilitățile și comportamentul antreprenorial al întreprinzătorilor și potențialilor întreprinzători din mediul rural, Biroul de Cercetări Sociale – BCS a realizat o serie de cercetări în cadrul programului „Rural Manager”, finanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane – POSDRU, axa 5, DMI 5.2. Grupul-țintă al proiectului a fost compus din întreprinzători și viitori întreprinzători din mediul rural, din regiunile de dezvoltare Nord-Est (județele Bacău, Botoșani, Iași, Neamț, Suceava, Vaslui), Centru (județele Alba, Brașov, Covasna, Harghita, Mureș, Sibiu) și Sud-Est (județele Brăila, Buzău, Galați, Vrancea, Tulcea, Constanța).

METODOLOGIA STUDIULUI

Pentru studierea potențialilor antreprenori am îmbinat cercetările cantitative (sondajul de opinie) cu cele calitative (*focus group*, interviuri în profunzime, *brainstorming*-uri). Am alcătuit un chestionar și ghiduri de interviu despre valorile, comportamentul și motivațiile antreprenoriale, despre cunoștințele de management și experiența în consultanță și despre percepțiile reciproce ale oamenilor de afaceri și oamenilor din administrația publică.

La alcătuirea eșantionului am ținut cont de ponderea populației rurale din fiecare județ în totalul celor 3 regiuni și am încercat să asigur o dispersie teritorială cât mai mare. Pentru fiecare localitate rurală s-a alcătuit o listă cu întreprinzătorii și potențialii întreprinzători, pe baza informațiilor colectate de coordonatorii județeni ai Fundației Naționale a Tinerilor Manageri FNTM și ai Biroului de Cercetări Sociale – BCS. Din acea listă au fost selectate, prin pas statistic, aproximativ 1 100 persoane, care au fost invitate să participe la conferințele regionale organizate în

cadrul proiectului strategic „Rural Manager”. Dintre participanții la conferințe, 942 persoane au acceptat să participe și la cercetarea sociologică. Cele 942 persoane locuiesc în 493 localități – în medie, câte 2 persoane dintr-o localitate. Eșantionul este reprezentativ pentru grupul-țintă (antreprenori și posibili întreprinzători din mediul rural, din 18 județe din zonele Nord-Est, Centru și Sud-Est) cu o eroare de $\pm 3,2\%$.

Din cele 942 persoane, 23 au participat la *focus-group*-uri, 22 la *brainstorming*-uri și 30 la interviuri în profunzime. La conferințele regionale din Alba Iulia, Iași și Focșani au fost realizate câte un *focus-group*, un *brainstorming* și 10 interviuri în profunzime pentru a identifica mai corect motivațiile, așteptările și ideile oamenilor despre diverse aspecte manageriale. Criteriul de alegere a participanților la *focus-group*-uri și *brainstorming* au fost *full-probabilistic*, aleatoriu, cu pas statistic din listele cu participanți la întâlnire. Participarea a fost voluntară. Participanților li s-a precizat că refuzul de participare nu va influența șansele de implicare în cadrul proiectului. *Focus-group*-urile, interviurile în profunzime și *brainstorming*-urile s-au desfășurat înaintea Conferințelor, pentru a nu altera datele calitative culese, prin informația furnizată în cadrul evenimentelor.

CARACTERISTICILE DEMOGRAFICE ALE GRUPULUI-ȚINTĂ

Două treimi din oamenii care au o afacere sau vor să înceapă o afacere în mediul rural sunt bărbați (66,3%). Cei mai mulți sunt căsătoriți, au copii și sunt atașați de mediul rural. Femeile dornice să înceapă o afacere provin în special din rândul persoanelor cu studii superioare, sunt divorțate sau au o relație nelegalizată (concubinaj), au un calculator personal și stau mai mult decât bărbații pe internet. Au însă venituri mai mici decât aceștia, mai puține credite la bănci și o experiență internațională mai mică decât bărbații (au muncit sau au studiat mai puțin în străinătate).

Aproape 60% au studii medii și doar 10% au studii economice universitare, confirmând ipoteza că diploma nu este necesară pentru a reuși în afaceri. Mai mult decât atât, jumătate din participanții la studiu au sau doresc să înceapă o afacere într-un domeniu în care nu dețin o calificare certificată printr-o diplomă. Doar în cazul managerilor neacționari am constatat o specializare economică universitară, în proporție de peste două treimi.

Vârsta medie a participanților la studiu a fost de 33 de ani, cei mai tineri având 18 ani, iar cei mai vârstnici 67 de ani. După 45 de ani, dorința de a începe o afacere este tot mai scăzută. Am constatat că tinerii – studenți, șomeri, salariați sau agricultori – sunt foarte interesați să cunoască mai multe aspecte despre lumea afacerilor și își declară intenția de a-și deschide o firmă. Cele mai mari rețineri le

au agricultorii, din cauza inexistenței unei piețe de desfacere a produselor lor în apropierea zonei de rezidență.

În căutarea unor similarități într-un lot atât de eterogen precum cel studiat, am grupat participanții în 3 categorii, din care una am divizat-o apoi după mai multe criterii:

1. manageri neacționari – 3%;
2. patroni și persoane fizice autorizate (PFA) – 29,3%;
3. potențiali antreprenori (dispuși să înceapă o afacere) – 67,7%, din care:
 - a. salariați în sectorul public – 13,6%;
 - b. salariați în sectorul privat – 17,8%;
 - c. lucrători pe cont propriu – 8,2%;
 - d. agricultori cu gospodărie proprie – 10,4%;
 - e. alt statut (studenți, șomeri) 17,7%.

Pe managerii neacționari, deși puțini, i-am tratat separat, deoarece am constatat că au cel mai ridicat nivel de pregătire economică. Ei sunt directori la firme cu un număr mare de angajați, au în medie 38 de ani, cunosc limbi străine, utilizează frecvent calculatorul și internetul, au credite la bancă.

Dintre patroni, aproape jumătate au afaceri în domeniul producției (agricole, zootehnice, prelucrarea lemnului, panificație, construcții, confecții), un sfert se ocupă de servicii (agro-turism, transport, notariat, consultanță), iar un sfert de comerț. Cele mai multe firme din mediul rural sunt de dimensiuni mici – 90% au mai puțin de 10 angajați. Ele funcționează însă la un nivel mulțumitor pentru trei sferturi dintre patroni, ceea ce înseamnă că satisfacția lor nu depinde de amploarea afacerii derulate.

Dacă lumea patronilor și a managerilor e dominată de bărbați, cea a funcționarilor publici e mai echilibrat împărțită pe sexe și am observat multe femei din administrația publică dispuse să intre în lumea *business*-ului. Ca și în cazul managerilor, salariații din sectorul public au un nivel de instrucție școlară ridicat (60% au facultatea absolvită), utilizează frecvent calculatorul și stăpânesc relativ bine limbile străine. Trei sferturi dintre ei sunt căsătoriți și cei mai mulți au copii.

Spre deosebire de funcționarii publici, salariații din sectorul privat sunt preponderent necăsătoriți, au un nivel mediu de pregătire școlară și venituri mai mici decât colegii lor de la stat. Acest lucru trebuie corelat cu media vârstei lor (26 de ani) – mai mică decât a categoriilor ocupaționale anterior menționate. Observând afacerile derulate de patronii lor, salariații din mediul privat vor imediat să le calce pe urme, deschizându-și o afacere proprie. Încă nu au început o afacere, din aceleași motive ca toți potențialii întreprinzători: nu au avut capitalul și utilajele pentru pornire (41%) sau vreo idee bună pentru afaceri (17%), nici relațiile necesare (11%) și nu s-au considerat pregătiți pentru așa ceva (10%).

Lucrătorii pe cont propriu (comercianți, meșteșugari neînregistrați fiscal), împreună cu agricultorii, au un profil social ușor diferit: utilizează cel mai puțin calculatorul și internetul, stăpânesc cel mai puțin limbile străine, arareori fac împrumuturi la bănci și au o experiență profesională internațională scăzută (doar 15% dintre agricultori declară că au învățat sau au muncit în străinătate). În schimb, au o activitate de *marketing* importantă: aproape jumătate din agricultorii intervievați au vândut personal produse agricole sau animaliere la piață anul trecut (bărbații de două ori mai mult decât femeile). În județele din Ardeal, vânzarea produselor proprii la piață e mai intensă decât în nord-estul țării.

Aproape toți studenții și șomerii intervievați sunt necăsătoriți, vorbitori de limbi străine și își petrec mare parte din timp pe internet. Nu au credite la bănci și înregistrează cel mai scăzut venit dintre toți participanții la studiu (cca 200 euro lunar). În lotul potențialilor antreprenori, ei au media de vârstă cea mai scăzută: 23 de ani.

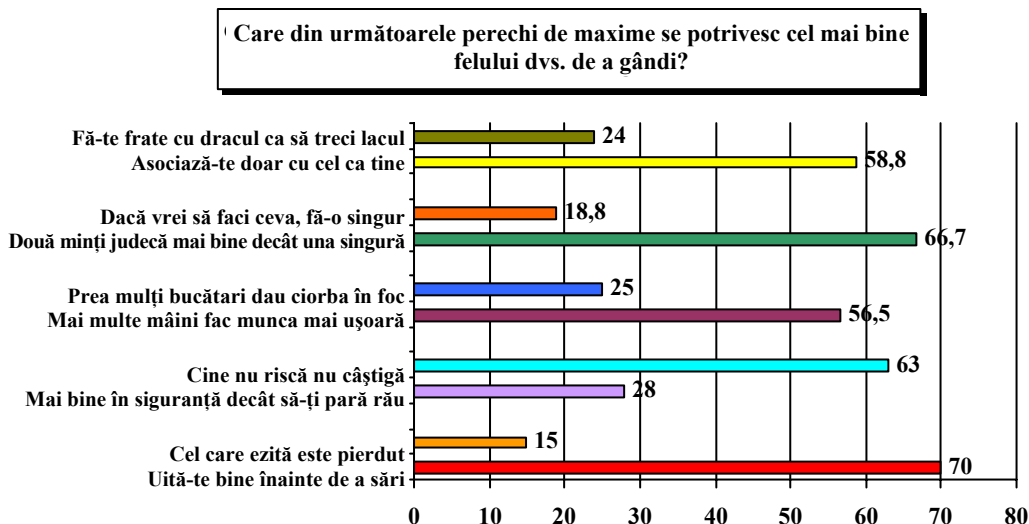
Dincolo de aceste categorii (ocupaționale, de gen, vârstă, nivel de educație, experiență de lucru cu calculatorul, de lucru în străinătate, de lucru cu băncile), nu am constatat alte tipare socio-demografice responsabile pentru dorința oamenilor de a începe un *business* în spațiul sătesc, care să țină de fuzionarea lor ori de temperament, de sănătate, preferințe politice etc.

VALORI ANTREPRENORIALE

Valorile sunt definite de specialiști ca preferințe pentru anumite situații, lucruri, idei sau persoane, în raport cu altele, orientări emoționale cu semnificații pozitive sau negative, cărora le sunt asociate reacții de atracție sau de respingere. Constituind nucleul personalității indivizilor și colectivităților, preferințele se grupează în sisteme de valori, iar acestea ordonează realitatea prin transformarea preferințelor în norme. Cu cât sunt mai puternic afirmate, cu atât ele dau mai clar sens și direcție în viață.

Uneori valorile indivizilor și grupurilor sociale sunt greu de observat. Oamenii și instituțiile clamează câteodată valori în care nu cred, pentru că așa consideră că este dezirabil social, și evită să își afișeze adevăratele preferințe de teama unui oprobriu public. După 1989, când comunismul a trecut în desuetudine, oamenii care credeau în el evitau să își afirme credința în mod direct, dar și-o exprimau într-un mod învăluit, prin proverbe și maxime. Sociologii spun că valorile pot fi surprinse mai bine atunci când îi punem pe oameni în situația de a alege între proverbe contrare, între perechi de maxime. Verificând această teorie în cazul antreprenorilor rurali, am descoperit următoarele preferințe:

Graficul nr. 1

Observație: Pentru fiecare pereche de maxime diferențele până la 100% sunt date denon-răspunsuri sau de răspunsuri de tip „nu știu” (între 10 și 20%).

Cei mai dispuși să se asocieze cu persoane nepotrivite, să se facă „frate cu dracul pentru a trece lacul” sunt managerii neacționari (o treime dintre ei). Patronii au însă cel mai mult convingerea că trebuie să se asocieze doar cu cei ca ei (mai bine de două treimi dintre ei afirmă acest lucru).

Patronii, agricultorii și lucrătorii pe cont propriu cred cel mai mult în ideea că „dacă vrei să faci ceva, fă-o singur” (un sfert dintre ei) și tot ei aderă cel mai mult la ideea complementară că „prea mulți bucătari dau ciorba în foc”.

Nevoia de siguranță apare la aproape jumătate din agricultori, pe când dorința de a risca îi animă pe 70% dintre patroni. Interesant este că femeile sunt mai dispuse să riște decât bărbații.

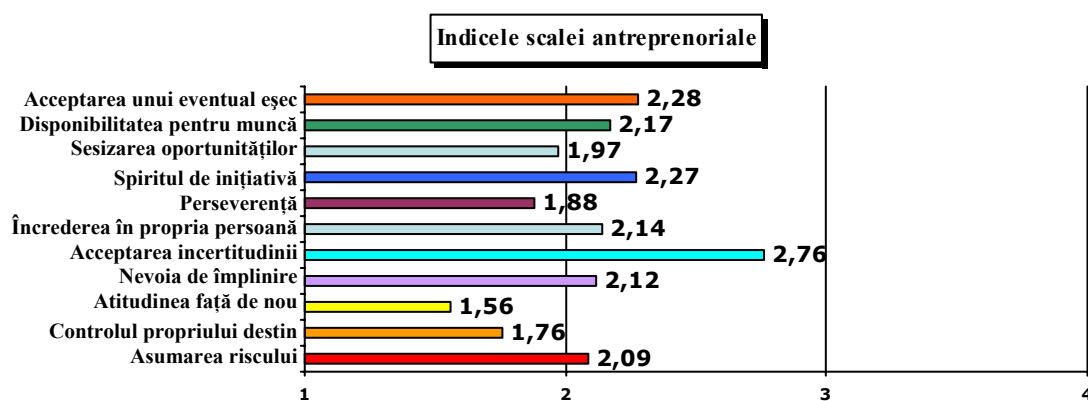
Valorile manageriale pot fi măsurate și prin alte tipuri de întrebări. Încrederea în capacitatea de a conduce o afacere este elementul-cheie care face ca acea afacere să funcționeze. Toți întreprinzătorii știu că, dacă vor să pună un *business* pe picioare, trebuie să se implice și să creadă în succes. Încrederea în afaceri înseamnă responsabilitate, risc, perseverență, însușirea unui set de valori manageriale. Chiar dacă aceste valori nu sunt asumate prin statut, nici nu sunt afișate public, ele sunt interiorizate de întreprinzători înainte de a porni afacerea.

Specialiștii au identificat, de-a lungul anilor, mai multe caracteristici individuale, care asigură succesul în afaceri. Din îmbinarea diverselor teorii am construit **scala antreprenorială în 11 trepte**. Ea are la bază o filosofie managerială, care spune că succesul, ca și eșecul, vin în primul rând din acțiunile

pe care indivizii le întreprind singuri și mai puțin din acțiunile celorlalți, ceea ce înseamnă că indivizii trebuie să-și asume responsabilitatea propriilor decizii și acțiuni și să adopte un stil de lucru managerial. Acesta presupune un calcul al riscului și o asumare a lui, o mai mare creativitate, o reală capacitate de organizare, o sporită aplecare către nevoile pieței, o folosire mai eficientă a timpului, o abilitate în luarea deciziilor etc.

Indicele general al scalei antreprenoriale este de 2,07, pe un interval de la 1 la 4, unde 1 înseamnă o deschidere totală spre antreprenoriat, iar 4 o îndepărtare totală de el. Pentru fiecare treaptă a scalei antreprenoriale, valoarea indicilor este următoarea:

Graficul nr. 2

Analiza asupra managerilor și potențialilor manageri din mediul rural, realizată în primăvara anului 2009, ne prezintă comportamente diferite pe fiecare treaptă a scalei antreprenoriale amintite.

Tabelul nr. 1

Riscul în afaceri

23,7% Accept frecvent riscul în viață	48,1% În general, accept riscul moderat în viață	19,1% Rareori prefer situațiile riscante	6,9% Nu accept situațiile riscante	2,2% Nu știu/nu răspund
--	---	---	---	--------------------------------------

Constatăm, așadar, un comportament managerial prudent. Puțini acceptă riscul în afaceri. El este acceptat în special de cei foarte tineri (sub 25 ani), de managerii neacționari și de patroni, dar este evitat frecvent de funcționarii publici și de cei din sudul țării. În fragmentele de interviu ce urmează, am specificat, în cadrul textului dintre paranteze, județul de rezidență al fiecărui subiect, sub forma abrevierii consacrate.

Eu zic că riscul e lucrul cel mai important pe care trebuie să-l prevezi. Îți trebuie un curaj enorm pentru a merge, a derula o afacere. Afacerea comportă

risc. Când faci o investiție mare, te întrebi: pierd, nu pierd? Risc? Curajul trebuie să fie foarte mare (bărbat, 48 ani, studii medii, căsătorit, 2 copii, VN).

Cel care își asumă riscul de a deschide o afacere, o activitate și de a o duce până la capăt grea viață duce. Omul nu doarme noaptea. Îl prinde dimineața treaz (femeie, 41 ani, studii medii, căsătorită, 1 copil, VN).

Orice afacere are un risc. Poți pierde tot. În momentul în care faci o investiție, nu poți fi sigur ce se va întâmpla, căci îndată apar riscurile. Riscuri întotdeauna sunt. Și, nu știu, contează tăria de caracter să poți să iei o decizie, căci te poți gândi și că s-ar putea să cadă tot. Asta contează la un om de succes: tăria de caracter, asumarea riscului (femeie, 27 ani, inginer, AB).

Dacă există un factor de risc, nu sunt singur că mă bag, că pot continua (bărbat, 39 ani, potențial întreprinzător, studii superioare, IS).

Nu sunt genul de om care să mă tem de ceva și tot timpul risc. Tot timpul, chiar dacă aș pierde, știu că aș putea să o iau de la început din nou. Trebuie și experiență și studii. În ceea ce am făcut, am luat-o de la zero. Nu am avut nimic, în afară de un calculator, la început. Doar ambiție (bărbat, 33 ani, antreprenor, studii superioare, IS).

Tabelul nr. 2

Controlul propriului destin

36,2% Mi-a plăcut întotdeauna în viață să nu depind de alții	50,7% În general, nu-mi place să depind de alții	10,6% Nu mă deranjează prea tare să depind în afaceri de alții	1,1% Prefer ca alții să- și bată capul pentru mine	1,4% Nu știu/nu răspund
--	--	--	--	---

Cât privește controlul propriului destin, observăm că marea majoritate a întreprinzătorilor își doresc o mai mare independență. Puțini sunt cei cărora le place să depindă de alții. Doar salariații din domeniul privat, agricultorii și cei trecuți de 40 ani preferă ceva mai mult să depindă de alții în afaceri.

Niciodată nu mi-a plăcut să depind de cineva, să ascult ordine, pentru că nu mă mulțumesc numai cu statutul de angajat, dintr-o clasă medie. Niciodată nu mi-a plăcut lucrul acesta. Am o concepție mai deschisă în relația asta, nu una de tipul: eu dau ordine, tu execuți. Suntem prieteni, suntem egali, ne ajutăm reciproc. Ce nu știu eu, știi tu (femeie, studii medii, AB).

Eu mi-aș da toată silința, dar, mai departe, depind de mai mulți factori. Și asta mă face vulnerabil (bărbat, studii superioare, IS).

Depinde de gradul de dependență față de celălalt. Atunci când depinzi prea mult de un anumit furnizor sau client, ești prea expus. Trebuie să ai ceva rezerve, ca, în momentul în care celălalt are probleme, să nu cazi și tu (bărbat, studii medii, VN).

Depindem prea mult de schimbarea guvernelor și asta nu-mi place. Se fac lucruri de calitate slabă (bărbat, studii superioare, VN).

Tabelul nr. 3

Atitudinea față de nou

53,5% Îmi place să promovez noutățile	35,6% În general, accept noutățile	7,6% Nu mă deranjează să promovez noutățile	1,2% Prefer ca lucrurile să rămână așa cum sunt	2,1% Nu știu/nu răspund
---	--	---	---	-----------------------------------

Atitudinea față de nou este pozitivă, la aproape toți potențialii întreprinzători din lumea satelor. Contrar percepției comune despre conservatorismul rural, cercetarea arată o mare deschidere a antreprenorilor către nou, o dorință de a promova noutățile în comunitățile sătești. Cei care au deja o afacere se consideră aproape toți avangardiști în comunele lor. Gândul că ar putea deschide o afacere produce la toți o deschidere, o acceptare a noutăților în viața lor. Conservatorismul agricultorilor, măsurat și de alte cercetări, se reduce rapid, odată cu sesizarea oportunităților de afaceri.

Am vrut să aduc ceva nou pentru mediul rural. Nivelul de viață a crescut, oamenii nu mai au timp să pregătească ceva în timpul zilei foarte rapid. Și mulți cunoșteau produsele din mediul urban, dar nu le aveau în mediul rural (femeie, 33 ani, studii medii, afacere cu patiserii, IS).

Consultanța, după părerea mea, îndreptată spre cei din mediul rural, este o noutate la această oră. Aș spune chiar, o necunoscută, până anul trecut. Sau, dacă se cunoștea, nu vreau să supăr pe nimeni, nu cred că a fost performată. Am încercat anul trecut, acum doi ani, să zicem, pe la instituțiile de stat – nu știu dacă ar fi bine să dăm nume – și nu prea am aflat informații. Fiind o noutate. De vreun an de zile, accesând și internetul, am văzut că se oferă și consultanță în domeniu. Cursurile astea sunt mai mult decât binevenite, am rămas surprins plăcut, și de idee, și de persoanele care au organizat, dar și de stadiul avansat la care se discută astăzi și încep să cred că se mișcă ceva. Dacă s-ar generaliza s-ar schimba din temelii lumea satelor (bărbat, 39 ani, studii superioare, IS).

Tabelul nr. 4

Nevoia de împlinire

25,7% Doresc cu insistență să devin o persoană importantă	42% În general, simt nevoia de a ajunge cineva	21,1% Cred că mi-ar plăcea să devin cineva	8% Nu-mi bat capul cu gânduri de mărire	3,2% Nu știu/nu răspund
---	--	--	---	-----------------------------------

Nevoia de a deveni o persoană importantă, de a ajunge cineva este mare, la aproape toți cei studiați, mai puțin la agricultori și la funcționarii publici, care, deși își doresc să pornească o afacere, nu au gânduri de mărire, ci, mai degrabă, de rezolvare a unor nevoi financiare.

Trebuie să ai un fond ca să faci un lucru; să vrei să scoți acel fond la iveală, ca să te împlinești ca om (femeie, 28 ani, studii medii, VN).

Tabelul nr. 5

Acceptarea incertitudinii

16,6% Accept incertitudinea ca pe un lucru firesc în afaceri	30,1% De cele mai multe ori accept și situații incomode	11,4% În general nu mă deranjează incertitudinea	39,7% Prefer situațiile certe	2,2% Nu știu/nu răspund
--	---	--	--	---

Acesta este un indicator, care arată că întreprinzătorii evită situațiile neclare, nu văd în ele o provocare și nu doresc să piardă aventurându-se pe un teren necunoscut. Oamenii vor să facă afaceri pentru a spori siguranța mediului în care trăiesc. Paradoxal, cei care au deja o afacere caută cel mai mult situațiile certe. Doar agricultorii și lucrătorii pe cont propriu acceptă mai frecvent incertitudinea, pentru că s-au obișnuit să trăiască în medii greu controlabile de către ei (condițiile climaterice, clienți imprevizibili etc.).

Trăim într-un mediu incert, cu o avalanșă de informații și de lucruri noi. E greu să faci diferența între ceea ce știi și ceea ce ar trebui să știi (femeie, 41 ani, studii superioare, VN).

În primul rând, ar fi un venit mai bun, ar fi acea siguranță de tine însuși ca persoană. În momentul în care ești angajat într-o societate, ai șanse ca mâine să-ți spună întreprinzătorul să pleci. Așa, ai ceva sigur. Depinde de tine de cum îți faci programul (bărbat, 20 ani, student, IS).

Tabelul nr. 6

Încrederea în propria persoană

31,2% Am o puternică încredere în forțele proprii	36,9% În general, am încredere în forțele proprii	16,3% Pentru a fi sigur, solicit altora sfaturi	14,1% Mă sfătuiesc mereu cu cineva, când încep o afacere	1,4% Nu știu/nu răspund
---	---	--	---	---

Încrederea în forțele proprii este un ingredient necesar al oricărei afaceri. Oamenii nesiguri pe ei au nevoie să le fie confirmată valoarea. Au inițiative reduse și caută sprijin și sfaturi de la cei din jur. Cercetarea ne arată că două treimi din subiecți au o mare încredere în forțele proprii. Cei mai nesiguri de ei sunt studenții și salariații din mediul privat. Încrederea în sine crește odată cu vârsta, cu experiența și cu veniturile dobândite.

Experiența îți dă încredere în tine. De aceea, trebuie să participi la cursuri, să lucrezi în multe locuri, să ai un CV bun (femeie, 21 ani, studentă, AB).

Trebuie să fii și optimist, să ai încredere în ceea ce faci. Omul e consumator și de alimente și de produse de curățenie și e esențial să știi să le organizezi pe

toate, și prețurile, și tot, și înțelegerea dintre clienți și patron. Eu nu mă consider o patroană, plecând de la munca de jos, inclusiv curățenie, eu văd altfel lucrurile. Acum lucrez ca agent comercial, pentru că nu vreau să stau acasă, sunt mulțumită, și nu neapărat de salariu. Niciodată nu am pus problema banilor, ci, când am făcut ceva, am făcut-o de plăcere (femeie, 40 ani, studii medii, salariat în sectorul privat, IS).

În primul rând, trebuie să ai încredere în tine; dacă nu ai, mai bine nu te apuca. Trebuie apoi să ai și o bază financiară. Fără bani este greu să gândești liber. Chiar dacă ai cofinanțare, nimeni nu are o căruță de bani. Mai este ceva, oamenii de la țară sunt cam închiși, nu e vina lor, așa au trăit. Ca să reușești, trebuie să le deschizi orizontul (bărbat, 36 ani, studii medii, VN).

Tabelul nr. 7

Perseverența

36,7% Urmăresc cu hotărâre scopul popus, nu mă deranjează piedicile	38,6% Urmăresc în mod constant scopul propus	21% În general, urmăresc scopul propus	1,8% Nu prea perseverez în urmărirea scopului propus	1,8% Nu știu/nu răspund
---	--	--	--	-----------------------------------

Perseverența este lubrifiantul care face ca afacerile să meargă mai bine; aproape toți subiecții studiului nostru au laudat-o și s-au considerat ei înșiși „dintr-o bucată”, spunând că, dacă nu ar avea ambiție și hotărâre, ar ajunge săraci. Pentru câțiva lucrători pe cont propriu, șomeri și agricultori, perseverența e uneori obositoare și doreau să „o lase mai moale cu munca” o perioadă.

Ceea ce duce la reușita unei afaceri este ambiția, perseverența celui care vrea să deschidă ceva acolo (în mediul rural). Dacă ești delăsător în viață, găsești fel de fel de probleme, dar, până când nu ești perseverent în ceea ce vrei să faci, nu rezolvi nimic (femeie, 40 ani, studii superioare, funcționar public, VN).

Am și pierdut de multe ori, dar am fost perseverent și am avut rezultate. Am avut toate tipurile de activități, acum mă reorientează pe agricultură, un domeniu de care toată lumea fuge. Am curajul să mă bag, chiar dacă lumea spune că e o afacere proastă, pentru că nu există nicio afacere proastă. Mă uit că alții au reușit în domeniul ăsta. Fondurile și sprijinul care vor fi alocate României vor fi pentru agricultură, nu pentru industrie sau altceva (bărbat, 30 ani, studii superioare, patron, IS).

În primul rând, trebuie să ai o mare voință ca să duci la capăt ceea ce îți propui. Adică să fii atent și rezistent la toate forțele sau factorii perturbatori și să ai o credință, în primul rând să fii sigur că drumul pe care l-ai propus îl vei parcurge și vei ajunge la finalitate (bărbat, 34 ani, studii superioare, patron, IS).

Tabelul nr. 8

Spiritul de inițiativă

4,2% Niciodată nu am nevoie de sfaturi pentru a întreprinde o afacere	70,4% Deși nu am întotdeauna nevoie de sfaturi, câteodată le accept	15,7% Îmi realizez în mod constant acțiunile, fără a aștepta îndrumări	7,2% Prefer munca de rutină și indicațiile	2,4 Nu știu/nu răspund
---	---	--	--	----------------------------------

Voluntarismul este o consecință a perseverenței manageriale. El îi face însă pe lideri să meargă singuri înainte, să nu se sfătuiască cu alții. Ascultându-se mai mult pe sine și mai puțin pe alții, oamenii din mediul rural vor să construiască afaceri personale și mai puțin afaceri publice, își doresc mai mult un management al sinelui și mai puțin al domeniului. Managerii neacționari sunt ceva mai deschiși consultanței și sfaturilor decât posibili antreprenori.

Dacă nu ești convins că afacerea o să funcționeze, tu, care ești inițiatorul, degeaba pornești. Dacă nu pui suflet, degeaba primești sfaturi de la alții... Toți așteaptă să vină banii, dar nu vin cu o inițiativă. Vă dau un exemplu: merg cu ambasadorul în zona Ighiului și el îmi zice că îl duc într-o zonă moartă. Totul era cenușiu. Totuși, existau subvenții de la Primărie pentru fațade. Inițiativă, fantezie, asta lipsește (bărbat, 30 ani, studii superioare, funcționar public, AB).

Cei care mai au inițiativă vor să facă totul pe cont propriu și nu-și dau seama că deplasările de colo colo umflă costurile finale. Ei trebuie să învețe să-i asculte pe cei cu experiență (bărbat, 55 ani, studii superioare, manager, VN).

Ne trebuie mai mulți oameni cu inițiativă, precum și un stat care să-și vadă de treaba lui, să asigure cadrul. Iar oamenii să aibă mai mult curaj, să încerce să-și schimbe singuri destinul. De aceea am intrat în asociația asta a tinerilor antreprenori. Ca salariat într-o companie mare poți să evoluezi, dar, ca antreprenor, posibilitățile de câștig sunt mult mai mari (bărbat, 33 ani, studii superioare, patron, IS).

Tabelul nr. 9

Sesizarea oportunităților

17,4% Am un simț deosebit al sesizării oportunităților	66,8% În general, sesizez oportunitățile care apar	10,2% Nu prea am fler în sesizarea oportunităților	2,2% Nu sesizez oportunitățile	3,4% Nu știu/nu răspund
--	--	--	--	-----------------------------------

Sesizarea oportunităților are legătură cu ceea ce specialiștii numesc „înțelepciune managerială” sau „maturitate în afaceri”. Este un instinct ce a fost educat să se centreze pe descoperirea șanselor de reușită în orice condiții. Patronii care au afaceri mai vechi de 10 ani au spus, aproape toți, că ei nu au nevoie de ocazii ca să arate ce pot, pentru că ei creează ocaziile. Oamenii obișnuiți văd aproape mereu piedicile, pe când oamenii de afaceri văd provocările, oportunitățile.

Dacă-aș sta de vorbă cu un miliardar, aș vrea să știu cum cum a reușit afacerile, cum a găsit oportunitățile și cum a știut să și le creeze. Pentru că nu toți văd oportunitățile, nu toți au instinctul dezvoltat (femeie, 31 ani, studii superioare, funcționar public, AB).

Oportunitățile de finanțare le lipsesc majorității oamenilor. Pentru că trebuie să implementezi un proiect în procedura pe bază de decontare, chiar dacă sunt proiecte finanțate până la 70–80%, cofinanțarea până la decontare reprezintă o problemă. Mai ales pentru persoanele fizice fără o activitate economică în spate și care nu au deja o firmă (bărbat, 35 ani, patron, AB).

Tipografia este o oportunitate oriunde și oricând, fiindcă hârtiile sunt foarte multe în toate domeniile. O tipografie produce de la tipizate până la pliante, etichete și orice altceva. În orice domeniu e nevoie de scris. Este ceva viabil și acum, la ceea ce lumea numește criză. Eu nu o numesc așa. Dacă vrei să găsești de lucru, este (bărbat, 28 ani, patron, AB).

Oportunități de a face ceva la sate există, dar sunt reduse de infrastructură, plecând de la simplul fapt al drumurilor. Ca să îmi dezvolt afacerea, trebuie să ajung în comuna respectivă. Mă opresc imediat ce dau de noroi. Nu am cum să ajung. Și autoritățile locale nu fac nimic (femeie, 30 ani, studii medii, IS).

Administrația publică ar trebui să lucreze cu o firmă de consultanță, pentru că sunt oportunități care poate nu sunt sesizate. Aici, la ..., avem un lac și s-ar putea dezvolta multe perspective, dar cineva trebuie să le vadă și cineva trebuie să le lanseze. Trebuie scoase în evidență și totul trebuie făcut cu transparență, cu licitații pe față, autentice. Nu poți să construiești ceva fără să vezi ce ai de construit. Nu poți construi o casă fără proiect. Administrația să facă proiectele și întreprinzătorii să aleagă (bărbat, 28 ani, lucrător pe cont propriu, IS).

Tabelul nr. 10

Disponibilitatea pentru muncă

16,9% Nu mă simt obosit niciodată	49,9% Mă simt foarte bine în majoritatea timpului	29% În general, mă simt destul de bine	2,5% Nu mă simt prea des în deplinătatea forțelor	1,7% Nu știu/nu răspund
--	---	--	---	--------------------------------------

Dorința de a munci este un indicator managerial, care derivă dintr-o etică a succesului ce spune că nu există „scurtături” în drumul spre succes, ci doar muncă asiduă, cu dăruire. Epuizarea, oboseala apar mai ales la cei puțin captivați de munca lor. Pentru oamenii de succes munca este o vocație, nu o ocupație, este o activitate care le permite să scoată din ei adevăratele valori și mai puțin o activitate care îi ajută să obțină venituri mari. Cercetarea noastră a constatat că cei care și-au deschis de curând o afacere se simt cel mai mult epuizați de muncă, pe când angajații cu vechime sunt cei mai odihniți.

Satul îți oferă câteva oportunități: mult mai multă liniște, forță de muncă mult mai ieftină, mult mai bine pregătită și dispusă să muncească, să se implice în activitatea respectivă, pentru că la oraș sunt foarte puțini oameni care ar vrea să lucreze într-o fermă (bărbat, 38 ani, studii medii, VN).

Noi suntem dispuși să muncim mult și cei cinstiți și gospodari apreciază acest lucru, dar cei care stau pe margine bârfesc. Bârfa e rea, te trage în jos (bărbat, 39 ani, agricultor, studii medii, VN).

Când am pornit afacerea împreună cu soțul meu, am considerat că trebuie să încep cu munca de jos, să văd, într-adevăr, dacă se câștigă ceva din această afacere, și am văzut că merge, dacă-ți dai silința (femeie, 30 ani, studii medii, patron pensiune, AB).

M-aș asocia cu cineva. Tu vii cu banul, eu fac munca. Jumătate-jumătate, să nu avem discuții mai târziu. Pentru că și eu am muncit ca să ridic sau să fac ceea ce a ajuns firma, nu numai tu. Așadar, drepturi egale (femeie, 28 ani, studii medii, agricultor, IS).

Tabelul nr. 11

Eventualitatea unui eșec

16,6% Nu mă sperie deloc eșecul	41,2% Accept eșecul cu prudență	36,6% Nu mă gândesc la un eșec atunci când încep ceva	3,9% Sunt îngrozit de un eventual eșec	1,7% Nu știu/nu răspund
---	---	---	--	-----------------------------------

Eșecul îi ține deoparte pe mulți de lumea afacerilor. Teamă e mai mare la femei și crește odată cu înaintarea în vârstă. Cei mai mulți oameni care vor să înceapă o afacere preferă să nu se gândească prea mult la posibilele eșecuri și le acceptă atunci când apar.

Se spune că din eșecuri se ridică oamenii mari, nu? Se spun multe, dar cuvintele se învârt așa ușor, că te zăpăcești din vorbe (bărbat, 41 ani, studii medii, AB.)

Să fie inteligenți, isteți, să le meargă mintea, să știe să-și asume eșecul și să-l depășească, să înceapă altceva, dacă văd că nu merge. Când reușești să nu clachezi, să nu te blamezi și să continui, atunci ai șanse de succes (femeie, 29 ani, studii medii, AB).

Teamă de necunoscut, de eșec, e mare, mulți renunță. Trebuie foarte multe acte și sunt numeroși cei care abandonează (femeie, 36 ani, studii medii, VN).

ATITUDINI ȘI COMPORTAMENTE ANTREPRENORIALE

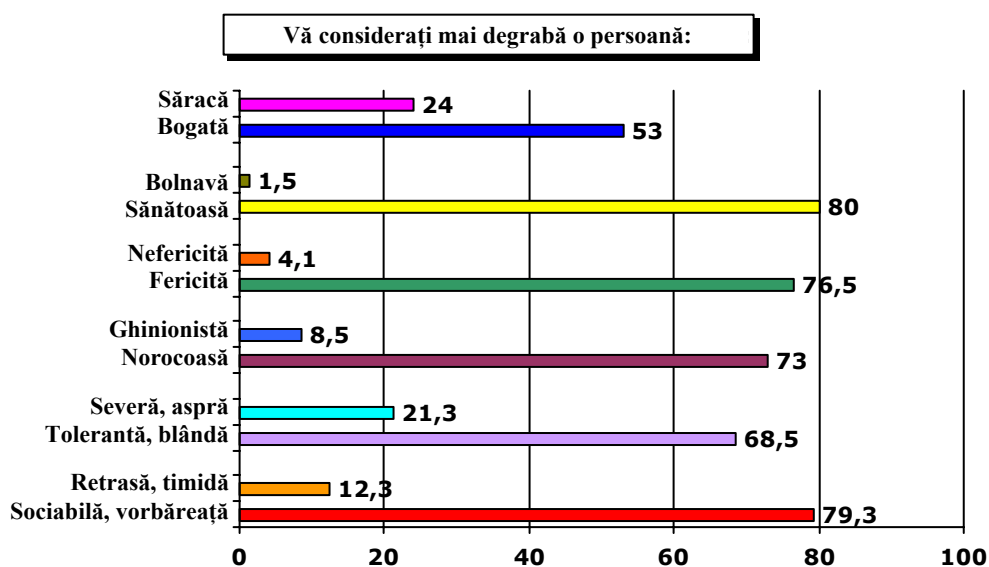
Nefiind produsul minții unor indivizi, ci al unor experiențe sociale, valorile dobândesc expresie în comportamentul oamenilor și organizațiilor. Atitudinile și comportamentul lor sunt ușor de înțeles, pentru că valorile pătrund în aproape tot ce fac. Fiind denumite de unii specialiști programe mentale sau *software-ul* minții,

valorile imprimă oamenilor anumite tipare comportamentale, anumite percepții atitudinale.

În acest mod putem înțelege comportamentele antreprenoriale rurale. Atunci când unii oameni de la țară au început să spere că ar putea deveni patroni, s-au uitat cu mai mare atenție la ceilalți patroni, la piața rurală, în discuțiile lor au încolțit teme antreprenoriale, iar atitudinea lor a început să se schimbe. S-a întâmplat ceea ce Erving Goffman numea „gestionarea impresiilor”: imitându-i pe unii, diferențiindu-se de alții, subiecții au început să-și controleze conduita și să adopte o mască, un rol social, pe care au prins să-l joace pe scenele publice ale mediului lor: mai întâi în familie, apoi în grupurile de prieteni, în spațiile publice ale satelor, în întâlnirile cu diverși parteneri. Ca niște actori, au început să-și etaleze acele comportamente, menite a genera impresiile dorite. Mai întâi au adoptat un set de gesturi expresive, de simboluri de statut, apoi au construit un univers al aparențelor manageriale, anumite standarde morale. Pe măsură ce sinele managerial se configura, comportamentele se schimbau. Oamenii începeau să se poarte ca niște patroni: ținuta lor nu mai era cea de muncitori, agricultori, meșteșugari, etc; în discuțiile lor abordau frecvent teme antreprenoriale. Tehnicile de „management al impresiilor” sunt aplicate diferit de fiecare: de unii cu mai mult succes, de alții într-un mod atât de nepotrivit, încât totul pare o caricaturizare a rolului de patron. Spectacolul vieții cotidiene rurale operează o selecție a actorilor potriviți și o îndepărtare a bufonilor și a celor cu rolurile prost învățate.

Pe scena acestor teatre sociale am observat jocurile de rol și i-am întrerupt pe actori, punându-le câteva întrebări despre cum se percep pe sine. Graficul de mai jos este ca o fotografie făcută pe rampa căminelor culturale sătești.

Graficul nr. 3

Ca fotografia să fie mai clară, trebuie să comparăm actorii între ei: patronii se cred cei mai sociabili, iar șomerii cei mai puțin sociabili, dar și aceștia din urmă renunță la atitudinea retrasă, timidă, atunci când vor să devină antreprenori. Severitatea patronilor e cel mai puțin imitată de agricultori, dar managerii neacționari copiază, parcă la indigo, blândețea sau asprimea patronilor lor. Patronii se cred oameni norocoși, dar și salariații lor cu venituri mici încep să se creadă astfel, atunci când le-a încolțit gândul că pot fi întreprinzători. Toți cei care vor să devină patroni îi imită parcă pe cei ajunși deja în acest rol, chiar și în ceea ce privește percepția bogățiilor proprii: doar șomerii și agricultorii se consideră ceva mai săraci, însă doar o treime dintre ei.

Cei care au un statut social inferior nu vor să se vadă fisuri în retorica și gestica lor antreprenorială. Ei cred că sărăcia îi defavorizează în drumul spre o carieră managerială și, de aceea, își revaluează averile, punându-le în registrul lor simbolic pe un plan relativ egal cu cel al unor patroni din mediul lor. Mai ales în zona Ardealului, micii întreprinzători (proprietari de pensiuni turistice, de gatere, de magazine sătești etc.) sunt priviți de către vecinii lor, posibili antreprenori, ca fiind la fel de bogați sau de săraci. Acești aspiranți reduc, mental, diferențele de statut, coborându-i pe patroni sau ridicându-se pe sine, pentru a face mai ușoară intrarea în lumea managerială.

Ești educat să te porți așa. Dacă ești sărac, ți-e frică să comanzi. Trebuie să te porți ca un bogat (femeie, 41 ani, căsătorită, 1 copil, VN).

Că lucrurile stau așa, putem exemplifica, prin comparație, cu un lot de control. În același timp cu cercetarea de față, am aplicat un chestionar similar și unui grup de 159 de funcționari publici care nu doresc să devină antreprenori. Aceștia se percep ca fiind la fel de bogați ca șomerii care vor să devină patroni, deși diferențele de venit sunt triple între ei, în favoarea funcționarilor publici (1 600 lei câștigul lunar al funcționarilor publici *versus* 550 lei, câștigul lunar al șomerilor).

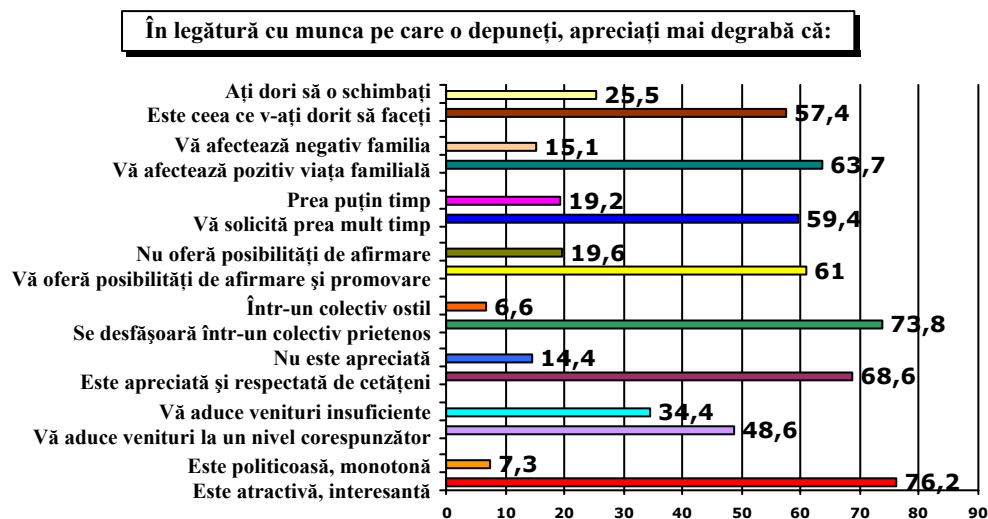
La fel, funcționarii publici neinteresați de schimbarea statutului social se cred cu 20% mai bolnavi decât funcționarii publici dispuși să devină patroni, își valorizează mai mult timiditatea și pun mai mare preț pe severitate.

În ceea ce privește atitudinea față de munca pe care o depun, antreprenorii și posibiii întreprinzători au următoarele opinii:

Doar pentru 50% dintre potențialii antreprenori munca pe care o desfășoară este ceea ce și-au dorit să facă. Salariații din domeniul privat își doresc cel mai mult să-și schimbe munca. Pentru ei, slujba pe care o au le afectează negativ viața de familie, iar pentru șomeri, slujba pe care n-o au le afectează și mai grav situația familială.

Studentii au cel mai mult timp liber, pe când patronii și agricultorii au cel mai puțin timp pentru ei înșiși. Deși desfășoară multe alte treburi casnice, femeile consideră că au mai mult timp liber decât bărbații, iar oamenii cu facultate afirmă că muncesc mai mult decât cei cu școala profesională. La fel, ardelenii spun cel mai des că munca le lasă timp și pentru altceva, pe când moldovenii se cred cei mai epuizați de munca depusă.

Graficul nr. 4

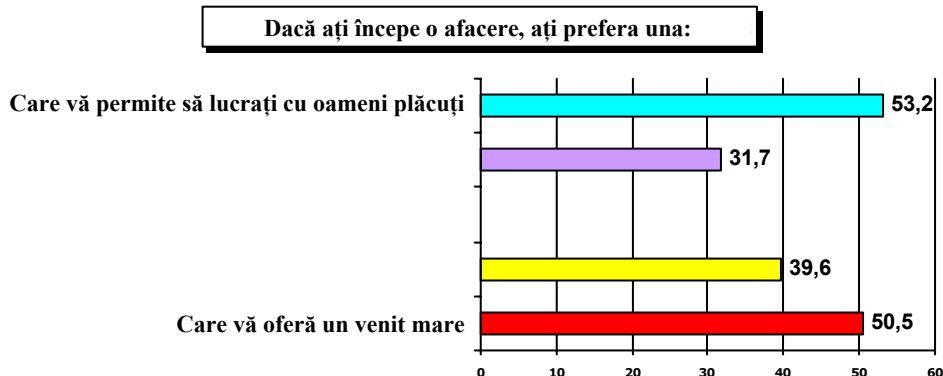

Managerii neacționari sunt cei mai mulțumiți de posibilitățile pe care le au pentru a promova, pe când lucrătorii pe cont propriu acuză cel mai frecvent lipsa posibilităților de afirmare.

Agricultorii se plâng mai des decât toți că munca lor nu este apreciată și respectată de cetățeni, pe când patronii și studenții sunt mândri că statutul lor ocupațional este bine văzut în spațiul public.

Veniturile insuficiente sunt factori de nemulțumire pentru jumătate din salariații din sectorul public, dar nu în aceeași pondere pentru studenți și șomeri (care și-au declarat sume semnificativ mai mici decât funcționarii publici). Jumătate din posibili antreprenori sunt mulțumiți de veniturile pe care le câștigă. Vor venituri mai mari, dar, mai mult decât bani, aspiră să crească în ochii lor și ai altora, să fie creativi și să lucreze cu oameni plăcuți.

Graficul nr. 5

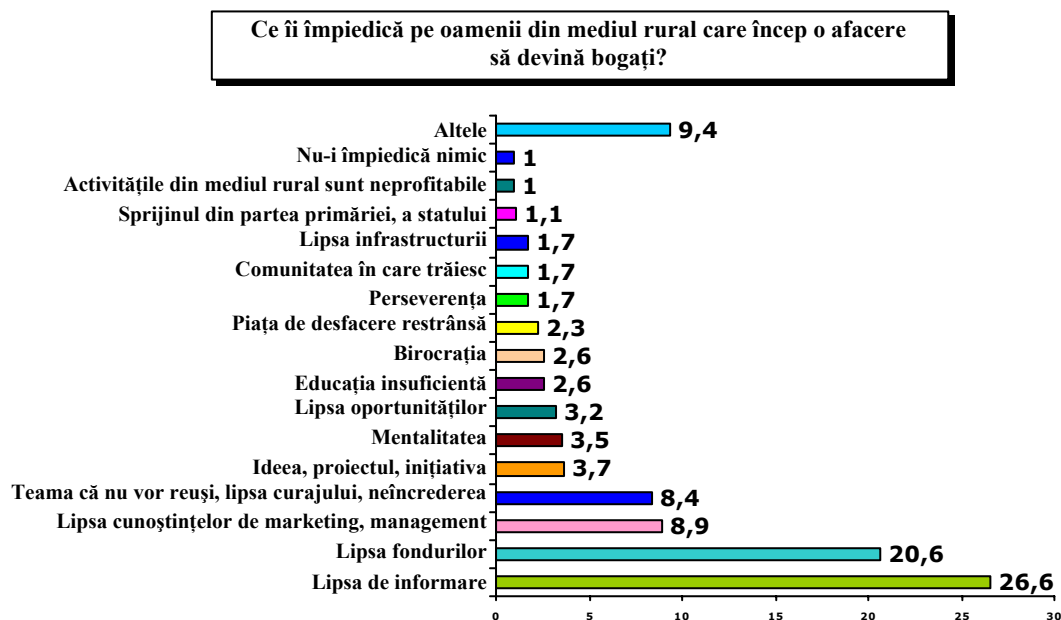

Dacă ar începe o afacere, agricultorii ar fi cei mai motivați de veniturile obținute din ea (63%). Constatăm însă că se produce o deplasare spre motivații de ordin mai înalt (de „autoactualizare” – cum le numea Abraham Maslow, de împlinire, de creativitate) odată cu creșterea anilor de studii școlare ale posibililor întreprinzători. La cei cu facultatea absolvită, ca și la femei, e mai importantă dorința de a se pune în valoare decât cea de a câștiga bani. La fel este și la cei din centrul țării, spre deosebire de cei din sud, impulsionați, în primul rând, de dorința de câștiguri mari.

CALITĂȚI ȘI PIEDICI ÎN CARIERA ANTREPRENORIALĂ

Deși atractivă pentru mulți oameni, cariera de patron nu este urmată decât de foarte puțini. În mediul rural tot mai mulți oameni se țin departe de ea. În ultimii ani, la sate, s-au înființat firme într-un ritm mai accelerat decât înainte, dar numărul lor este în continuare mic, iar sumele pe care le rulează ele sunt modeste. Întrebându-i pe subiecții noștri ce anume îi împiedică pe oamenii din mediul rural, care încep o afacere, să devină bogați, am obținut o multitudine de răspunsuri. Grupându-le pe cele asemănătoare, au rezultat următoarele categorii.

Graficul nr. 6

Lipsa de informare e, pentru aproape toți, principala piedică în calea bogăției. La managerii neacționari procentele sunt aproape duble.

Lipsește cu desăvârșire informația. Foarte greu ajungi la un calculator, la o sursă de net. Se adaugă lipsa de semnal la telefoanele mobile. Cel mai grav lucru: lipsa de informație; în zilele noastre, un calculator e indispensabil (femeie, 28 ani, lucrător pe cont propriu, AB).

Trebuie să ai informații despre ceea ce vrei să pornești. Să cunoști domeniul, comercial sau creșterea animalelor. Să ai aptitudini în domeniul respectiv și să ai anumite informații (bărbat, inginer, 60 ani, posibil antreprenor, AB).

Informații despre mediul de afaceri în care vrea să intre, despre relațiile cu furnizorii. Folosește pentru relații (femeie, 21 ani, studentă, AB).

Pe mine m-a ajutat faptul că am fost autodidact, am căutat informația și astfel am rezolvat lucrurile. Neavând prea multe posibilități financiare, era greu să pazez anumite responsabilități la persoane sau firme, pentru că trebuiau plătite. A fost o economie de bani la momentul respectiv (bărbat, 33 ani, patron, AB).

O mai ușoară apropiere de sursele de informații, în primul rând, apoi informația să fie mai accesibilă, detaliată, mai pe înțeles. Accesibilitate, da, ușurință, posibilitatea de consultanță. Dacă omul are o nedumerire sau o întrebare, ar putea s-o clarifice mult mai ușor prin schimbul acesta din rețea. El pune întrebarea, apoi un specialist sau cineva din centrul care coordonează activitatea ar putea să-i dea o relație sau chiar să-i explice pașii ce ar putea să-i facă în direcția pe care o solicită. Ar fi un avantaj faptul că se elimină mult drumurile. Eu am văzut că sunt proiecte din astea pe agricultură... În primul rând, tot timpul trebuie să fii cu ochii în mai multe locuri. Adică să urmăresc informația, să fii pe fază, la orice schimbare care poate să afecteze acțiunea sau activitatea pe care o desfășor. Și urmăresc mai multe surse: fie rubrici de specialitate, fie, pe internet, pagini de consultanță și pagini cu informații privind noile proiecte sau proiectele care urmează să se desfășoare. E destul de stresant (bărbat, 37 ani, manager, IS).

Lipsesc informațiile, dacă te mai întâlnești cu niște oameni mai afli ceva, dar la Primărie nu te informează. Nu se fac ședințe, adunări cu crescătorii de animale, de exemplu, să ne informeze. E o lipsă de organizare. Poate sunt mai mulți și mai buni ca mine, care nu sunt informați (bărbat, 30 ani, studii medii, patron, IS).

Trebuie să fii informat. Poți să faci o afacere. Când pleci la un business, nu duci nimic în spate, cum a fost cazul meu sau al multor altora. Informația ajunge mult mai greu acolo. Aici ar fi o problemă (bărbat, 42 ani, studii medii, patron, VN).

Agricultorii consideră însă că principala piedică reprezintă lipsa fondurilor: fie pentru realizarea unor culturi cu soiuri mai bune, fie pentru întreținerea lor (irigații, stropit), fie pentru vânzarea produselor cu prețuri mai bune. E vorba atât de fonduri proprii, cât, mai ales, de fondurile celorlalți.

Ca să depun un dosar pentru un program, trebuia să mă duc la bancă, în alte părți, dura prea mult și costă prea mult proiectul în sine până se ajunge să se

primească acei bani pentru dezvoltare. Am o cunoștință care a vrut să înceapă o afacere cu porci, undeva la 400 de capete. Doar pentru proiect i s-au cerut 10 000 de euro. E foarte mult, atunci când nu ai bani (bărbat, 33 ani, studii medii, horticultor, AB).

Îmi trebuie fonduri pentru dotare: și pentru aparatură și pentru tot ce e necesar la o grădiniță (femeie, 27 ani, studii medii, AB).

Lipsa cunoștințelor de *marketing* și de *management* este a treia cauză importantă a sărăciei în mediul rural, iar patronii spun acest lucru mai des decât posibili antreprenori.

Nu poți performa fără să ai cunoștințe economice (bărbat, 42 ani, manager, IS).

Moderatorul: *Credeți că Gigi Becali se pricepe la management financiar?*

Răspuns: *Nu, dar are oameni care se ocupă de asta. Depinde și de experiență. Mai înveți și din mers. Dacă organizezi bine treaba – și bani, și oameni, și relații – poți să ai succes (femeie, 38 ani, studii medii, IS).*

Părerea mea că trebuie, pentru domeniul în care vrea să se apuce, să cunoască foarte bine piața de desfacere. Indiferent de domeniu, piața de afaceri, piața de desfacere trebuie cunoscute (bărbat, 33 ani, patron, AB).

Teama că nu vor reuși este pentru mulți o frână în calea dezvoltării. Pentru lucrătorii pe cont propriu, ea este de două ori mai importantă decât la ceilalți:

Teama de necunoscut, teama de eșec e mare; foarte mulți renunță. Trebuie foarte multe acte și oamenii abandonează... Este și teama să nu se facă de râs. Asta-i face să piardă mai mult (femeie, 33 ani, patron, AB).

În primul rând, este teama de piață. După mine, piața strangulează o afacere. Ea presupune o cerere relativ constantă, acum în scădere. E o problemă să deschizi un magazin în mediul rural. Am prieteni care au 4–5 magazine la sat și o duc tot mai greu. Se vând mai puțin și pâinea și uleiul. Nu vorbim doar acum, pe timp de criză, vorbim de anul trecut. Acum este tot mai greu să începi de la zero o afacere... Oamenilor le e frică să facă un credit la o bancă, se tem că nu pot plăti ratele și se gândesc că pierd casa cu care girează (bărbat, 42 ani, patron, studii economice superioare, AB).

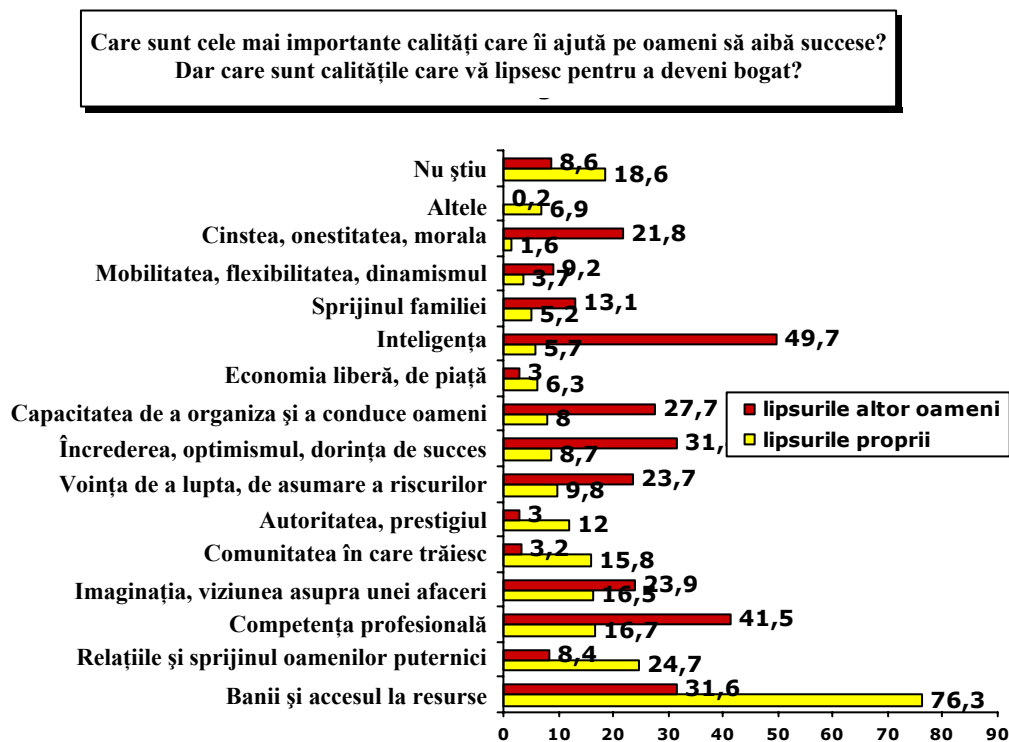
Tinerii au mai mult curaj. Se mișcă mai ușor, au mai multă energie. Oamenii care au trecut deja de o parte din viață sunt măcinați de anumite probleme, poate boli, e mai greu pentru ei să pornească o afacere (bărbat, 31 ani, studii medii, patron, IS).

În calea bogăției stau, așadar, multe piedici. Percepția acestora este însă diferită, atunci când oamenii vorbesc despre ei și atunci când vorbesc despre alții. În calea succesului lor stau piedici de natură extrinsecă – banii, relațiile și comunitatea în care trăiesc – pe când, pentru cei din jur, piedicile sunt de natură intrinsecă: cele privind inteligența, competența, încrederea, capacitatea de a conduce, voința de asumare a riscurilor.

Această fotografie în oglindă a lipsurilor proprii și a lipsurilor altor oameni ne arată că diferențierea de percepții face parte dintr-un proces de creștere a stimei

de sine. Ca să intre pe scena manageriatului rural, actorii sociali rescriu și reinventează roluri imaginare, pentru ei și pentru ceilalți din jur, văzându-se pe ei înșiși ca personaje pozitive, înconjurate de o serie de piedici externe, iar pe ceilalți ca personaje negative, ca o turmă de proști, incompetenți, fricoși și lași, necinstiți și lipsiți de imaginație, ce formează o comunitate nocivă, frânând dezvoltarea și succesul eroului pozitiv. Această percepție diferită a piedicilor către succes ne arată că relațiile interumane din lumea satelor se reinventează, sub aspect nonverbal și imaginar, într-un mod care induce efecte negative vizibile, deși neintenționate și neprogramate. Rod al unui deficit de comunicare interpersonală de tip „față în față”, această percepție diferită îi ajută pe oameni să controleze conduita celorlalți prin redefinirea mediului lor și inducerea unui anumit climat social. Coborându-i imaginar pe ceilalți, într-o lume cu caractere meschine, ei își justifică astfel un potențial eșec antreprenorial și își creează soclul, în perspectiva unui succes ce trebuie văzut ca unul monumental.

Graficul nr. 7

Este semnificativ faptul că această diferență de percepție se reduce, în cazul patronilor. Cu cât firma lor are o vechime mai mare, cu atât diferențele sunt mai

reduse. Dar ele cresc invers proporțional cu numărul anilor de școlarizare: cu cât au un nivel educațional mai scăzut, cu atât oamenii tind să-i considere pe ceilalți din jur mai proști și mai incompetenți. Oamenii preocupați de lumea managerială, dar care nu ajung mai repede în ea, tind să aibă o percepție tot mai deformată despre ea și să o judece prin prisma unor aparențe. Gesturi mărunte ale celorlalți capătă semnificații deosebite în ochii lor, construind un univers al aparențelor și, de aici, derivă o comunicare duplicitară.

Ca să exemplificăm, ne oprim asupra percepției vecinilor. I-am întrebat, în timpul *focus-group*-urilor, pe oameni, cum cred că îi văd vecinii pe ei și cum îi văd ei pe vecini. Acolo unde am avut posibilitatea, i-am pus, în interviurile în profunzime, pe vecini, să ne spună părerea lor despre participanții la investigație aflați în vecinătatea lor.

Întrebare: *Cum vă privesc vecinii?*

Răspuns: *Sunt cam ofticoși, spun: uite, ăla face și eu nu. Vecinii mei sunt mai puțin realizați decât mine... Sunt puțini care spun ceva în față, dar vezi cum îți întorc spatele (bărbat, 43 ani, lucrător pe cont propriu, studii medii, IS).*

Vecinul: *E un vecin pe care îl admir. A încercat în mai multe domenii din 1992 și nu s-a lăsat (47 ani, studii medii, agricultor, IS).*

Întrebare: *Vi se pare că vecinii sunt oameni realizați?*

Răspuns: *Nu. Le cunosc problemele și, odată ce ai probleme, nu poți să fii un om realizat. Ești un om realizat când nu îți pui problema banilor de pe o zi pe alta. Plus familia, care e pe primul loc, apoi restul. Un om care nu are familie nu e realizat. După părerea lui e realizat, după părerea mea nu. Ca să fii un om realizat trebuie să ai și un ban, ca să nu te gândești la el. Banul e făcut să respire, să circule. În momentul când vreau să mă duc, la sfârșit de săptămână sau 3 zile, în Austria și îmi permit acest lucru, atunci sunt un om realizat. Nu neapărat să fiu miliardar. Sau când pot să-mi cumpăr ceva, nu neapărat să-mi fac, de pildă, o casă enormă, ci una cu 2-3 camere, câte am nevoie (bărbat, 33 ani, studii medii, patron de pensiune, AB).*

Vecinul: *La noi, în ... puține familii nu stau bine financiar. Fiecare s-a descurcat. Unii au avut terenuri, alții afaceri cu lemne. Sunt de admirat. Casele lor arată bine, s-au străduit mult. Aici toți ne străduim. La noi e concurență. Dacă vecinul își pune acoperiș Lindab, hai să-mi pun și eu. Dacă vecinul își pune gresie pe exterior, hai să-mi pun și eu, să fie și casa mea frumoasă. E o permanentă concurență (44 ani, studii medii, patron de pensiune și de gater, AB).*

Întrebare: *Ce au în plus vecinii dvs.?*

Răspuns: *Poate au mai mult curaj și au demarat o afacere înainte de a începe eu. Chiar pot să spun că decepția cu franciza nu m-a făcut să mă retrag din cauza lor. Mi-a dat mai multă încredere în mine. Să încerc eu ceva. Nu neapărat să preiau o afacere de la alții. Lovindu-mă de problemele pe care le-am întâmpinat. Dacă ei au reușit, o să reușesc și eu într-un final (femeie, 31 ani, studii medii, IS).*

Întrebare: *Vă simțiți mai bogat sau mai sărac decât vecinii dvs.?*

Răspuns: *Mai înstărit; unii mă văd cu dușmănie (bărbat, studii medii, crescător de animale, IS).*

Întrebare: *V-ați asocia cu un vecin să dezvoltați afacerea?*

Răspuns: *Cu un vecin nu m-aș asocia, că apa de ploaie nu ține mult.*

Întrebare: *Cum credeți că vă privesc vecinii?*

Răspuns: *Sunt unii care mă privesc cu invidie. Fiind în mediul rural, ar putea fi formatori de opinie, dar eu îmi văd de treaba mea (bărbat, 40 ani, patron, studii medii, VN).*

În lumea rurală, oamenii vor să exprime despre ei lucruri de valoare înaltă și așteaptă ca ceilalți să fie impresionați de aceste calități. În prezența celorlalți, oamenii au un caracter promisiv, punându-i pe cei din jur în situația de a-i percepe ca lăudăroși. Invidia și disprețul însoțesc tacit relațiile de vecinătate, mascate însă de politețuri și aprecieri reciproce.

Nu atât de diferite sunt percepțiile reciproce ale altor două grupuri sociale: oamenii de afaceri și oamenii din administrația publică.

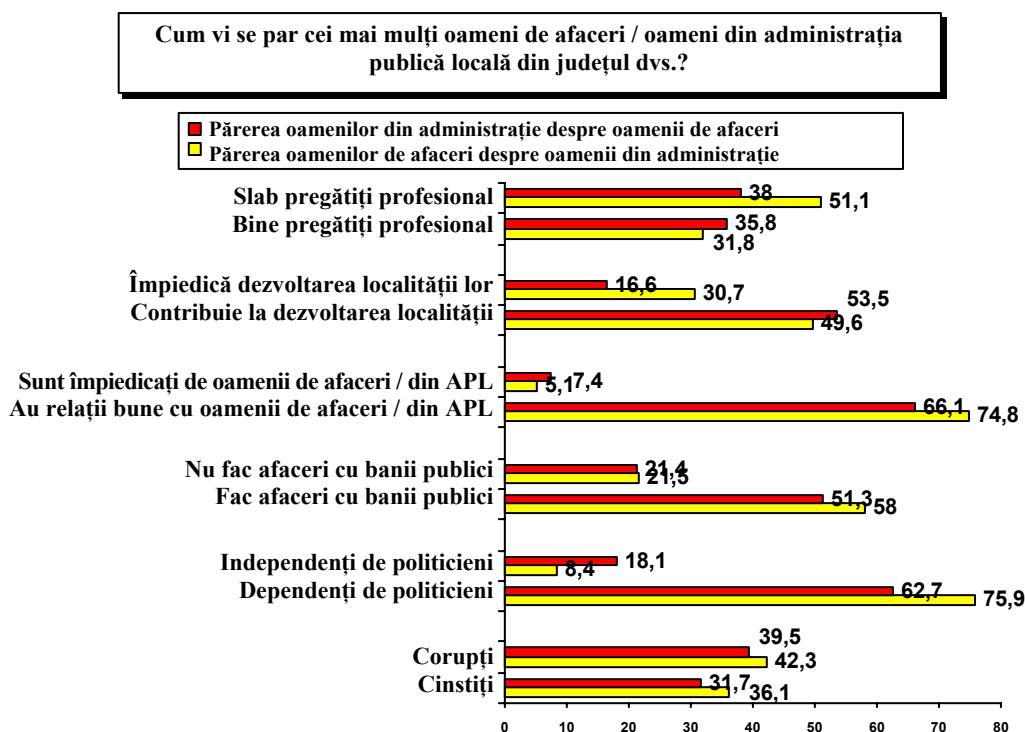
Oamenii din administrația publică îi văd mai degrabă corupți decât cinstiți pe oamenii de afaceri din județul lor, dar percepția este reciprocă și chiar ușor mai negativă. Surprinde însă faptul că posibili antreprenori excelează în acuzele de corupție aduse oamenilor de afaceri, adică celor din breasla în care doresc să intre. Surprinde, în același timp, și faptul că funcționarii publici îi văd pe ceilalți funcționari publici la fel de cinstiți sau de corupți precum îi văd cei mai mulți oameni. Nu există nicio solidaritate de breaslă în perceperea propriilor colegi. Mai mult decât atât, transpare din aceste interviuri o cârcoteală, o blamare a tuturor grupurilor sociale cu care au sau urmează să aibă de-a face în cariera antreprenorială. Studenții care își doresc să devină patroni îi acuză cel mai mult de corupție pe patronii din județele lor. Acest dispreț față de patroni sau funcționari trebuie pus în corelație cu disprețul, mai sus amintit, față de cei mai mulți oameni din jurul lor (lipsiți de inteligență, de competență, de caracter etc) și înțeles ca parte a unui proces de diferențiere. Într-una din primele întrebări din chestionar am constatat că tinerii au o atitudine pozitivă față de nou și percep negativ cele mai multe lucruri, stări și persoane care au legătură cu societatea învechită în care trăiesc. Cred despre ei că reprezintă schimbarea în bine a societății. Ca să-și crească stima de sine, produc, în mintea lor, o scădere a stimei față de ceilalți. Posibili antreprenori (și, din rândul lor, se detașează radical studenții și salariații din domeniul privat) acuză o cârdășie a funcționarilor și a patronilor în jefuirea banilor publici.

Particip la multe licitații, dar am rămas doar cu participarea. Nu pot să prind lucrările. Fac birocrații caietele de sarcini așa ca să câștige doar anumiți patroni, cu care au aranjamente (bărbat, 35 ani, patron, studii superioare, IS).

Dacă cei din grupul potențialilor patroni îi privesc negativ pe oamenii de afaceri și pe cei din administrația publică a județului lor, din dorința de valorizare a propriei imagini, patronii și funcționarii publici se percep relativ la fel. Având de-a

face frecvent unii cu alții, au ajuns la o suprapunere a imaginilor reciproce. Ceea ce surprinde este că defectele sunt acceptate ca fiind date, inerente ocupațiilor lor și nu ca fiind trăsături, caracteristici personale. Dependența de politicieni, slaba pregătire profesională, afacerile cu bani publici și corupția sunt parcă elemente dintr-un decor specific mediului lor, care nu au legătură cu schimbările frecvente ale actorilor sociali în aceste bresle. Ele se lipesc rapid, ca într-o vrajă, de personalitățile oamenilor care intră în aceste medii de afaceri sau de birocrății publice. Puțini rezistă în aceste lumi fără a căpăta aceste caracteristici; de aceea, le acceptă ca fiind naturale, firești.

Graficul nr. 8

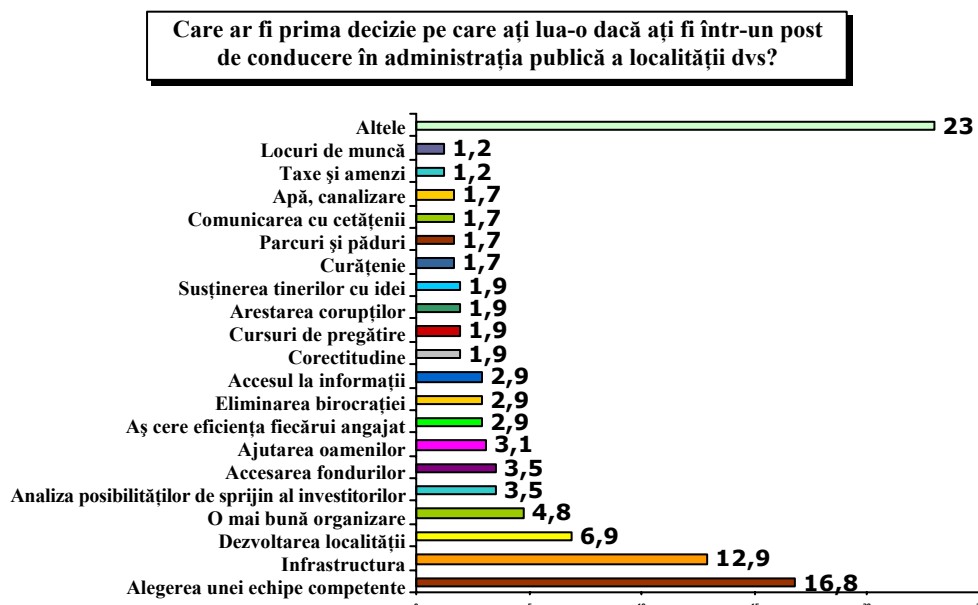
Pe măsură ce înaintează în vârstă, oamenii trec de la diferențierea față de ceilalți la asemănarea cu ei. Patronii vârstnici nu-i mai văd pe ceilalți patroni atât de frecvent ca fiind corupți sau incompetenți. Funcționarii publici trecuți de 40 ani au o mai mare înțelegere față de colegii lor de breaslă sau, cel puțin, se abțin de la etichetări.

Cei care vor să-și schimbe statutul ocupațional și să devină patroni adoptă un discurs radical față de oamenii de afaceri și, mai ales, față de oamenii din administrația publică. Puși însă în situația ipotetică de a decide ce schimbări ar

adopta dacă ar fi într-o funcție de conducere în administrația localității lor, oamenii au avansat soluții diverse, unele vagi, ușor demagogice, altele punctuale, concrete.

Cei cu studii medii spun, cel mai frecvent, că ar aduce bani din fonduri structurale, tinerii afirmă că ar promova oameni tineri, patronii ar acorda facilități investitorilor, funcționarii vorbesc de o mai bună organizare (eficientizare, debirocratizare, sisteme de colectare a taxelor etc). Cei cu studii superioare, trecuți de 35 de ani, au avansat proiecte concrete: de aducere a gazului în comună, de reabilitarea unor drumuri și canalizări, de curățenia localității, de locuri de agrement etc. Agricultorii au promis că vor da utilaje și facilități celor ce lucrează pământul (semințe, sistem de recoltare a produselor etc.). Colecția de propuneri administrative primite de la subiecții studiului nostru arată că aceștia sunt preocupați de problemele primăriei și consiliului local și înțeleg că aceste instituții sunt responsabile de prosperitatea satelor.

Graficul nr. 9

PERSPECTIVELE MANAGEMENTULUI RURAL

Ideea deschiderii unei afaceri proprii în mediul rural seduce un public foarte larg. Dorința de a porni la drum este impulsionată de o serie de factori naturali – terenul și clima, de pildă, facilitează dezvoltarea unor afaceri specifice, diferite de cele din mediul urban.

În zona Centru, turismul este principala atracție pentru investiții: obiectivele ce pot fi vizitate și munții ce pot fi organizați ca pârtii de schi, combinate cu

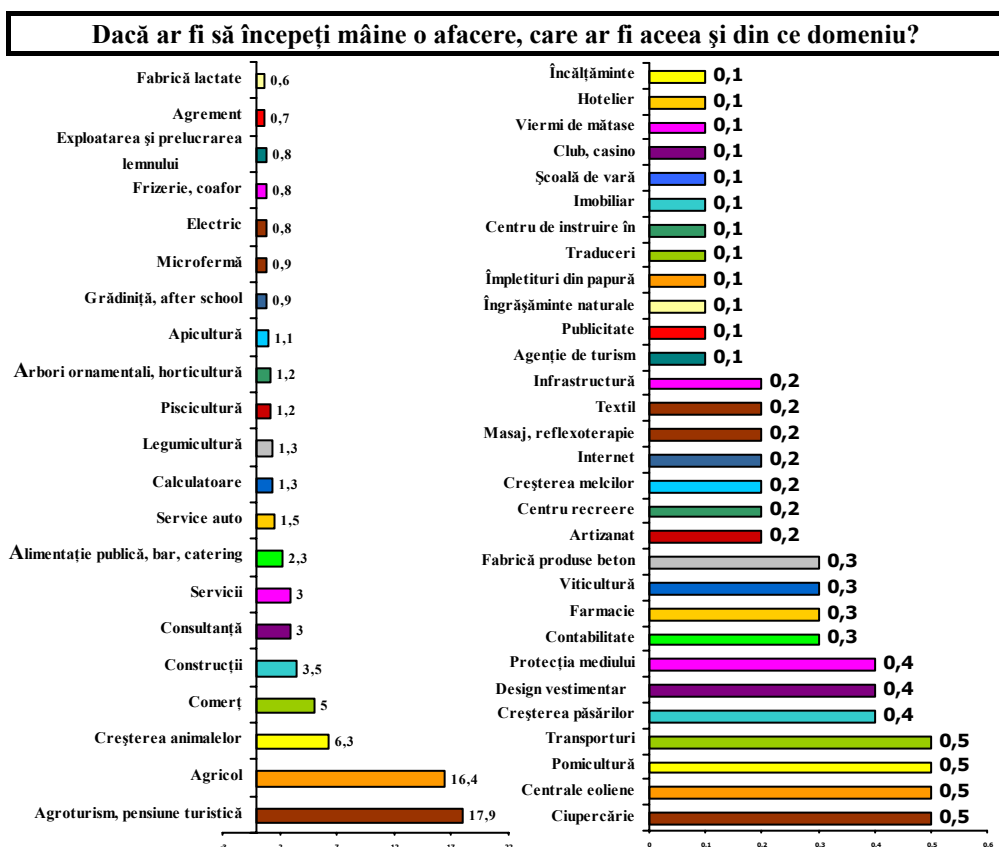
frumusețea locurilor montane și clima deosebită, îi determină pe mulți oameni să creadă că satele lor s-ar putea transforma în stațiuni turistice. În al doilea rând, creșterea animalelor, agricultura și piscicultura sunt activități economice, care se pot dezvolta în județele din Ardeal, deoarece concurența este mică, iar forța de muncă este suficientă.

În zona Nord-Est, agricultura, creșterea animalelor, viticultura și pomicultura sunt activități tradiționale, facilitate de terenuri fertile și mână de lucru ieftină. Ascensiunea din ultimii ani a construcțiilor unor fabrici în mediul rural schimbă viziunea potențialilor antreprenori spre meșteșuguri și servicii auxiliare și de întreținere.

În zona Sud-Est, comerțul este stimulat de poziția strategică ce situează județele pe căile de acces spre multe regiuni ale țării (Moldova, Ardeal, Muntenia). Viticultura și agricultura au fost activități tradiționale, dar nu sunt valorificate îndeajuns. Deși puțin dezvoltată turistic, această zonă deține câteva oaze de atractivitate, care îi îndeamnă pe mulți să înceapă o afacere în agroturism.

Întrebându-i pe participanții la studiu ce afacere ar dori să înceapă, răspunsurile au fost diverse:

Graficul nr. 10

Principala piedică în calea dezvoltării acestor afaceri o reprezintă, pentru 90% dintre subiecți, lipsa banilor. Și asta, deoarece suma medie necesară pentru demararea afacerilor este de 147 000 euro. Cele mai mici sume menționate de participanții la studiu au fost 10 000 euro, iar cele mai mari 1 000 000 euro. În ceea ce își propun să facă, oamenii se consideră nu doar bine pregătiți profesional, ci și dispuși să lucreze mult, la standarde înalte și să învețe lucruri noi. Două treimi dintre ei știu că această afacere implică munca zilnică la calculator și pe internet, un *website* și o mai mare atenție spre lucruri ignorate până acum: *management*, contabilitate, relații cu clienții, cu administrația publică etc. Ei sunt dispuși să accepte o schimbare majoră în viața lor, în schimbul unui sprijin pentru demararea afacerii. Proiectul „Rural Manager” a urmărit să identifice tocmai nevoile celor care vor să înceapă o afacere în lumea satelor, pentru a construi o strategie de dezvoltare a mediului rural din România.

SITUAȚIA FORȚEI DE MUNCĂ FEMININE ÎN DOMENIUL CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE ÎN ȚĂRILE EUROPENE

CRISTINA LEOVARIDIS*

ABSTRACT

THE SITUATION OF THE FEMALE WORKFORCE IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH IN EUROPEAN COUNTRIES

This study aims at identifying if and to what extent we can speak of the existence of gender imbalances in the field of scientific research in the European Union as a whole, but also comparatively between different countries, including the situation in Romania. After a short overview of the context in which this preoccupation appeared in European gender studies and of the possible causes which can determine this imbalance, the paper continues with a presentation of the general situation of the female/male workforce in the member states, followed by a analysis of the educational levels of women compared with men, with respect to stages of education. The study also analyzes the data on the participation of women in the field of scientific research from the point of view of share of the total, broken down by sectors of activity and scientific fields. A related focus is the participation of women in the field of higher education, according to hierarchical levels, from the perspective of access to research financing, of expenses per researchers, etc., focusing on the gender imbalances pointed out earlier and on the specificity of former communist countries.

Keywords: researcher, women, gender imbalance, workforce, higher education.

INTRODUCERE

Femeile întâmpină o serie de dificultăți atunci când încearcă să realizeze o carieră de succes în cercetare, factorii fiind legați, în general, de viața privată (maternitate, viața de familie, mobilitate mai redusă etc.). Cea mai mare parte a dificultăților intervin însă nu atât datorită prejudecăților întâlnite în faza de selecție pentru obținerea unui post, ci sunt mai profunde, derivând din probleme culturale și presiuni sociale, care alocă celor două genuri diferite roluri. Studiile arată însă că

* Address correspondence to Cristina Leovaridis: Institutul de Sociologie al Academiei Române, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România, e-mail: leovaridis@yahoo.com.

rezultatele obținute de fete sunt cu atât mai bune, cu cât mediul sociocultural este mai favorabil egalității dintre femei și bărbați; este vorba de studii care indică influența contextului, demonstrând că stima de sine și interiorizarea stereotipurilor de gen joacă un rol important în realizarea performanțelor de către cele două genuri¹.

Cu 10 ani în urmă s-a atras atenția pentru prima dată asupra subreprezentării femeilor în domeniul științei și cercetării, în urma primei evaluări a acestei situații pe baza datelor colectate de la statele membre, realizată în 1999 de Grupul de la Helsinki. Datele indicau faptul că, dacă există femei în lumea științifică, ele sunt totuși departe de a avea aceeași vizibilitate precum colegii lor bărbați. Datele evidențiază existența a trei principale obstacole în calea femeilor cercetătoare²: primul a fost numit „conducta neetanșă” – chiar dacă la început, femeile sunt, în mare măsură, prezente în *conducta* cercetării, multe dintre ele dispar de-a lungul drumului; atunci când rămân, ele trebuie să facă adesea față „plafonului de sticlă”, care este pe cât de real pe atât de invizibil și prin care alegerea locurilor de muncă revine bărbaților. În același timp, femeile trebuie să înfrunte un alt tip de obstacol: „podeaua alunecoasă”, care le restrânge la a executa sarcini relativ necreative, oprindu-le de la a realiza o carieră științifică autentică.

În urma acestei analize a datelor, Uniunea a lansat Planul de acțiune „Femeile și știința”, prin care s-au propus o serie de măsuri de diminuare a subreprezentării femeilor în domeniul științific (dintre care unele au și fost implementate, prin proiecte finanțate de Uniune), reunite sub numele de „cercetare *de către, pentru și despre* femei”³: susținerea femeilor în a iniția și gestiona programe de cercetare sau, cel puțin, de a lua parte la ele, rețele pentru schimburi de experiență între femeile-cercetătoare, promovarea unei agende de teme de interes pentru nevoile femeilor, instruire specifică în planificarea carierei, studii de impact care să aibă în vedere componenta de gen etc. Totuși, situația femeilor cercetătoare rămâne fragilă, iar prezența lor în poziții de responsabilitate prea rară (în medie, doar 15% dintre profesorii universitari pe ansamblul UE în 2003).

SITUAȚIA GENERALĂ A FORȚEI DE MUNCĂ FEMININE, ÎN UNIUNEA EUROPEANĂ

În cadrul strategiei de la Lisabona, statele membre s-au angajat să încurajeze participarea femeilor pe piața muncii și să obțină o reducere substanțială a decalajului între ocuparea forței de muncă pentru femei și pentru bărbați, până în 2010. Îndeplinirea acestor obiective depinde, în esență, de posibilitatea ca atât

¹ Michael Claessens, *Knowledge and Power*, în European Commission, „Research EU”, Aprilie 2009, p. 2.

² „The March towards Equality”, în European Commission, *ibidem*, aprilie 2009, p. 4.

³ European Commission, *Women and Science. Mobilising Women to Enrich European Research*, 17 February 1999, p. 10–15, disponibil pe site-ul: <http://ec.europa.eu/research/growth/gcc/projects/women-science.html>, accesat la 25.07.2009.

femeile, cât și bărbații să găsească un echilibru între cariera lor profesională și viața de familie. Furnizarea de facilități adecvate, accesibile și de calitate de îngrijire a copiilor și a altor persoane dependente este un factor important, care dă posibilitatea femeilor să aibă acces la locuri de muncă⁴. Deoarece îngrijirea membrilor de familie dependenți este, în mod esențial, asumată de către femei, iar recurgerea la concediul parental rămâne o caracteristică dominant feminină, acest aspect, alături de lipsa de facilități pentru îngrijirea copiilor și a vârstnicilor, se reflectă în faptul că femeile sunt adesea nevoite să părăsească piața muncii: procentul de ocupare a forței de muncă în cazul femeilor cu copii în întreținere este de numai 62,4%, în comparație cu 91,4% în cazul bărbaților cu copii în întreținere⁵. În acest context, existența modalităților flexibile de muncă (*part-time*, muncă acasă etc.) este considerată a fi un mijloc important de conciliere a vieții private cu cea profesională. Începând cu anul 2000, rata ocupării forței de muncă a UE pentru femei a crescut în mod semnificativ; ca rezultat, decalajul dintre bărbați și femei, în ceea ce privește rata ocupării forței de muncă s-a redus.

Ponderea bărbaților de vârstă activă (15–64 ani) angajați o depășește pe cea a femeilor – în 2006, pe ansamblul UE, 72% dintre bărbații de vârstă activă erau angajați, față de 57% dintre femeile din aceeași grupă de vârstă (în creștere ușoară față de anul 2000, în care rata angajării era de 71% pentru bărbați și 53% pentru femei). Pentru femei, proporția variază mult, de la peste 73% în Danemarca și aproape 71% în Suedia, la 46% în Italia și la doar 35% în Malta (în România rata de angajare a femeilor de 15–64 ani era de 53%, față de 64,6% pentru bărbați)⁶. În toate statele membre, rata de angajare a bărbaților o depășește pe cea a femeilor, totuși decalajul nu este uniform, putând fi identificate grupuri de țări: diferențe mici, sub 10 puncte procentuale, în țările scandinave și țările baltice, Bulgaria și Franța; și foarte mari (peste 20 puncte procentuale) în țările mediteraneene Grecia, Spania, Italia și în special Malta.

Astfel, în 2006, 44% din forța totală de muncă a UE era reprezentată de femei, restul de 56% constituind-o bărbații (cu variații de la aproape 50% în Estonia și Lituania, la sub 40% în Grecia, Italia și Malta, ultima cu 31%)⁷.

Spre deosebire de bărbați, femeile din UE tind să se concentreze în câteva sectoare de activitate, concentrare care pare să crească, în loc de scădea, în timp, toate aceste șase sectoare implicând oferirea de servicii, și anume (în ordine descrescătoare a ponderii femeilor angajate), sănătate și asistență socială, vânzare cu amănuntul, educație, administrație publică, activități de afaceri, hoteluri și restaurante.

⁴ Eurostat, *Employment Gender Gap in the EU is Narrowing. Labour Market Trends 2000–2007*, în „Statistics in Focus”, 2008, nr. 99, p. 1.

⁵ Comisia Europeană, *Concilierea vieții profesionale și a vieții private*, în *Ocuparea forței de muncă, afaceri sociale și șanse egale*, disponibil pe site-ul <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=682&langId=ro> accesat la data de 25.08.2009.

⁶ Eurostat, European Commission, *The Life of Women and Men in Europe. A Statistical Portrait*, 2008, p. 53.

⁷ *Ibidem*, p. 55, 169.

În plus, pe ansamblul UE, șomajul pare să afecteze mai mult femeile decât bărbații, în același an 2006, rata șomajului în rândul femeilor de vârstă activă fiind de 8,9%, față de 7,6% în rândul bărbaților (în scădere ușoară față de anul 2000, în care era de 9,8% respectiv 7,8%⁸). Există însă și unele țări, printre care fostele țări comuniste, în care ponderea este inversă, datorându-se în principal restructurărilor care au afectat industria grea după anii 1990, industrie în care lucrau preponderent bărbați și care ulterior nu au putut fi absorbiți în totalitate de alte sectoare (de exemplu, în România rata șomajului este de 6,1% pentru femei, față de 8,2% la bărbați).

Rata de activitate/inactivitate (care, spre deosebire de rata de angajare, ia în calcul nu numai persoanele angajate, ci și cele autoangajate și patronii) este un alt indicator, care măsoară nivelul de ocupare al populației. Rata de inactivitate a femeilor între 25 și 64 de ani era de 23,6% în EU-27 în 2006, față de doar 8,1% pentru bărbați⁹. Această grupă de vârstă este principala perioadă în care oamenii lucrează, dar, de asemenea, își întemeiază familii și cresc copii. Principalul motiv pentru care femeile din această grupă de vârstă nu lucrează îl reprezintă responsabilitățile familiale (10,2%, pe ansamblul UE). Există mari variații între statele membre, astfel cea mai ridicată rată de inactivitate pentru femeile de această vârstă o regăsim în Malta (58,9%, din care 45,9% datorită responsabilităților familiale), Italia (35,7%) și Grecia (30, 9%), în timp ce țări precum Danemarca și Finlanda (14,6%), Estonia (14,3%), Suedia (13,7%) și Slovenia (13%) au cele mai scăzute valori (România – 27,4%, din care 11,7% din cauza responsabilităților familiale).

NIVELUL DE EDUCAȚIE AL FORȚEI DE MUNCĂ FEMININE ÎN ȚĂRILE EUROPENE

Se constată că, atât în cazul femeilor, cât și în cel al bărbaților, cu cât nivelul de educație este mai ridicat, cu atât și rata angajării este mai mare: astfel, rata angajării era în 2007, pe ansamblul UE-27, de 39,1% pentru femeile cu educație de nivel scăzut, 63,7% pentru cele cu educație medie și 80,5% pentru cele cu educație superioară (în creștere față de anul 2000, în care ratele erau de 39,1%, 63,7% și, respectiv, 78,2%, ceea ce indică faptul că angajatele femei au devenit mai bine educate între anii 2000 și 2007). În prezent, femeile aflate la vârstă activă (15–64 ani) au un nivel de instruire mai ridicat față de cel al bărbaților din aceeași categorie de vârstă – în 2007, 21,1% din acest interval de vârstă aveau educație superioară, față de 20,1% dintre bărbați. În același timp, ponderea femeilor cu un nivel scăzut de educație s-a diminuat (de la 40% în 2000 la 33,5% în 2007 și s-a apropiat de cea a bărbaților, de 32,2%)¹⁰.

⁸ European Commission, *Employment in Europe 2008*, 2008, p. 266–267.

⁹ Eurostat, *Women Outside the Labour Force in 2006. One Woman in Ten Aged 25–54 in the EU27 is Inactive Due to Family Responsibilities*, 2007, 6 December, p. 2.

¹⁰ Eurostat, *Employment Gender Gap in the EU Is Narrowing. Labour Market Trends 2000–2007*, în „Statistics in Focus”, 2008, nr. 99, p. 2.

În ceea ce privește ponderea absolvenților de studii superioare în domeniul știință și tehnologie (la 1 000 de persoane între 20–29 de ani)¹¹, aceasta era de 8,4 pentru femei și de peste două ori mai mare, de 17,8 pentru bărbați în UE-27 în 2005, în creștere față de anul 2000 (în care valoarea indicatorului erau de 6,4 pentru femei); pentru România, valorile pentru femei și bărbați sunt mai apropiate, de 8,5 față de 12,1, urmare și a tradiției din perioada comunistă, care considera industria ramura prioritară a economiei și care promova acordarea acelorași roluri femeilor ca și bărbaților în spațiul public.

Datele indică faptul că deși femeile alcătuiesc majoritatea studenților (55%) pe ansamblul UE în anul școlar 2003–2004, precum și majoritatea celor care termină cu succes studiile universitare (59% dintre licențiați sunt femei), ulterior situația se schimbă: mai mulți bărbați decât femei continuă studiile postuniversitare (femeile reprezintă doar 47% dintre cei înscriși în programe postuniversitare)¹². Situația rămâne neschimbată și în ceea ce privește absolvenții de studii postuniversitare – 57% dintre aceștia sunt bărbați pe ansamblul UE în 2004. Diferențe rămân și în privința domeniilor de studiu alese de bărbați și de femei – în timp ce femeile formează marea majoritate a celor care absolvă studii universitare în domeniul sănătății și al educației, dar și afaceri și administrație, drept, științe sociale, jurnalism, științe umaniste și arte, bărbații formează marea majoritate a absolvenților din domenii precum inginerie, construcții, matematică, științe și programarea calculatoarelor.

În același model al numărului mai mic de absolvenți de studii postuniversitare se înscriu și studiile doctorale, în 2006, 45% dintre doctoratele obținute în universitățile europene fiind obținute de femei, în creștere cu 3% față de 2003 (un număr totuși ridicat, în comparație cu doar 25% în Japonia). Din 1999, creșterea numărului de doctorate obținute de femei a fost semnificativă (de 7%), superioară creșterii celor obținute de bărbați, de 2%¹³. În nouă dintre statele membre ponderea femeilor-doctori este de 50% sau peste, multe din aceste țări fiind din Europa Centrală și de Est, cu vechi tradiții în ce privește egalitatea de gen în domeniul științific (Cipru, Portugalia, Lituania, Estonia, Islanda, Bulgaria, Letonia, Slovenia, Polonia); și România se situează peste media UE, cu o pondere a doctoratelor obținute de femei de 47%¹⁴.

După domeniul de studiu în care a fost obținut doctoratul, pe ansamblul UE în anul 2003¹⁵, pe primul loc se află educația – cu 60,5% din doctorate obținute de

¹¹ Eurostat, European Commission, *Europe in Figures. Eurostat Yearbook 2008*, 2009, p. 469.

¹² Eurostat, European Commission, *The Life of Women and Men in Europe. A Statistical Portrait*, 2008, p. 34–35.

¹³ *Let the Figures Speak*, in European Commission, „Research EU”, 2009, Aprilie, p. 9.

¹⁴ European Commission, *Preliminary Results of the She Figures 2009*, disponibil pe site-ul http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/preliminary-results-of-she-figures-2009_en.pdf, accesat la data de 26.07.2009, p. 1.

¹⁵ European Commission, *She Figures 2006. Women and Science – Statistics and Indicators*, 2006, p. 39, disponibil pe site-ul <http://www.eurosfaire.prd.fr/7pc/bibliotheque/consulter.php?id=324>, accesat la data de 25.08.2009.

femei, urmate de științele umaniste și arte – 51,4%, medicină – 51,1%, agricultură și medicină veterinară – 49,6%, științe sociale, afaceri și drept – 43,1%, științe exacte, matematică și calculatoare – 40%, iar pe ultimul loc inginerie și construcții – 21,9%. Chiar dacă, per ansamblu, ultimele două valori sunt mici, situația diferă între țările europene: de exemplu, în Portugalia și România, circa 58% din doctoratele în științe exacte, matematică și computere au fost obținute de femei, la fel în Lituania 44% și în România 38% dintre doctoratele în inginerie și construcții.

SITUAȚIA FEMEILOR ANGAJATE ÎN CERCETARE ÎN CADRUL UNIUNII EUROPENE

Prezența femeilor ca forță de muncă în cercetare la un nivel profesional înalt (caracterizat prin modelarea, crearea și gestionarea a noi cunoștințe, procese, metode și sisteme), la nivel european, este măsurată și analizată din trei în trei ani, prin studiul *She Figures*, având prima apariție în 2003, urmat de cel din 2006 și raportul preliminar pentru 2009; vom face referire la datele din cadrul ultimelor două.

She Figures 2006 și *Rezultatele preliminare ale raportului pentru 2009* ale aceluiași studiu indică faptul că femeile reprezentau în 2006 în continuare doar o minoritate, constituind 30% dintre cercetători pe ansamblul Uniunii Europene (cu o ușoară creștere de la 29% în 2003 și 27% în 1999). Țările europene în care regăsim ponderi peste media UE sunt tot țările din Europa Centrală și de Est, precum Lituania – 49%, Letonia – 47%, Bulgaria – 45%, Ungaria – 44%, Estonia și România – 43%, Slovacia – 42%¹⁶. Între 2002 și 2006, se remarcă o tendință încurajatoare, creșterea medie anuală a numărului de femei-cercetătoare fiind mai mare decât cea a bărbaților (4,4% pentru femei, față de 2,8% pentru bărbați), însă femeile-cercetătoare rămân în număr semnificativ mai mic decât colegii lor și va dura o perioadă foarte lungă de timp până ce se va realiza o îmbunătățire vizibilă a echilibrului de gen în acest sector.

În ceea ce privește ponderea femeilor-cercetătoare, din punct de vedere al sectorului de activitate în care își desfășoară activitatea de cercetare, dacă situația este relativ asemănătoare în învățământul superior și în sectorul guvernamental (35% din cercetătorii din aceste sectoare fiind femei, pe ansamblul UE, în 2003), lucrurile diferă în ce privește sectorul de afaceri, unde doar 18% dintre cercetători sunt femei¹⁷, acesta din urmă fiind tocmai sectorul din partea căruia se așteaptă o competitivitate mai ridicată, pe baza inovării și a aplicării rezultatelor activității de CD (cercetare-dezvoltare).

Similar cu situația domeniilor în care au absolvit doctoratul, și în cazul domeniilor de cercetare în care lucrează în învățământul superior sau în sectorul

¹⁶ European Commission, *Preliminary Results of the She Figures 2009*, ed. cit., p. 1.

¹⁷ European Commission, *She Figures 2006...*, ed. cit., p. 28.

guvernamental, datele indică faptul că femeile-cercetătoare aleg, în principal, științele medicale, științele umaniste, științele sociale, științele agricole, domenii în care femeile-cercetătoare ocupă ponderi cuprinse între 39–52% din totalul cercetătorilor, puțin științele naturale și foarte puțin ingineria și tehnologia (doar 25% din cercetătorii din învățământul universitar și 27% din cei din sectorul guvernamental sunt femei pe ansamblul UE-27, în 2006) – vezi *Tabelul nr. 1*. Deși tendința este de creștere a ponderii femeilor-cercetătoare și în domeniul științelor naturale și al ingineriei, evoluția este foarte lentă (o creștere de doar 1–2% a ponderii femeilor-cercetătoare în aceste două domenii, între 2002 și 2006).

În țara noastră situația este puțin diferită față de media Uniunii, femeile cercetător fiind mai bine reprezentate în științele naturale și inginerie, dar relativ mai slab în științele agricole.

Tabelul nr. 1

Ponderea femeilor-cercetătoare în UE-27 și în România, în învățământul universitar și în sectorul guvernamental, pe domenii, în 2006¹⁸

	Științe naturale	Știință și tehnologie	Științe medicale	Științe agricole	Științe sociale	Științe umaniste
EU-27, învățământ universitar, 2006 (%)	32	25	43	41	39	44
EU-27, sector guvernamental, 2006 (%)	35	27	52	44	48	50
România, învățământ universitar, 2006 (%)	46	39	51	30	49	33
România, sector guvernamental, 2006 (%)	54	43	74	26	60	43

În sectorul de afaceri, datele pe 2006 nefiind încă disponibile, ne vom referi la cele pe 2003, care indică faptul că, pe ansamblul UE, cea mai mare pondere a femeilor o regăsim în cercetarea din întreprinderile de produse farmaceutice (43,7% din cercetători) și chimice (34,9%)¹⁹.

Situația din cercetare se păstrează și în cazul posturilor didactice din învățământul superior – doar 37% dintre cadrele didactice din mediul universitar erau femei, în 2004, pe ansamblul UE-27, cu un minimum de 22,6% în Malta și un maximum de peste 63% în Polonia (în România, proporția era peste media UE, și anume de 42,5%). La nivelul învățământului preuniversitar însă, educația rămâne o

¹⁸ European Commission, *Preliminary Results of the Sex Figures 2009*, ed. cit., p. 1.

¹⁹ European Commission, *Sex Figures 2006...*, ed. cit., p. 46.

ocupație predominant feminină, cu peste 68% din profesorii de școală generală și liceu fiind femei, pe ansamblul UE, în 2004²⁰.

Deși proporția forței de muncă feminine a crescut la toate nivelurile educației superioare, se remarcă, în continuare, dezechilibre de gen pe tot parcursul carierei academice, în ce privește plasarea în ierarhia organizațională, aspect important, dacă ținem cont de faptul că la nivelurile ierarhice de vârf se iau deciziile cu privire la strategia de acțiune, planurile de cercetare din viitor, iar aceste poziții sunt ocupate în cea mai mare parte de bărbați. Datele statistice furnizate de Uniunea Europeană utilizează patru grade pentru activitatea de cercetare-învățământ superior, și anume gradul A (nivelul ierarhic cel mai înalt, echivalent cu profesor universitar sau cercetător gradul I în țara noastră), B (relativ echivalent cu conferențiar universitar sau cercetător gradul II), C (relativ echivalent cu lector universitar sau cercetător științific gradul III, nivelul pe care îl poate ocupa un proaspăt absolvent de doctorat), D (relativ echivalent cu asistent universitar sau cercetător științific, care nu este absolvent de doctorat). Pe ansamblul UE-27, în 2007, doar 20% dintre cercetătorii care ocupau poziții academice de gradul A erau femei. Deși aceasta constituie o îmbunătățire ușoară față de anul 2002, în care ponderea era de 17%, un profund dezechilibru de gen se remarcă în majoritatea țărilor europene (Malta 2%, Lituania 9%, Cipru 10%); există însă și țări, în care situația este mai echilibrată (Irlanda 34%, România –32%, Letonia – 29%²¹).

Datele disponibile pentru anul 2004 indică, în detaliu, proporția personalului feminin de cercetare pentru fiecare grad științific, în țările Uniunii: astfel, în anul la care ne referim, pe ansamblul UE, femeile-cercetătoare reprezentau 15,3% din cercetătorii de gradul A, 32,2% din cei de gradul B, 42% din cei de gradul C și 43,3 din cei de gradul D (În țara noastră, în același an erau femei 29,1% dintre cercetătorii de gradul A, 49,1% din cei de gradul B și 55,2% din cei de gradul D, pentru gradul C nefiind date disponibile²²). Situația de la nivelul Uniunii în ansamblu, și anume aceea că ponderea personalului feminin în totalul cercetătorilor de pe fiecare grad științific crește treptat cu cât ne apropiem de baza piramidei ierarhice, se regăsește în marea majoritate a țărilor europene, cu foarte mici excepții, ceea ce ne îndreptățește să afirmăm că există un *pattern* în acest sens. Decalajul crește în special în domeniile de cercetare dominate de bărbați, precum ingineria și tehnologia, în care doar 5,8% din cercetătorii de grad A sunt femei, față de 23,9% femei-cercetătoare la nivel de vârf în domeniul științelor umaniste, pe ansamblul UE.

Subreprezentarea femeilor în conducerea instituțiilor de învățământ superior sau de cercetare reflectă dificultatea acestora de a influența proiectarea și implementarea planurilor de cercetare (*research agenda*). Decalajul de gen în privința *leadership*-ului poate constitui una din cauzele perpetuării dezechilibrelor de gen în lumea științifică.

²⁰ Eurostat, European Commission, *The Life of Women and Men in Europe. A Statistical Portrait*, 2008, p. 163.

²¹ European Commission, *Preliminary Results of the She Figures 2009*, ed. cit., p. 2.

²² European Commission, *She Figures 2006...*, ed. cit., p. 57, 60.

Proporția femeilor care fac parte din sau conduc comitete/consilii științifice era sub 30% în 20 de țări europene în 2007. Situația este ceva mai echilibrată în Suedia, Norvegia și Finlanda, unde proporția membrilor-femei din consiliile științifice depășește 40%; mai mult, tot în aceste trei țări, peste 25% dintre directorii/decanii instituțiilor de învățământ superior sau cercetare sunt femei (în restul țărilor europene, proporția variază între 19% și 5%, în România valoarea fiind de 7%). Dezechilibrul este și mai mare, dacă luăm în considerare funcția de conducere a unei universități, adică cea de rector – proporția femeilor rectori era mai mică de 10% în 16 țări (în acest grup se încadrează și România, cu abia 2%), între 10–20% în 4 țări și între 20–30% în 3 țări. Numai în Suedia și Islanda se remarcă proporții sesizabile de femei care conduc universități, cu 43% și, respectiv, 33%²³.

În ceea ce privește accesul la fondurile de cercetare, datele nu indică o diferență uriașă între femei și bărbați: dintre 26 de țări europene luate în considerare, 17 aveau o rată mai mare de succes pentru proiectele inițiate de bărbați, iar 9, pentru cele inițiate de femei²⁴. Trebuie însă făcută precizarea că femeile sunt în minoritate în domeniile de cercetare către care sunt direcționate majoritatea fondurilor (inginerie, tehnologie, științele naturii); în plus, rata de succes a proiectelor care au primit finanțare se calculează în funcție de numărul aplicanților, iar o estimare mai obiectivă a echității accesului la fonduri ar putea fi făcută dacă s-ar ști exact câți aplicanți sunt femei și câți sunt bărbați.

Un alt element luat în calcul în analiza dezechilibrelor dintre femei și bărbați în sectorul cercetării este relația dintre ponderea femeilor-cercetătoare și cheltuielile cu CD per cercetător²⁵. Se observă că 9 țări, în principal foste țări comuniste (Letonia, Estonia, Lituania, Slovacia, Polonia, România, Bulgaria, Portugalia și Turcia) care au niveluri scăzute de cheltuieli per cercetător, au și cea mai mare pondere de femei-cercetătoare dintre țările europene. Țările cu cele mai mari cheltuieli pentru CD per cercetător precum Luxemburg sau Olanda (dar și Elveția, Italia, Franța), au și cele mai mici ponderi de femei-cercetătoare, constatări ce conduc la ideea unor dezechilibre în ce privește salarizarea, în defavoarea femeilor. În privința cheltuielilor pentru CD per cercetător, după sectorul de activitate, în majoritatea țărilor acest indicator are cele mai ridicate valori în sectorul *business*, adică exact în sectorul în care ponderea femeilor-cercetătoare este cea mai scăzută (față de sectorul învățământ superior și guvernamental). *Pattern*-ul care poate fi identificat aici este acela că vom găsi cea mai mare pondere a femeilor-cercetătoare în țările și sectoarele cu cele mai mici cheltuieli pentru CD per cercetător și cele mai mici ponderi ale femeilor în țările și sectoarele cu cele mai ridicate cheltuieli CD, cu alte cuvinte, bărbații sunt concentrați în sectoarele cu cele mai ridicate cheltuieli pentru CD, în consecință și cu venituri mai ridicate, iar acesta poate fi un factor în decizia lor de a opta pentru anumite sectoare.

²³ European Commission, *Preliminary Results of the She Figures 2009*, ed. cit., p. 2.

²⁴ European Commission, *She Figures 2006*..., ed. cit., p. 66.

²⁵ *Ibidem*, p. 67–68.

Analiza datelor prezentate conturează o situație specială și paradoxală²⁶, în același timp, a fostelor țări comuniste, care au rate mai mari de angajare ale femeilor în general (inclusiv din necesitatea de a exista în gospodărie două salarii), dar mai ales în domeniul cercetării, în special (în fostele țări comuniste, între 30–50% din posturile din sectorul CD sunt ocupate de femei, față de 20–35% în UE-15); pondere mai mare față de restul țărilor europene a absolvenților de doctorat; pondere mai mare față de EU-15 a angajaților, a cercetătoarelor și a femeilor-doctor, în domenii precum ingineria și tehnologia, științele naturale; pondere mai mare a cadrelor didactice femei în învățământul superior etc., deoarece idealul declarat al comunismului era egalitatea, inclusiv între genuri. Totuși, femeile ocupă foarte rar poziții de vârf (pondere mai mică a femeilor directori de institute, rectori de universități, față de restul țărilor europene), luarea deciziilor, inclusiv în ce privește alocarea fondurilor pentru cercetare, revenind tot bărbaților. Un alt aspect negativ este acela al salariilor mai mici pe care le primesc femeile-cercetătoare din sectorul bugetar din aceste țări, nu față de colegii lor bărbați, ci față de celelalte domenii ale economiei, cauza fiind cheltuielile mici alocate cercetării-dezvoltării de către autorități.

Dezechilibrele de gen sunt cunoscute ca fiind o problemă reală în domeniul ocupării forței de muncă, iar datele confirmă acest aspect: pe ansamblul Uniunii Europene, femeile sunt subreprezentate în cercetare, în general, și în domeniul științei și tehnologiei (S&T), în mod special; cu excepția fostelor țări comuniste, ele primesc, în medie, salarii mai mici și au șanse mai mici decât colegii lor bărbați de a ajunge la nivelurile superioare ale ierarhiei sau de a deține poziții de influență, de exemplu, ca membri ai unor comitete științifice de conducere. Deși există femei care lucrează în domeniul cercetării și învățământului superior, ele sunt mult mai puțin vizibile decât colegii lor bărbați. „Acest model persistent al dezavantajului sau al excluderii relative pune sub semnul întrebării dreptatea socială și natura mediului actual de cercetare”²⁷.

Datele indică faptul că potențialul intelectual al femeilor nu este pe deplin valorificat în lumea științifică și în societate, în general. În special, participarea lor este extrem de redusă în anumite ramuri din științele naturale, inginerie și tehnologie, ramuri-cheie ale CD. Femeile sunt subreprezentate în departamentele de cercetare din întreprinderi, precum și la nivelurile ierarhice superioare ale mediului academic, în pozițiile influente unde sunt stabilite politici și strategii. Implicațiile acestor dezechilibre între femei și bărbați sunt de o importanță majoră pentru economia Europei, deoarece capacitatea de cercetare a UE va fi greu de susținut și dezvoltat (în conformitate cu obiectivul conform căruia cheltuielile CD trebuie să ajungă la 3% din PIB până în 2010)²⁸, fără o creștere provenind în mod necesar din formarea profesională și păstrarea femeilor pe piața muncii, dar și din participarea acestora, în mai mare măsură, la luarea deciziilor în mediul academic.

²⁶ Acest subiect este tratat și în articolele *Central and Eastern Europe. A tricky gambit* și *Putting policies to the test*, în European Commission, „Research EU”, 2009, aprilie, p. 12, 38.

²⁷ European Commission, *She Figures 2006...*, ed. cit., p. 7.

²⁸ *Ibidem*, p. 13.

SERVICIUL SANITAR AL JUDEȚULUI ȘI REGIUNII CLUJ ÎN PRIMII ANI AI REGIMULUI COMUNIST (1948–1952)

VLAD POPOVICI*

ABSTRACT

THE CLUJ COUNTY AND THE CLUJ REGION HEALTHCARE SYSTEM DURING THE FIRST YEARS OF COMMUNISM (1948–1952)

The paper follows the internal evolution of the Cluj County (1948–1949) and of the Cluj Region (1949–1952) Healthcare System. It starts by presenting the reorganization of the sanitary circumscriptions and it continues by offering data on the nationalization of the medical and pharmaceutical units, on the new communist personnel policy, on the increasing anti-epidemic measures (a top-priority of that time) and on the growth in number of healthcare units during the first years of the “popular” regime. Based entirely on archival sources, since the subject’s bibliography is almost inexistent, the research draws the image of a system that was trying, along with the whole society, to meet the requirements of the new socialist power structure.

Keywords: The Cluj County Health System, communism, centralization, administrative scheme, medical staff, modernization.

Primii ani ai regimului comunist în România au făcut obiectul unei avalanșe de studii istorice, marea lor majoritate circumscrise câtorva teme „grele”: comunizarea României în contextul relațiilor internaționale, represiunea comunistă, rezistența anticomunistă, lupta politică internă, colectivizarea și industrializarea. Perioada și subiectele sunt tentante și relativ facil de abordat, astfel că în viitor pare foarte probabil ca volumul de informație și analiză istorică a intervalului 1947–1954 să sporească constant, odată cu despuieră extensivă a arhivelor și diversificarea opțiunilor interpretative.

Din păcate, la fel ca multe alte ramuri istoriografice, istoria medicinei nu a părut până acum interesată de acest interval de tranziție decât în mod tangențial, prin intermediul biografiilor sau al monografiilor instituționale. Consultând o virtuală bibliografie a istoriei medicinei în România se poate ușor observa cum anii

* Address correspondence to Vlad Popovici: Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Catedra de Istorie Modernă, Cluj-Napoca, România, e-mail: vladutpopovici@yahoo.com

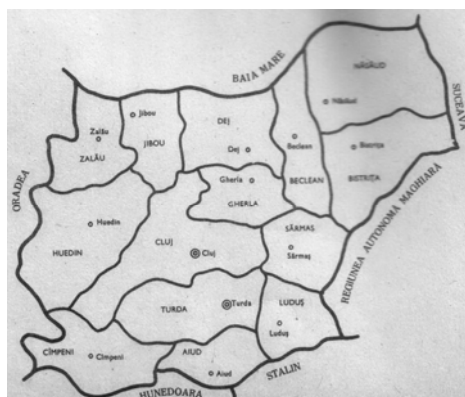
1948 și 1949 apar ca termen ante quem pentru o serie de sinteze și ca termen post quem pentru câteva monografii festive ale unor instituții înființate atunci prin grija regimului comunist. Lipsesc însă preocupările pentru evoluția generală a sistemului medical în această perioadă, când au survenit mutații majore față de moștenirea României monarhice și când s-au pus practic bazele actualelor forme de organizare administrativ-sanitară. În mod absolut accidental unele studii (de fapt comunicări susținute în cadrul unor conferințe și mese rotunde, reunite ulterior în volume) au încercat să ofere o perspectivă generală asupra relației dintre comunism și lumea medicală, însă punctul de vedere profund angajat a grevat asupra concluziilor, rezumându-le la condamnarea sistemului care a distrus elita unei generații și a ideologizat întreaga cunoaștere științifică¹. În ciuda tragediei de netăgăduit reprezentată de implementarea și dezvoltarea sistemului democrației populare, istoria medicinei în România comunistă nu ar trebui să rămână ancorată în acest tip de discurs, tributar literaturii memorialistice concentraționare și împrumutat din portofoliul formațiunilor civice contemporane. Doar analiza științifică, ale cărei concluzii nu sunt exprimate în primele rânduri ale studiilor ci vin ca rezultat al prelucrării informațiilor „seci” oferite de surse, poate oferi în final un verdict credibil în privința adevăratului rol jucat de regimul comunist în evoluția sistemului sanitar autohton. Pornind de la aceste premise istoriografice cercetarea de față și-a propus să încerce, în cadrul unui studiu de caz regional, oferirea unei imagini generale a (re)organizării, modului de funcționare și evoluției Serviciului Sanitar al Județului și ulterior Regiunii Cluj în primii ani după 1948².

Prin Constituția din 1948 se introducea în sistemul administrativ al țării o nouă unitate, preluată din inventarul sovietic: regiunea, care funcționa în paralel cu vechile județe și plăși. Debutul reorganizării administrative la nivel național a avut loc în anul 1950, iar prin Constituția din 1952 noile realități au fost legal recunoscute. Astfel, în locul județului Cluj a apărut entitatea administrativă intitulată Regiunea Cluj (una dintre cele 16 ale țării), având ca subunități 14 raioane și numeroase orașe și comune rurale. În felul acesta, prin adoptarea modelului administrativ sovietic și creșterea centralizării se încerca obținerea unui cât mai bun control în teritoriu³.

¹ Dinu M. Antonescu, *Impactul comunismului asupra medicinei românești*, în vol. *Școala memoriei 2005*, Ed. Romulus Rusan, București, Fundația Academia Civică, 2005, p. 493–525; Zicu Ionescu, *Impactul regimului comunist asupra rețelei sanitare, stării de sănătate, științei medicale și a medicilor din România*, în vol. *Experimentul Pitești. Comunicări prezentate la simpozionul „Experimentul Pitești – Reeducare prin tortură” Opresiunea culturii tradiționale române în timpul dictaturii comuniste. Ediția a V-a, Pitești, 23–25 septembrie 2005*, Pitești, Fundația Culturală „Memoria” filiala Argeș, 2006, p. 293–29.

² Studiul a fost elaborat în cadrul proiectului de cercetare: CNCSIS Idei_PCE_1647/2008.

³ Vasile Mircea Zaberca, *Istoria administrației publice în România*, Reșița, Ed. Eftimie Murgu, 1997, p. 118–120.

Harta 1. Împărțirea administrativă a regiunii Cluj⁴

Organizarea sanitară a perioadei a reflectat la rândul său trendul centralizator. Conform circularei nr. 68/218886/1949 a Ministerului Sănătății toate instituțiile medico-sanitare erau împărțite, în funcție de sursa de finanțare, între Minister și Consiliile Populare județene și municipale. În subordinea directă a Ministerului rămâneau acelea care formau împreună Serviciul Sanitar județean, detaliate în circulara nr. 219840/7 mai 1849:

- Serviciul Sanitar propriu-zis al județului;
- Toate circumscripțiile sanitare din județ;
- Toate dispensarele și policlinicile sanitare;
- Echipa de dezinfecție;
- Stațiile de malarie;
- Plășile sanitare;
- Depozitele de materiale sanitare nemenționate în circulara 68/218886/1949;
- Serviciul Sanitar al orașului reședință de județ și toate circumscripțiile sanitare urbane din cuprinsul său, chiar dacă orașul nu e declarat municipiu;
- Toate serviciile sanitare ale orașelor nereședință din județ;
- Serviciul Sanitar al orașelor municipii de județ și toate instituțiile sanitare de pe teritoriul lor;
- Serviciile Sanitare ale porturilor (acesta nefiind bineînțeles cazul în județul Cluj).

Toate aceste unități erau considerate ca fiind de interes republican și subordonate Bucureștiului, restul centrelor de medicină preventivă din județ rămânând Consiliilor Populare⁵. Bineînțeles, numărul și importanța acestora din

⁴ Cf. „Anuarul statistic al Regiunii Cluj 1960”, București, 1960, p. 21.

⁵ Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale (în continuare DJCjAN), Fond Prefectura Cluj, Comitetul provizoriu al județului Cluj, Secția Prevederi sociale, dosar 72/1949, f. 3.

urmă erau incomparabil mai reduse față de totalul celor care, alocate Serviciului Sanitar Județean Cluj, treceau astfel în directă subordine a Ministerului.

În toamna anului 1950, după reorganizarea administrativă, a avut loc și restructurarea Serviciului Sanitar al Județului Cluj, transformat în Secțiunea Sanitară Regională Cluj. Prin decizia nr. 131270 din 14 octombrie 1950 regiunea Cluj au fost împărțită în circumscripții raionale și comunale. Din păcate documentele de arhivă au păstrat doar situația a 8 din cele 14 raioane, după cum apare în Anexa I⁶, însă probabil celelalte 6 raioane: Luduș, Sărmaș, Zalău, Beclean, Bistrița și Năsăud s-au integrat aceleiași structuri de organizare medico-sanitară. Fără a avea date certe în acest sens, este de asemenea posibil să fi existat mai multe etape ale centralizării și vechile structuri județene să nu fi trecut simultan în subordinea noului Serviciu Sanitar Regional. Astfel s-ar explica existența mai multor documente de arhivă care menționează doar respectivele opt raioane ca alcătuind circumscripțiile Serviciului Sanitar Regional Cluj.

Pe aceeași linie a comasării și centralizării s-a decis la 27 noiembrie 1951 unificarea administrativă a spitalelor rurale care funcționau în afara centrului de raion cu spitalele de la centru. În regiunea Cluj această măsură s-a aplicat la Ocna Mureș (raionul Aiud), Baia de Arieș (raionul Câmpeni) și Mociu (raionul Cluj)⁷.

Alături de noua organizare administrativă naționalizarea a fost o altă măsură specifică perioadei cu consecințe în sistemul sanitar.

Ca efect al decretul 302 din noiembrie 1948 au fost naționalizate în orașul Cluj: Sanatoriul Parc, Maternitatea Sfânta Maria, Sanatoriul Diaconeselor reformate, Sanatoriul dr. Liuba, Sanatoriul dr. Libaș și Spitalul Evreiesc. Pornind de la baza materială a acestuia din urmă a fost înființată Clinica Medicală III⁸. Celelalte unități au fost încadrate de asemenea sistemului medico-sanitar de stat.

Naționalizarea farmaciilor a avut loc ca efect al legii 352 din 2 aprilie 1949, unitățile fiind împărțite în două categorii: cele care au trecut în proprietatea statului și au continuat să funcționeze astfel și cele care au fost închise după naționalizare. După o lună de inactivitate o circulară a Ministerului Sănătății datată 5 mai 1949 a stabilit normele de trecere a inventarului farmaciilor naționalizate închise în proprietatea celor ce funcționau în continuare.

Într-o primă etapă farmaciștii-șefi ai farmaciilor de stat urmau să preia 1-3 unități închise și, pe baza unor liste de inventar, să transfere medicamentele și echipamentul de care aveau nevoie la propriile centre. Substanțele și medicamentele cu termen de valabilitate expirat urmau să fie păstrate până la verificarea lor de către o altă comisie din partea Ministerului Sănătății. În a doua etapă se intenționa debarasarea completă a spațiilor, mobilierul și ustensilele rămase urmând să fie transferate prioritar la spitale, dispensare, stațiuni balneo-

⁶ Idem, Sfatul Popular al Regiunii, Secțiunea Sănătății, dosar 1/1950, f. 24–28.

⁷ Idem, Comitetul provizoriu al județului Cluj, Secția Prevederi sociale, dosar 72/1949, f. 34.

⁸ ***, 80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca, vol. II, Cluj-Napoca, Tipografia „Viața Creștină”, 1999, p. 190–191.

climaterice, puncte sanitare ale asigurărilor de sănătate, uzinelor și gospodăriilor agricole. Abia după definitivarea acestor comasări urmau să fie eliberate definitiv spațiile fostelor farmacii private, inventarul neutilizat urmând a fi depozitat în vederea folosirii ulterioare în procesul de extindere a farmaciilor publice funcționale. Sumele rămase în casă în momentul sigilării conform proceselor verbale de naționalizare urmau să fie depuse în contul „Centrofarm” deschis la Banca Națională. Termenul limită al acțiunii era fixat la 1 iunie 1949⁹.

Transportarea inventarului farmaciilor închise spre punctele sanitare sus amintite până la 1 iunie se adăuga unei mai ample campanii de dotare a spitalelor, policlinicilor și ambulatoriilor cu inventar mobil și consumabile. Alături de mobilierul și instrumentarul refolosit din farmacii (probabil nu foarte consistent) în 31 mai 1949 Serviciul Sanitar Regional Cluj primea o serie de norme de distribuire ale unor articole ce urmau să intre la Depozitul Județean: paturi, lenjerie, veselă, consumabile (seringi, ace) etc. Toate acestea erau destinate să acopere doar nevoile anumitor unități, dinainte alese la București, și a căror listă din păcate nu era atașată documentului. Se făcea precizarea că doar după realizarea normelor și baremurilor stabilite pentru respectivele se puteau utiliza nou-primatele efecte sanitare la completarea inventarului altor unități. Aceste încercări de centralizare și sistematizare din capitală veneau, dincolo de respectarea liniei partidului, și pe fondul unui aflux de cereri pentru materiale venite din partea unităților sanitare din regiunea Cluj, adresate direct organismelor centrale ale Ministerului Sănătății. Pentru a evita o masivă corespondență inutilă, se stabilea în același ordin ca pe viitor toate cererile de materiale să fie adresate Depozitului Județean urmând ca de acolo să fie trimise lunar la București, iar produsele să fie livrate pe același circuit¹⁰.

Este greu de precizat câți farmaciști au fost angrenați în acest proces, dar cu siguranță numărul lor a fost inițial scăzut, în primul rând datorită lipsei de încredere pe care o prezentau vechii profesioniști. De altfel, în circulara menționată se recomandă conducerii Serviciului Sanitar Cluj să atragă în munca de comasare eventualele „*elemente de încredere*” din rândul farmaciștilor, prin aceștia înțelegându-se probabil foștii angajați ai farmaciilor închise care prezentau garanții politice solide și nu erau încadrabili social și ereditar categoriilor indezirabile.

Ocuparea posturilor administrative din sistem cu personal specializat pare să fi reprezentat o problemă în primii ani după 1948, semnalată ca atare și în rapoartele anuale. Pe de o parte epurările în rândul personalului medico-sanitar, pe de altă parte extinderea aparatului funcționăresc și operativ al Serviciului Sanitar au condus la imposibilitatea acoperirii tuturor pozițiilor libere în primii ani ai regimului popular. Nici măcar pentru aparatul birocratic al Serviciului Sanitar regional și al celor raionale nu au fost găsite suficiente persoane. Din considerația că „*în ce privește conducerea marilor unități din regiune aceasta este asigurată ca*

⁹ DJCjAN, Fond Prefectura Cluj, Comitetul provizoriu al județului Cluj, Secția Prevederi sociale, dosar 72/1949, f. 1–2.

¹⁰ *Ibidem*, f. 6.

număr de posturi și cadre în mod satisfăcător” se poate deduce că sistemul funcționa la limită¹¹. Desigur, acest fapt se datora în primul rând numărului sporit de cadre medicale ce nu prezentau suficiente garanții politico-ideologice pentru a primii însărcinări administrative.

Situația stătea mai bine în cazul personalului medico-sanitar, unde doar 2% din posturile bugetate nu erau ocupate, iar din numărul total de posturi 18% erau nebugetate, așteptând absolvenții noilor promoții. Faptul că în centrele urbane și industriale medicii erau încadrați în general cu 1,1/2 normă (o normă și jumătate) indică totuși incapacitatea sistemului de a acoperi complet pozițiile deschise în urma extinderii și a epurărilor. Evident, cele mai mari lipsuri de personal erau resimțite în mediul rural: 80% din numărul total al posturilor neocupate. Viguroasa extindere și organizare a circumscripțiilor sanitare comunale, refuzul multor absolvenți căsătoriți în Cluj de a se prezenta la posturile repartizate și nu în ultimul rând permanenta instabilitate a celor care alegeau să încerce varianta rurală reprezentau principalele piedici în calea stabilizării situației posturilor¹².

Din punct de vedere al „*nivelului ideologic*”, raportul de activitate pe 1952 al Serviciului Sanitar al regiunii Cluj indica probleme în rândul personalului prezent în sistem înainte de 1948, puțin dispus, bineînțeles, să își însușească linia partidului. Mai mult se semnală faptul că Biroul de cadre al Serviciului, deși prezent pe hârtie, nu funcționa decât prin intermediul unei singure persoane: șeful biroului. Cu toate acestea, nici sectorul medical al regiunii Cluj nu a scăpat de fenomenul epurărilor, personalități precum Iuliu Hațieganu, Alexandru Pop, Octavian Fodor, Gheorghe Buzoianu fiind îndepărtate sau, precum în cazul lui Victor C. Papilian și Iuliu Moldovan, trimise în închisori¹³. Diferențele în adaptarea la noile cerințe erau sensibile între personalul medical, cu o pregătire universitară, reclamat ca având „*atitudini împăciuitoare, lipsiți de combativitate, cu teamă de critică și autocritică*” și personalul sanitar, cu studii medii, în rândul căruia era menționată „*o ridicare a nivelului politic*”. În cazul acestora din urmă pregătirea de specialitate și cursurile periodice de instruire organizate prin Partid sau Sindicat reprezentau o modalitate în plus de educare ideologică¹⁴, deși efectele concrete rămân încă de studiat, în condițiile în care numărul membrilor de partid din regiunea Cluj în rândurile intelectualilor și funcționarilor (unde probabil erau încadrați medicii și mare parte din personalul auxiliar cu pregătire de specialitate) era în 1952 destul de scăzut: doar 7 600 persoane¹⁵. Existau cursuri de specializare și pentru medici, atât la București, cât și pe plan local. Acestea erau îmbinate cu diverse obiective ideologice, ca de exemplu „*însușirea învățăturii lui*

¹¹ *Ibidem*, f. 70.

¹² *Ibidem*, f. 71.

¹³ ****, 80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca*, vol. II, p. 190.

¹⁴ DJCjAN, Fond Prefectura Cluj, Comitetul provizoriu al județului Cluj, Secția Prevederi sociale, dosar 72/1949, f. 72.

¹⁵ Anca Boca, *Realități socio-economice în regiunea Cluj 1945-1965*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*” *Oeconomica*, 1995, XL, 1, p. 38.

I. P. Pavlov”¹⁶, sau celebrarea zilelor medicale româno-sovietice. Cu toate acestea, conducerea Serviciului Sanitar regional Cluj recunoștea că din acest punct de vedere succesele au fost sub așteptări.

Una dintre preocupările prioritare ale regimului a fost, după cum reiese din documente, combaterea bolilor contagioase, prevenirea apariției focarelor epidemice, reducerea și controlul celor deja existente. Chiar și pentru orașul Cluj, cel mai important centru medical regional, aceasta reprezenta o problemă majoră, în perioada septembrie 1947 – aprilie 1948 spre exemplu fiind înregistrată o puternică epidemie de tifos exantematic, cu victime în rândul locuitorilor, dublată și continuată de o creștere semnificativă a cazurilor de scarlatină¹⁷. Fenomenul trebuie să fi fost mai mult decât îngrijorător în condițiile în care spre exemplu în ultimul an interbelic, 1939, în întreaga Transilvanie fuseseră înregistrate doar 3 îmbolnăviri de tifos exantematic, urmate însă de o creștere progresivă pe perioada războiului¹⁸. În acest sens, o măsură ce urmărea atât acțiunea concretă cât și educarea populației a fost introducerea gratuității spitalizării pentru suspecții de boli contagioase. Aceștia erau internați fără plată în salon comun de boli contagioase, cu excepția cazurilor în care se cerea din partea lor ori a familiei un regim special. În acest caz cel internat primea un salon privat, dar trebuia să achite spitalizarea. Șederea în spital era gratuită până la definitivarea analizelor și fixarea diagnosticului. Ulterior, dacă erau într-adevăr afectați de o maladie contagioasă gratuitatea continua, în caz contrar fiind obligați să plătească internarea începând cu ziua diagnosticării¹⁹. O atenție deosebită a fost acordată prevenirii extinderii poliomielitei, în combaterea și cercetarea acestei boli implicându-se cele mai înalte foruri științifice în frunte cu Academia Română²⁰.

Faptul că printre bolile contagioase tuberculoza și bolile venerice au reprezentat o prioritate reiese și din analiza alocării sprijinului financiar. Pe anul 1951 de exemplu, bugetul inițial aprobat al Serviciului Sanitar al Regiunii Cluj pentru medicamente, instrumente și lupta antiepidemică a fost de aproximativ 67,7 milioane lei, dintre care: 4 milioane lei destinați medicamentelor antisifilitice, 3 milioane lei combaterii de epidemii, 10,4 milioane lei achiziționării de instrumente și 51,3 milioane lei achiziționării de medicamente²¹. Se poate observa că bugetul acțiunii antisifilitice reprezenta peste 7% din totalul sumelor destinate medicamentelor, fapt ce poate indica o rată ridicată a frecvenței îmbolnăvirilor într-o perioadă când antibioticele erau încă costisitoare și utilizarea lor strict controlată.

¹⁶ Pentru detalii despre ce însemna această nouă orientare științifică vezi: N. Hortolomei, *Învățătura lui I. P. Pavlov, îndreptar al medicinei românești*, în „Analele Româno-Sovietice. Seria Medicină Generală”, 1951–1952, an VI, seria a III-a, nr. 1, p. 11-20.

¹⁷ ***, *80 de ani de administrație românească la Cluj-Napoca*, vol. II, p. 29–41 passim.

¹⁸ „Comunicări Statistice”, 1945, nr. 8, p. 3.

¹⁹ DJCJAN, Fond Prefectura Cluj, Comitetul provizoriu al județului Cluj, Secția Prevederi sociale, dosar 72/1949, f. 9.

²⁰ *Ibidem*, f. 51, 57.

²¹ *Ibidem*, f. 41.

Norma financiară care stabilea împărțirea sumelor respective acorda prioritate dispensarelor T.B.C. (300 000 lei/an), laboratorului de igienă (200 000 lei/an), centrelor de circumscripție (100 000 lei/an), stațiunilor antimalarie (50.000 lei/an), dispensarelor materno-infantile și dispensarelor de copii (30 000 respectiv 50 000 lei/an). Unitățile TBC dețineau prioritatea și în cazul sumelor repartizate pentru medicamente/pat/an: între 12–16 000 lei/an, la fel de mult ca și pentru paturile din unitățile de chirurgie²².

Unul dintre obiectivele sanitare majore ale perioadei a fost reprezentat de combaterea focarelor de malarie. Acțiunea de dezanofelizare a întâmpinat inițial dificultăți majore, pricinuite în special de insuficiența personalului angajat în acțiunile de asanare²³. O problemă era reprezentată și de faptul că nou-introdusele sisteme de irigații constituiau posibile noi focare epidemice. Culturile irigate erau încadrate printre industriile insalubre de clasa a III-a, însă în 1949 nu exista un regulament sanitar de funcționare și nici nu părea a fi menit să apară în viitorul apropiat. O circulară a Ministerului Sănătății din data de 20 iunie 1949 încerca să ofere o serie de norme de utilizare a zonelor irigate, însă măsurile, extinse pe două pagini, se rezumau în fapt la cea mai rudimentară metodă de combatere a apariției țânțarilor anofeli: împiedicarea formării bălților și a ochiurilor de apă stătătoare²⁴. În activitatea de dezanofelizare erau utilizate și substanțe chimice: nitroxan, petrol²⁵, motorină, uleiuri arse de motor etc., dar o atenție deosebită era acordată reducerii „*rezervorului uman de virus*” prin campanii de prevenire și tratare pe cale medicamentoasă a populației din localitățile impaludate. Ministerul Sănătății prevedea și organizarea unei campanii de educație și avertizare a populației prin „*afișe, broșuri de lămurire, publicațiile din ziare și reviste redactate și tipărite prin grija Ministerului Sănătății și a Serviciilor Sanitare*”, însă este greu de cuantificat impactul real al acestor măsuri mediatice²⁶.

Reversul medaliei era constituit de incapacitatea de a asigura o medicație corespunzătoare anumitor boli cronice, precum diabetul. Insulina se elibera gratuit pentru „*salariați, pensionari, studenți, elevi și pauperi dovediți prin acte*” la Farmacia Spitalului Județean, ceilalți bolnavi primind produsul contra cost la Farmacia naționalizată nr. 1 din reședința județului. Ambele categorii primeau medicamentul pe cartelă²⁷. Se poate observa că pe de o parte majoritatea populației rurale intra în cea de a doua categorie și pe de altă parte era necesară deplasarea lunară în orașul reședință de județ, adică un efort financiar suplimentar.

Cu toate inerentele scăderi, o privire de ansamblu, având ca surse principale documentele interne ale Serviciului Sanitar Cluj conduce la concluzia că măsurile luate de și prin acesta în perioada 1948–1951 pot fi considerate modernizatoare.

²² Idem, Sfatul Popular al Regiunii, Secțiunea Sănătății, dosar 1/1950, f. 42–45.

²³ Idem, Comitetul provizoriu al județului Cluj, Secția Prevederi sociale, dosar 72/1949, f. 20.

²⁴ *Ibidem*, f. 21–23.

²⁵ *Ibidem*, f. 32.

²⁶ *Ibidem*, f. 59–62.

²⁷ *Ibidem*, f. 50.

Centralizarea, aplicată după modelul implementat administrativ la nivel național, a adus cu sine o mai bună organizare, facilitând un control mai strict și o mai ușoară comunicare pe verticală. Îmbunătățirea finanțării și a aprovizionării cu materiale par să se facă simțite de la an la an. Faptul că organigrama s-a dezvoltat înainte de a exista posibilitatea reală a ocupării noilor poziții poate părea o „formă fără fond”, însă în realitate era mai important în acel moment să fie creat un cadru de dezvoltare, problema personalului urmând să fie rezolvată în timp.

Tot centralizarea a adus și o serie de măsuri secundare binevenite prin colaborarea cu alte instituții etatizate. De exemplu s-a încercat îmbunătățirea funcționării sistemului sanitar prin dispunerea transportării gratuite a probelor de laborator (sânge, puroi etc.) cu ajutorul curselor regulate de autobuze ale R.A.T.A. către Laboratorul de Igienă din Cluj-Napoca, începând cu luna iulie 1949, sperându-se în acest fel depistarea mai rapidă a „bolilor sociale și epidemice”²⁸.

Din punct de vedere al extinderii sistemului sanitar, până în anul 1950 situația, așa cum reieșea dintr-o statistică (vezi tabelele infra) a direcțiunii Serviciului Sanitar Cluj făcută pe aceleași 8 raioane detaliate în Anexă, pare să se fi îmbunătățit foarte lent: pentru anul respectiv apar 21 de unități noi dintr-un total de 775 existente (adică o creștere de aprox. 3%) , dintre care însă 13 colțuri sanitare și infirmerii școlare, 7 puncte sanitare și doar o unitate cu adevărat importantă: 1 spital epidemic²⁹.

DENUMIREA UNITĂȚILOR	AIUD			CÂMPENI			CLUJ			DEJ		
	Unit. vechi	Acțiu ni noi	Total	Unit. vechi	Acțiu ni noi	Total	Unit. vechi	Acțiu ni noi	Total	Unit. vechi	Acțiu ni noi	Total
Bucătării dietetice	11	–	11	15	–	15	13	–	13	14	–	14
Cabinete medicale școlare	4	–	4	2	–	2	1	–	1	–	–	–
Circ. rurale și urbane	12	–	12	18	–	18	18	–	18	15	–	15
Colțuri sanitare școlare	25	1	26	27	1	28	57	1	58	68	1	69
Dispensar Materno-infantil	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Dispensar rural de copii	–	–	–	1	–	1	1	–	1	–	–	–
Dispensar T.B.C.	–	–	–	2	–	2	1	–	1	1	–	1
Puncte sanitare	2	1	3	7	1	8	21	1	22	9	1	10
Policlinici școlare	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Policlinici pt. asigurați	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1

²⁸ Ibidem, f. 53–54.

²⁹ DJCJAN, Fond Prefectura Cluj, Sfatul Popular al Regiunii, Secțiunea Sănătății, dosar 1/1950, f. 56.

Case de naștere	2	–	2	8	–	8	9	–	9	6	–	6
Spital chirurg. medic.	2	–	2	3	–	3	1	–	1	1	–	1
Sanatorii T.B.C.	1	–	1	1	–	1	1	–	1	–	–	–
Laborator igienă	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–
Dispensar Antivenerian	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–
Spital Epidemic	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Infirmerii Școlare	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–
Serviciul de Salvare												
TOTAL:	59	2	61	84	3 ³⁰	88	124	3	127	118	2	120

DENUMIREA UNITĂȚILOR	GHERLA			HUEDIN			JIBOU			TURDA		
	Unit. vechi	Acțiuni noi	Total	Unit. vechi	Acțiuni noi	Total	Unit. vechi	Acțiuni noi	Total	Unit. vechi	Acțiuni noi	Total
Bucătării dietetice	9	–	9	19	–	19	12	–	12	14	–	14
Cabinete medicale școlare	5	–	5	1	–	1	1	–	1	3	–	3
Circ. rurale și urbane	11	–	11	16	–	16	14	–	14	19	–	19
Colțuri sanitare școlare	48	1	49	36	1	37	45	2	47	25	2	27
Dispensar Materno-infantil	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Dispensar rural de copii	1	–	1	1	–	1	2	–	2	1	–	1
Dispensar T.B.C.	–	–	–	–	–	–	1	–	1	2	–	2
Puncte sanitare	5	–	5	8	1	9	16	1	17	9	1	10
Policlinici școlare	–	–	–	–	–	–	1	–	1	1	–	1
Policlinici pt. asigurați	–	–	–	1	–	1	1	–	1	2	–	2
Case de naștere	5	–	5	11	–	11	5	–	5	8	–	8
Spital chirurg. medic.	1	–	1	1	–	1	1	–	1	1	–	1
Sanatorii T.B.C.	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–
Laborator igienă	–	–	–	–	–	–	1	–	1	1	–	1
Dispensar Antivenerian	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Spital Epidemic	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–
Infirmerii Școlare	–	1	1	–	–	–	–	1	1	–	–	–
Serviciul de Salvare												
TOTAL:	85	2	87	94	2	96	101	4	105	87	3	90

³⁰ În document apare eronat suma de 4 unități noi (n. n.).

Pentru anul 1951 în schimb era prevăzută o extindere masivă a sistemului sanitar regional: conform unei circulare din 25 noiembrie 1950, Serviciul Sanitar Cluj era obligat să prevadă în cheltuielile pentru anul 1951 înființarea unui cabinet stomatologic și a unui ambulatoriu în centrele de raion, precum și organizarea câte unui dispensar în centrele de comună. Este greu de spus în ce măsură aceste acțiuni au fost duse la bun sfârșit prin utilizarea unor cabinete și spații deja existente, dar personalul necesar se ridica la 19 persoane pentru cabinetele stomatologice și ambulatorii (3, respectiv 16 angajați) și câte un îngrijitor pentru fiecare dispensar comunal³¹. Chiar presupunând că existau dispensare și personal specializat în multe dintre comune, inițiativa de uniformizare și regularizare instituțională urma să ofere cel puțin teoretic o mai largă posibilitate de acces la serviciile de specialitate întregii populații a regiunii, reprezentând o măsură prin excelență modernizatoare. De altfel acest trend ascendent a fost doar o reflectare regională a unei politici naționale ale cărei rezultate au constat în sporirea numărului unităților medico-sanitare, dublarea numărului de medici și a personalului auxiliar în intervalul 1948–1955 și scăderea numărului de locuitori la un medic de la 1343 în 1948 la 819 în 1955³².

Desigur, dincolo de cifrele seci rămâne realitatea de multe ori tragică a perioadei, marcată de represiune, de disoluția forțată a vechii elite medicale, de ascensiunea profesională pe linie de partid, de interzicerea accesului cetățenilor „reacționari”, cu precădere a celor din mediul rural, la anumite servicii de specialitate, de lipsa medicamentelor. Însă apare la fel de evident că încă din primii ani ai regimului democrației populare intruziunea brutală a partidului-stat în acest sector nu a adus doar efecte negative ci a constituit și un impuls modernizator, care probabil în alte condiții ar fi fost imposibil să prindă formă. Cele câteva repere pe care documentele ni le oferă în acest sens pentru regiunea Cluj demonstrează că mai ales după 1950–1951 a existat un program coerent de extindere și dotare a sistemului sanitar, caracterizat în primul rând de centralizare și uniformizare, dar cel puțin ca formă net superior oricăror modele precedente.

ANEXA I

I. RAIONUL CLUJ³³

1. Circ. Sanitară Apahida cuprindea comuna Apahida.
2. Circ. Sanitară Căpușul Mare cuprindea comunele Căpușul Mare și Dângăul Mare.
3. Circ. Sanitară Chinteni cuprindea comunele Chinteni, Deuș și Feiurdeni.
4. Circ. Sanitară Cojocna cuprindea comunele Cojocna, Boju și Jurul de Câmpie.
5. Circ. Sanitară Florești cuprindea comuna Florești.
6. Circ. Sanitară Frata cuprindea comuna Frata.
7. Circ. Sanitară Turea cuprindea comunele Turea și Macău.
8. Circ. Sanitară Feleacu cuprindea comuna Feleacu.
9. Circ. Sanitară Gilău cuprindea comuna Gilău.
10. Circ. Sanitară Jucu cuprindea comunele Jucu și Gădălin.

³¹ DJCjAN, Fondul Prefecturii Cluj, Sfatul Popular al Regiunii, Secțiunea Sănătății, dosar 1/1950, f. 135.

³² „Anuarul statistic al RPR”, 1957, p. 231–233.

³³ Cu excepția municipiului Cluj (n. n.).

11. Circ. Sanitară Măguri I. cuprindea comuna Măguri cu satele Măguri și Muntele Rece.
12. Circ. Sanitară Măguri II. cuprindea comuna Măguri și satul Mărișel.
13. Circ. Sanitară Mihăiești cuprindea comunele Mihăiești, Sâncraiu Almașului și Sânpaul.
14. Circ. Sanitară Mociu cuprindea comuna Mociu.
15. Circ. Sanitară Baci cuprindea comunele Baci și Viștea.
16. Circ. Sanitară Săvădisla cuprindea comunele Săvădisla și Ciurila.
17. Circ. Sanitară Suat cuprindea comuna Suat.
18. Circ. Sanitară Vaida-Cămăraș cuprindea comunele Vaida-Cămăraș și Geaca.

II. RAIONUL HUEDIN

1. Circ. Sanitară Aghireș cuprindea comunele Aghireș și Petrindu.
2. Circ. Sanitară Almaș cuprindea comunele Almaș, Cuzăplac și Sfărașu.
3. Circ. Sanitară Beliș cuprindea comuna Beliș.
4. Circ. Sanitară Călățele cuprindea comuna Călățele.
5. Circ. Sanitară Călata cuprindea comuna Călata.
6. Circ. Sanitară Fildul cuprindea comunele Fildul și Mesteacănul.
7. Circ. Sanitară Huedin cuprindea comuna Huedin.
8. Circ. Sanitară Izvorul Crișului cuprindea comunele Izvorul Crișului și Dumbrava.
9. Circ. Sanitară Mănăstireni cuprindea comuna Mănăstireni.
10. Circ. Sanitară Mărgău cuprindea comunele Mărgău și Răchițele.
11. Circ. Sanitară Poieni cuprindea comuna Poieni și Morlaca.
12. Circ. Sanitară Râșca cuprindea comuna Râșca.
13. Circ. Sanitară Săcuiu cuprindea comuna Săcuiu.
14. Circ. Sanitară Ticu cuprindea comunele Ticu și Ruginoasa.
15. Circ. Sanitară Zam Sâncrai cuprindea comuna Sâncrai.
16. Circ. Sanitară Zimboru cuprindea comunele Zimboru și Sâmihaiul Almașului.

III. RAIONUL JIBOU

1. Circ. Sanitară Buciumi cuprindea comunele Buciumi și Agrij.
2. Circ. Sanitară Crișeni cuprindea comunele Crișeni și Borla.
3. Circ. Sanitară Bălan cuprindea comunele Bălan și Creaca.
4. Circ. Sanitară Gârbou cuprindea comuna Gârbou.
5. Circ. Sanitară Hida cuprindea comunele Hida, Sâmpetru Almașului și Dragu.
6. Circ. Sanitară Jibou cuprindea comunele Jibou și Someș-Odorhei.
7. Circ. Sanitară Mirsid cuprindea comuna Mirsid.
8. Circ. Sanitară Letca cuprindea comunele Letca și Lozna.
9. Circ. Sanitară Năpradea cuprindea comuna Năpradea.
10. Circ. Sanitară Românași cuprindea comuna Românași.
11. Circ. Sanitară Surduc cuprindea comunele Surduc, Tihău și Cristolț.
12. Circ. Sanitară Urbană Zalău cuprindea orașul Zalău.
13. Circ. Sanitară Aghireș cuprindea comuna Aghireș.
14. Circ. Sanitară Băbeni cuprindea comunele Băbeni și Cozla.

IV. RAIONUL GHERLA

1. Circ. Sanitară urbană Gherla cuprindea orașul Gherla și comuna Livada.
2. Circ. Sanitară Mintiul Gherlei cuprindea comunele Mintiul Gherlei, Nima și Fizeșul Gherlei.
3. Circ. Sanitară Sânmărtin cuprindea comunele Sânmărtin și Sânicoadă.
4. Circ. Sanitară Taga cuprindea comunele Taga și Sucutard.
5. Circ. Sanitară Sic cuprindea comunele Sic și Sava.
6. Circ. Sanitară Bonțida cuprindea comunele Bonțida și Dăbâca.
7. Circ. Sanitară Iclod cuprindea comunele Iclod și Aluniș.
8. Circ. Sanitară Cornești cuprindea comunele Cornești și Lujerdiu.
9. Circ. Sanitară Borșa cuprindea comuna Borșa.
10. Circ. Sanitară Panticeu cuprindea comunele Panticeu și Dârja.
11. Circ. Sanitară Vultureni cuprindea comunele Vultureni și Așchileul Mare.

V. RAIONUL DEJ

1. Circ. Sanitară Braniștea cuprindea comunele Braniștea și Mica.
2. Circ. Sanitară Cățcău cuprindea comunele Cățcău și Cașeu.
3. Circ. Sanitară Chiuești cuprindea comunele Chiuești și Rugăsești.
4. Circ. Sanitară Ciceu Giurgești cuprindea comunele Giurgești și Negrilești.
5. Circ. Sanitară Ciubăncuța cuprindea comunele Ciubăncuța, Zelha, Recea Cristur.
6. Circ. Sanitară Gâlgău cuprindea comunele Gâlgău și Poiana Blenchii.
7. Circ. Sanitară Ileanda cuprindea comunele Ileanda și Răstoci.
8. Circ. Sanitară Jichiș cuprindea comunele Jichiș.
9. Circ. Sanitară Olpret cuprindea comunele Olpret³⁴ și Maia.
10. Circ. Sanitară Reteag cuprindea comunele Reteag, Ciuceu Mihăiești și Cuzdrioara.
11. Circ. Sanitară Rus cuprindea comunele Rus, Glod și Simișna³⁵.
12. Circ. Sanitară Unguraș cuprindea comuna Unguraș.
13. Circ. Sanitară Vad cuprindea comunele Vad și Bogata de Sus.
14. Circ. Sanitară Urbană Dej I și
15. Circ. Sanitară Urbană Dej II cuprindeau orașul Dej.

VI. RAIONUL TURDA

1. Circ. Sanitară Aiton cuprindea comunele Aiton, Rediu și Vâlcele.
2. Circ. Sanitară Băișoara cuprindea comunele Băișoara, Muntele Băișorii și Valea Ierii.
3. Circ. Sanitară Câmpia Turzii I. cuprindea comunele Câmpia Turzii și Poiana.
4. Circ. Sanitară Câmpia Turzii II. cuprindea comunele Plosca și Viișoara.
5. Circ. Sanitară Ceanu Mare cuprindea comunele Ceanu Mare și Soporul de Câmpie.
6. Circ. Sanitară Iara cuprindea comunele Iara și Plaiuri.
7. Circ. Sanitară Lita cuprindea comunele Lita, Filia și Sutu.
8. Circ. Sanitară Luncani cuprindea comunele Luncani, Luna și Călărași.
9. Circ. Sanitară Mihai Viteazul cuprindea comuna Mihai Viteazul.
10. Circ. Sanitară Moldovenești cuprindea comunele Moldovenești și Plăești.
11. Circ. Sanitară Ocoliș cuprindea comuna Ocoliș.
12. Circ. Sanitară Poșaga cuprindea comuna Poșaga.
13. Circ. Sanitară Petrești de Jos cuprindea comunele Petrești de Jos, Crăiești și Săndulești.
14. Circ. Sanitară Rimetea cuprindea comunele Rimetea și Buru.
15. Circ. Sanitară Tritenii de Jos cuprindea comuna Triteni.
16. Circ. Sanitară Tureni cuprindea comunele Tureni și Micești.
- 17-19. Circ. Sanitare Turda oraș³⁶.

VII. RAIONUL CÂMPENI

1. Circ. Sanitară Urbană Abrud cuprindea orașul Abrud și comuna Ciurculeasa.
2. Circ. Sanitară Câmpeni cuprindea comuna Câmpeni.
3. Circ. Sanitară Roșia Montană cuprindea comunele Roșia Montană și Cărpiniș.
4. Circ. Sanitară Baia de Arieș cuprindea comuna Baia de Arieș.
5. Circ. Sanitară Bistra cuprindea comunele Bistra și Bălcești.
6. Circ. Sanitară Sohodol cuprindea comuna Sohodol.
7. Circ. Sanitară Vidra cuprindea comuna Vidra.
8. Circ. Sanitară Avram Iancu cuprindea comuna Avram Iancu.
9. Circ. Sanitară Albac cuprindea comuna Albac.
10. Circ. Sanitară Arada cuprindea comuna Arada.
11. Circ. Sanitară Scărișoara cuprindea comuna Scărișoara.

³⁴ Actuala comună Bobâlna (n. n.).

³⁵ Cf. DJCjAN, Fondul Prefecturii Cluj, Sfatul Popular al Regiunii, Secțiunea Sănătății, dosar 1/1950, f. 39 comuna Simisna forma o circumscripție sanitară separată.

³⁶ Cf. *Ibidem*, f. 41.

12. Circ. Sanitară Gârda de Sus cuprindea comuna Gârda de Sus.
13. Circ. Sanitară Arieșeni cuprindea comuna Arieșeni.
14. Circ. Sanitară Săcătura cuprindea comuna Săcătura³⁷.
15. Circ. Sanitară Lupșa cuprindea comuna Lupșa.
16. Circ. Sanitară Sălciua cuprindea comuna Sălciua.
17. Circ. Sanitară Bucium cuprindea comuna Bucium.
18. Circ. Sanitară Mogoș cuprindea comuna Mogoș.

VIII. RAIONUL AIUD

1. Circ. Sanitară Aiud, cuprinzând orașul Aiud.
2. Circ. Sanitară Rădești, cuprinzând comunele Rădești și Gârbova.
3. Circ. Sanitară Lopadea Nouă, cuprinzând comunele Lopadea Nouă, Ciuguzel, Ciumbrud și Adverem.
4. Circ. Sanitară Măgina, cuprinzând comunele Măgina și Vălișoara.
5. Circ. Sanitară Miraslău, cuprinzând comunele Miraslău și Podeni.
6. Circ. Sanitară Ponor, cuprinzând comuna Ponor.
7. Circ. Sanitară Râmeț, cuprinzând comuna Râmeț.
8. Circ. Sanitară Decea, cuprinzând comunele Decea, Ciugud și Cisteiul de Mureș.
9. Circ. Sanitară Hopârta, cuprinzând comuna Hopârta.
10. Circ. Sanitară Războieni³⁸, cuprinzând comunele Războieni-Cetate, Lunca Mureșului și Noșlac.
11. Circ. Sanitară Unirea, cuprinzând comunele Unirea și Măhăceni.
12. Circ. Sanitară Ocna Mureș, cuprinzând comuna Ocna Mureș.

³⁷ Actuala comună Vadu Moților (n. n.).

³⁸ Cf. DJCJAN, Fondul Prefecturii Cluj, Sfatul Popular al Regiunii, Secțiunea Sănătății, dosar 1/1950, f. 38 circumscripția sanitară avea centrul la Lunca Mureș.

HANS MORGENTHAU, *Politica între națiuni*, Iași, Editura Polirom, 2007, 735 p.

Reprezentant de seamă al școlii realiste de la începutul secolului XX, Hans Morgenthau și-a dedicat cea mai mare parte din viață scrisului și activității didactice.

Ca teoretician, Morgenthau s-a remarcat, în anii 1940–1950, prin apariția lucrării *Scientific Man versus Power Politics*, în care expune filosofia realistă și face o critică la adresa „liberalismului rațional” (Griffith M., 1999, p. 74), ca și prin apariția cărții sale de referință, *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace*, prima ediție datând din 1948. În cel din urmă volum, autorul afirmă că întreaga politică este o luptă pentru putere, omul politic fiind o creatură egoistă prin naștere, caracterizată de o nevoie nesățioasă de a-i domina pe ceilalți. Realisti au fost întotdeauna fascinați de conflict. Arena relațiilor internaționale reprezintă, pentru realiști, o perpetuă „luptă pentru putere”. De aceea, analiza schimbărilor în sistemul relațiilor internaționale se face din perspectiva schimbării echilibrului de putere dintre state.

Politica între națiuni, cotate drept cea mai importantă operă din domeniul politicii internaționale, oferă câteva coordonate privitoare la natura relațiilor internaționale, evidențiind politica internațională ca luptă pentru putere și problematica păcii la începutul secolului XX. Cartea constituie un ghid în domeniul relațiilor internaționale, atât pentru specialiștii din domeniu, pentru profesori, cât și pentru studenți. Chiar dacă lectura sa nu este una ușoară și necesită un minimum de cunoștințe din domeniul relațiilor internaționale, ea devine obligatorie și de interes atât pentru cei care se apleacă spre domeniul politicii și diplomației, cât și pentru studenții pasionați de domeniul științelor politice.

Cei care au reeditat cartea, Kenneth Thompson și W. David Clinton, au împărțit-o în două părți: în prima se regăsește abordarea realistă a lui Morgenthau, iar în a doua sunt prezentate câteva eseuri ale unor autori cunoscuți ca, de exemplu, John Mearsheimer. Prima parte a lucrării cuprinde, la rândul ei, zece capitole, dintre care cele mai importante, care, de fapt, structurează întreaga lucrare, sunt cele cu privire la teoria și practica politicii internaționale, politica internațională ca luptă pentru putere și la problematica păcii.

Scopul cărții, precizat încă de la început de autor, este de a prezenta o teorie a relațiilor internaționale. Această teorie pune în evidență câteva reflecții privind natura politicii. Morgenthau prezintă în oglindă cele două școli ale relațiilor internaționale, realismul și idealismul, sau „utopismul”, conform lui Edward H. Carr. Spre deosebire de idealism, care crede că „ordinea politică și morală este derivată din principii valide universale și abstracte” (Morgenthau H., 2007, p. 43), școala realistă „reprezintă rezultatul forțelor inerente în natura umană” (*ibidem*). Școala realistă a relațiilor internaționale își are originea în perioada dintre cele două războaie mondiale, însă realismul s-a remarcat îndeosebi în timpul Războiului Rece, fiind în continuă competiție cu idealismul. După prăbușirea URSS-ului, realismul a lăsat locul altor școli de gândire alternative, cum ar fi constructivismul sau postmodernismul.

În primele părți ale lucrării, Morgenthau identifică principiile realismului politic: primul principiu consideră că politica este guvernată de legi obiective, cu rădăcini în natura umană; al doilea principiu subliniază importanța conceptului de „interes”, definit în termeni de putere. Decidenții gândesc și acționează prin prisma interesului, definit ca putere. Al treilea principiu consideră conceptul de „interes”, privit ca putere, drept o categorie universal valabilă. Ideea de interes nu este afectată de circumstanțe de timp sau loc. Al patrulea principiu consideră că principiile morale universale stabilite de idealisti trebuie aplicate prin apelarea la circumstanțe concrete de spațiu și timp. Al cincilea principiu face parte din același registru și subliniază faptul că realismul refuză să

identifice aspirațiile morale ale unei națiuni individuale cu legile morale care guvernează universul; ultimul principiu susține autonomia sferei politice din punct de vedere intelectual (p. 44–55).

Volumul de față își propune să înțeleagă forțele care determină relațiile între națiuni și posibilitatea de a conștientiza modalitățile prin care aceste forțe acționează și constrâng relațiile politice și instituțiile internaționale. De când SUA au devenit principala putere dominantă după Războiul Rece, cunoașterea forțelor și a faptelor care stau în spatele politicii internaționale a devenit de un real interes pentru americani. A reflecta asupra politicii internaționale înseamnă să reflectezi asupra politicii externe americane, subliniază Morgenthau (p. 64). Interesul de bază al politicii externe americane după cele două războaie mondiale și după folosirea armelor nucleare în timpul Războiului Rece este păstrarea păcii, prerogativă care trebuie să devină principala preocupare a tuturor națiunilor, din perspectiva politicii externe americane. În acest registru, cartea este structurată în jurul conceptelor de „putere” și „pace”.

Politica internațională se bazează pe lupta pentru putere între națiuni. Puterea este principalul obiectiv pe scena relațiilor internaționale. Morgenthau construiește filosofia conservatoare a realismului clasic. La baza filosofiei stă individul, natura umană mână de dorință de mărire, stăpânire, putere. Omul este prins între impulsul moral și tentația de dominare și acumulare. Această tensiune, pe care o resimte omul în existența sa și care îi justifică acțiunile, este extinsă la relațiile dintre state. Impulsul moral este justificat de aspecte ale vieții politice, precum dreptul internațional, opinia publică, diplomația, etc., iar natura dominantă a omului justifică existența războaielor, a imperialismului, înarmării etc. Această similitudine dintre natura umană și relațiile dintre state este accentuată de Morgenthau și atunci când vorbește despre natura puterii. Puterea, așa cum o descrie el, este „controlul omului asupra minților și acțiunilor altor oameni” (p. 68), iar puterea politică reprezintă „o relație psihologică între cei care o exercită și cei asupra cărora este exercitată” (*ibidem*). El face patru distincții privind natura puterii: distincția între putere și influență, între putere și forță, între putere utilizabilă și putere inutilizabilă și între putere legitimă și putere nelegitimă.

Alternativa la abordarea raționalistă a politicii externe promovează „utopismul științific”. Ea este respinsă de către autor prin argumentul, regăsit în principiile realiste, potrivit căruia moralitatea internă a statelor nu trebuie să devină normă internațională. Conflictul între state vor exista tot timpul. Liberalismul secolului XIX nu trebuie să caute diferite mijloace miraculoase de a stabili armonia între state. Un prim mecanism, prin care se poate institui pacea din perspectiva realistă, fiind în același timp și „autoreglatorul forțelor sociale” (p. 64), este balanța de putere. „Balanța de putere și politicile ce vor să o mențină reprezintă un factor stabilizator într-o societate a națiunilor suverane” (p. 203). Atâta timp cât balanța de putere funcționează și are succes, ea îndeplinește două funcții, subliniază Morgenthau în partea a IV-a a cărții: pe de-o parte, ea duce la stabilitatea între națiuni, stabilitate care trebuie menținută și, pe de altă parte, asigură „eliberarea unei națiuni față de dominația alteia” (p. 209). „Cooperarea între state depinde de succesul lor în competiția pentru putere. Toate alianțele sunt condiționate de raportul de forță dintre state” (Edward Kolodziej, 2007, *Securitatea și relațiile internaționale*, Iași, Editura Polirom, p. 168). Pentru a ști cum să-și prezerve puterea, statele trebuie să-și cunoască interesele naționale vitale. Analiza elementelor puterii naționale este necesară pentru un stat care trebuie să cunoască modalitatea de a-și promova interesele.

Morgenthau subliniază câteva componente, prin care se poate determina puterea unei națiuni: geografia, care poate juca un rol important în politica externă a unei națiuni, resursele naturale, hrana, materiile prime și, un factor important încă de la începutul Primului Război Mondial, petrolul, ca principală sursă de energie, capacitatea industrială, pregătirea militară, distribuția populației unei țări, caracterul moral și național, calitatea diplomației, o componentă importantă privind relațiile dintre state fiind și calitatea guvernării, de care depind obiectivele și metodele politicii externe ale unui stat.

Al doilea mecanism, precizat de către Morgenthau și de către realiști și neorealiști, prin care poate fi restabilită pacea, este cel privitor la limitările normative asupra conflictelor dintre state, sub forma legilor internaționale, a moralității internaționale și a opiniei publice globale.

Pentru ca instinctul de putere să nu ducă la o destrămare a societății sau la o înrobire a indivizilor, există câteva mecanisme și reguli de comportament ce acționează în toate societățile: etica, moravurile și dreptul. Ca reguli ale moralității și dreptului pe scena internațională, Morgenthau

subliniază importanța moralității internaționale (precepte morale pe care diplomații, politicienii ar trebui să le respecte), opinia publică internațională (definită de autor ca „opinie publică ce transcende granițele naționale și care unește membrii diferitelor națiuni într-un consens ce privește cel puțin anumite chestiuni internaționale fundamentale, (...) de obicei, reacții din toată lumea împotriva anumitor mutări pe tabla de șah a politicii internaționale, dezaprobată de acel consens” – Morgenthau H., 2007, p. 288) și dreptul internațional (conferit de tratate care reglementează relațiile dintre state).

Ultimele părți ale cărții sunt destinate problematicii păcii. Căutarea restabilirii păcii internaționale este realizată de autor prin trei mijloace: **1.** restaurarea păcii prin limitarea tendințelor distructive și anarhice ale politicii internaționale; **2.** restaurarea păcii prin transformarea politicii internaționale prin eliminarea tendințelor sale distructive și anarhice și **3.** restaurarea păcii prin împăcarea intereselor divergente (*ibidem*, p. 419). Speranța de a instaura pacea prin limitarea folosirii armamentului, prin tehnica dezarmării sau stabilirea de instrumente internaționale de asigurare a securității națiunilor este o iluzie, în ceea ce-i privește pe realiști. De aceea, Morgenthau apelează la teoria conform căreia restaurarea păcii se poate realiza prin eliminarea tendințelor distructive și anarhice ale politicii internaționale. Pornind de la premisa lui Hobbes, conform căreia „societățile naționale ar semăna cu scena internațională” (*ibidem*, p. 517), autorul este de părere că restaurarea ordinii s-ar putea realiza prin includerea națiunilor într-un stat mondial. Morgenthau face o analogie între modalitatea de a restabili ordinea într-un stat cu modalitatea de a restabili ordinea într-o „comunitate globală”. În această parte a lucrării, Morgenthau scoate în evidență rolul statului în menținerea păcii interne și problematica statului mondial, a comunității globale. Analizând și această ipoteză, Morgenthau precizează că pacea internațională nu poate fi atinsă prin transformarea societăților-națiuni suverane într-un stat global și atunci apelează la a treia modalitate de restaurare a păcii între națiuni. Privind restaurarea păcii prin împăcarea intereselor divergente, Morgenthau reliefează rolul diplomației, ca element esențial al puterii naționale, nelipsit din politica externă a statelor. Marele realist reliefează, în acest ultim capitol, și cele patru funcții ale diplomației, ca elemente de bază ale politicii externe. Diplomația trebuie: **1.** să-și definească obiectivele în lumina puterii; **2.** să evalueze obiectivele altor națiuni și puterea reală disponibilă în urmărirea obiectivelor; **3.** să determine în ce măsură aceste obiective diferite sunt compatibile unul cu celălalt; **4.** să folosească mijloacele adecvate urmării obiectivelor ei (*ibidem*, p. 552). Morgenthau este de părere că declinul diplomației a început odată cu sfârșitul Primului Război Mondial. Relansarea diplomației se poate realiza prin eliminarea factorilor care au cauzat declinul diplomației tradiționale: dezvoltarea mijloacelor rapide de comunicație, „căderea în dizgrație a diplomației secrete”, așa cum o numea Morgenthau (mulți erau de părere că declanșarea războaielor s-a realizat din cauza intrigilor secrete ale diplomaților) și apariția diplomației prin proceduri parlamentare (înființarea Organizației Națiunilor Unite și a Ligii Națiunilor ca instrumente de interacțiune diplomatică), la care se adaugă apariția superputerilor și natura politicii mondiale contemporane.

Stanley Hoffmann sublinia faptul că, în cartea sa de căpătâi, „Morgenthau a furnizat atât o explicație a politicii internaționale, cât și un ghid pentru modul în care trebuie condusă politica externă americană” (Stanley Hoffmann *apud* Martin Griffith, *Relații internaționale. Școli, curente, gânditori*, București, Editura Ziua, 1999, p. 79). Chiar dacă mai are și unele contradicții, cartea în sine rămâne un demers științific incontestabil, de conturare a unor principii realiste în alcătuirea unei teorii de politică internațională.

Veronica Dumitrașcu

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

YEAR XXI, Nos. 3–4 • 2010

CONTENTS

DEVIANCE AND CRIMINALITY

VIVIANA ANDREESCU, Victimization and Fear of Crime in Romania and Hungary: a Comparative Analysis	163
SORIN M. RĂDULESCU, The Incidence and Prevalence of Child Sexual Abuse in the Contemporary World	184
CRISTINA DĂMBOEANU, Shortcomings of the Child Protection System in Romania	206

CULTURE, ETHNICITY AND COMMUNITY SPIRIT

EMIL ȚÎRCOMNICU, Ethnographic Research of Romanians between Vidin, the Danube and Timoc	220
SIMONA ȘTEFĂNESCU, „Folk Culture” in Romania in the Communist Period. An Analysis from the Perspective of Cultural Studies	234
SIMONA-GRAZIA DIMA, Solidarity and Community Spirit during Evil Times	260

PROFESSIONAL CAREER AND SOCIAL MOBILITY: RULES, VALUES, ATTITUDES

BRUNO ȘTEFAN, The Values of Enterprisers and Potential Entrepreneurs in the Rural Environment	296
CRISTINA LEOVARIDIS, The Situation of the Female Workforce in the Field of Scientific Research in European Countries	323

THE HISTORY OF MEDICINE

VLAD POPOVICI, The Cluj County and the Cluj Region Healthcare System During the First Years of Communism (1948–1952)	333
--	-----

REVIEWS AND READING NOTES

HANS MORGENTHAU, <i>Politics among Nations (Politica între națiuni)</i> , Iași, Editura Polirom, 2007, 735 p. (Veronica Dumitrașcu)	347
---	-----

„Revista Română de Sociologie”, serie nouă, anul XXI, nr. 3–4, p. 161–354, București, 2010

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

Année XXI, N°s 3–4 • 2010

SOMMAIRE

DÉVIANCE ET CRIMINALITÉ

VIVIANA ANDREESCU, Victimization et crainte de la crime en Roumanie et Hongrie: une analyse comparative (Victimization and Fear of Crime in Romania and Hungary: a Comparative Analysis)	163
SORIN M. RĂDULESCU, L'incidence et prévalence de l'abus sexuel sur les enfants dans le monde contemporain	184
CRISTINA DÂMBOEANU, Déficiences caractérisant le système de protection de l'enfant en Roumanie	206

CULTURE, ETHNIE ET ESPRIT COMMUNAUTAIRE

EMIL ȚÎRCOMNICU, Recherches ethnographiques chez les roumains d'entre Vidine, le Danube et Timoc	220
SIMONA ȘTEFĂNESCU, „La culture traditionnelle” en Roumanie dans l'époque communiste. Une analyse du point de vue des études culturelles	234
SIMONA-GRAZIA DIMA, Solidarité et esprit communautaire pendant des temps difficiles	260

CARRIÈRE PROFESSIONNELLE ET MOBILITÉ SOCIALE: NORMES, VALEURS, ATTITUDES

BRUNO ȘTEFAN, Les valeurs des entrepreneurs et de potentiels entrepreneurs dans le milieu rural	296
CRISTINA LEOVARIDIS, La situation de la force de labour féminine engagée dans le domaine de la recherche scientifique dans les pays européennes	323

L'HISTOIRE DE LA MÉDECINE

VLAD POPOVICI, Le service sanitaire du département et de la région Cluj dans les premières années du régime communiste (1948–1952)	333
--	-----

NOTES DE LECTURE ET COMPTES-RENDUS

HANS MORGENTHAU, <i>La politique parmi les nations (Politica între națiuni)</i> , Iași, Editura Polirom, 2007, 735 p. (Veronica Dumitrașcu)	347
---	-----

„Revista Română de Sociologie”, série nouă, anul XXI, nr. 3–4, p. 161–354, București, 2010

**REVISTA APARE CU SPRIJINUL
ADMINISTRAȚIEI FONDULUI CULTURAL NAȚIONAL**

REVISTA ROMÂNĂ DE SOCIOLOGIE

(ROMANIAN JOURNAL OF SOCIOLOGY)

Editor: Romanian Academy – Institute of Sociology (Bucharest)

- A new journal for a new sociology.
- A journal which looks back to the totalitarian past and explores the democratic future of the Romanian society.
- Open to all theoretical, methodological and ideological approaches.

În atenția colaboratorilor noștri:

Vă rugăm să aveți în vedere ca articolele și studiile trimise redacției noastre să fie de aproximativ 15–20 pagini (cca 3 000 semne/pag.). La rândul lor, recenziile sau notele științifice nu trebuie să depășească 5 pagini. Primim numai texte procesate în format electronic, inclusiv prin e-mail (revista@insoc.ro) sau prin fax (4021-318 24 48).

De asemenea, vă rugăm să însoțiți articolul dvs. de un rezumat (maxim ½ pagină), în limba engleză, și o scurtă prezentare a autorului (titluri științifice, instituția de apartenență, domenii de interes profesional).

Menționăm că întreaga responsabilitate pentru originalitatea și afirmațiile enunțate în cuprinsul articolului revine, în întregime, autorului.

Revista se poate procura contracost de la:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România; Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06, Fax 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro

Comenzile pentru abonamente se primesc la:

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România; Tel./Fax 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; Tel.: 0311044668 E-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, București, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39, Email: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ISSN 1224-9262

Revista Română de Sociologie, serie nouă, anul XXI, nr. 3-4, p. 161-356 2010

8 Lei